

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

MÉSZÖLY MIKLÓS: Ballada az úrfiról és a mosónő lányáról 961
BALLA ZSÓFIA verse 980
MÁRTON LÁSZLÓ: Első álom (*elbeszélés, III.*) 981

*

MAKAY IDA versei 997
FERDINANDY MIHÁLY: Utak és útitársak
(*Kerényi Károly posztumusz műve*) 999
SZENDI ZOLTÁN: „...hogyan az ember közben a megcsodálttal
teljes összhangban van” (*Kerényi Károly – Thomas Mann:
Beszélgetések levélben*) 1012
MÁNDY STEFÁNIA verse 1018
BANNER ZOLTÁN: Erdélyi magyar művészet (1918-1988)
(*Nyugatra tájolt antennák: Nagyvárad és Temesvár*) 1019
KOVÁCS ANDRÁS FERENC versei 1029
FÜZI LÁSZLÓ: A nyolcvanas évek irodalma (*tanulmány, II.*) 1031
PODMANICZKY SZILÁRD: Ködarckép éhező vidrával (*elbeszélés*)
1043

*

FÖLDÉNYI F. LÁSZLÓ: Egy beteljesedő jóslat
(*Krasznahorkai László: Az ellenállás melankóliája*) 1046
FARKAS ZSOLT: A kicsi, a nagy és Kukorelly
(*Kukorelly Endre: Én senkivel sem üldögélek*) 1051
BUDAI KATALIN: Makay Ida: Utolsó tárlat 1053

1990

DECEMBER

KÉPEK

PODLIPNY GYULA: Számkivetett 996, BALOGH ISTVÁN: A vándor (1932) 1018, GALLASZ NÁNDOR: Krumplihámozó 1028, PLUGOR SÁNDOR: Rohanó ló 1042

A Jelenkor Kiadó megjelent könyvei:

- Balassa Péter: Hiába:valóság (*Civilpróza*)
268 oldal, ára 86 Ft
- Hegyi Lóránd: Utak az avantgárdból (*tanulmányok*)
232 oldal, 16 színes reprodukció, ára 112 Ft
- Mészöly Miklós: A pille magánya (*esszék*)
228 oldal, ára 86 Ft
- Parti Nagy Lajos: Szódalovaglás (*mintamondatok nulla*)
188 oldal, ára 48 Ft
- Tadeusz Konwicki: Kis apokalipszis (*regény*)
228 oldal, ára 100 Ft
- Földényi F. László: A túlsó parton (*esszék, tanulmányok*)
272 oldal, ára 98 Ft
- Lengyel Balázs: Visszatérés (*esszék*)
244 oldal, ára 88 Ft
- Pálinkás György: Hermina (*regény*)
116 oldal, ára 88 Ft
- Petri György: Valami ismeretlen (*versek*)
48 oldal, ára 42 Ft

A könyvek postai utalványon előfizethetők a kiadó címén
(7621 Pécs, Széchenyi tér 17).
Kérjük, az utalványon tüntesse fel pontos címét, irányítószámát,
a hátoldalon pedig a megrendelt könyv(ek) címét!

A Jelenkor Kiadó készülő könyvei:

- Makay Ida: Hamu, márvány (*válogatott versek*)
megjelenés: 1991. Költészet Napja
- Rakovszky Zsuzsa: Fehér-fekete (*versek*)
megjelenés: 1991. Költészet Napja
- Mircea Dinescu: A halál újságot olvas (*versek*)
megjelenés: 1991. Költészet Napja
- Csorba Győző: A város oldalában (*interjú*)
megjelenés: 1991. Ünnepi Könyvhét

JELENKOR

XXXIII. ÉVFOLYAM

12. SZÁM

Főszerkesztő
CSORDÁS GÁBOR

*

Főszerkesztő-helyettes
CSUHAI ISTVÁN

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYÓZÓ
főmunkatárs

BALASSA PÉTER, BERTÓK LÁSZLÓ, HALLAMA ERZSÉBET,
KALÁSZ MÁRTON, PARTI NAGY LAJOS, PÁKOLITZ ISTVÁN

*

IRODALMI ÉS
MŰVÉSZETI

K
I
A
D
Ó

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon: 72/10-673

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, Pécs, Széchenyi tér 17.

Telefon: 72/10-673

Felelős kiadó: Csordás Gábor

Terjeszti a Magyar Posta és a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) – 1900 Budapest, Lehel u. 10/A –
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással

a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra,
illetve közvetlenül vagy postautalványon a Kiadónál.

Előfizetési díj egy évre belföldre: 264,- Ft, külföldre: 464,- Ft. Megjelenik havonként.

A szedés a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadóban készült.

Nyomta a Somogy Megyei Nyomdaipari Vállalat.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

Ottlik Géza

1912-1990

Medve Gábor Kolozsváron. Fekete, lakk simléder, sötétkék szövet, az embléma aranyhímzésű lant. Az ellenző kettétört, a Zenelici egyensapkája kinőttten billeg a kefefrizurán. A (volt) Ferencesrendi Kolostor gótikus ablakából repült le hányszor ez a sapka, csapódott fűbe a Malomárok partján, az iskola előtti csöpp parkban, dugdosódott kergetőzéssel-kiabálással telített deleken a kopott disznóbőr iskolatáskába. A tankönyvek és a regény mellé.

Durova szövet, sötétkék egyenruha; a kabát ujján aranylant, aranyszám: rendszám. A lányok fején egyenhajpánt. A fagyos, őszi reggelben pocakos igazgató rejtezik a belső kapu mögött: – Jó, jó, poéta... De hol a karszám?!

A reggel fölfércelt, odagombostúzott, felgumizott karszámok majd Kint, Délben, levágva. Zsebbe gyömöszölt hajpántok; megtört simléderek. Vágtáznak az egyengyerekek, kolozsvári iskolapolgárok. A rendeletek, megfosztások, eltiltások évtizedei a horizonton, kelőben. Az egyenruhák és -sapkák a padló motorolaj-szagával gazdagon.

Iskolazenekar közeleg a felvonuláson a hatalmas dísztribün felé. Ropogós lányok, fiúk, hangszerekkel, tizes sorokban, muzsikálva. A sapkák kinőttten billegnek, kissé hátravetve. Ezúttal büszkén, nagyon.

Az induló ott csomósodik az idő torkában.

A diákzenekar elhallgat a ravatal előtt.

Megtört egyensapka forog a kézben. Gyászkoszorú.

Balla Zsófia

MÉSZÖLY MIKLÓS

Ballada az úrfiról és a mosónő lányáról

Reggel hétkor kivégzésre fog sor kerülni. Ezért gyülekezünk. Közülünk fognak kivégezni valakit, de ő még nem tudja. Azt hiszi, ő is néző lesz. A helyet, ahol gyülekezünk, nem tudom leírni. Lehet, hogy a házunk... érzem anyám jelenlétét. Pánikban vagyok. Valamit összerondítottam, és most nagy igyekezéssel pucolom vagy dugdosom, mert hétkor meg kell jelennem a kivégzésen. Várjuk az embert.

(V.S. Naipaul)

Fémes íz Baracs szájában, s már indulásakor volt egy pillanat, mikor úgy érezte, hogy a három dimenziós világ szét akar esni négydimenziósra, mint egy holdkórosan lassú mozgókép. Nincs szó látványos elmozdulásról, csak az eresztékek nem véglegesek. Még egy szobában se néha, ahol az asztal, szék, szublót ott a megbízható helyén, a kancsó mellett pohár, a vitrinben emlékek, törmelekek, fonálra fűzött mátrai gubacsok, vagy falra akasztva a Balokány fürdői fotó, szólnak mondható nászutas meztelenkedés a fürdőköpeny sátra alatt. Szoba, ahol az ablak csukva, az ajtó zárva, hogy legyen világos, innét semmi nem jut ki, ami illetéktelenül tettenérhető vagy följelenthető. A magántitok nem olcsón magányos, ára van. És az ár se tartozhat senkire, s még egy isten sem áltathatja magát, hogy nem jogsértést követ el, mikor pecsétet tör, zárat nyit, melyhez éppen ő ajándékozott magánkulcsot, magánfelelősséget. Ó, Pascal!... Még egy ilyen szobában is megeshet, hogy az ablak hirtelen kidülled, szinte törik, mintha belülről feszítené orkán, az ajtó meg kicsapódni akar egy másik szobára, látványra, ami iszonyat is lehet. És mégse következik be, csak az eresztékek zsarolnak, hiszen minden masszív, a világrend érvényes. Kivéve a fémes ízt. Az egy érvénytelen világból érkezik, bár visszaemlékezni se lehet semmi olyasmire, ami megtörténhetett volna egy másik szobában, világban. S a nyugalom is el-

lentmond az ilyen lidérces csapongásnak. A csend, amit a fémes íz ellenére magában érez, gyermekkori és felhőtlen, üres és mégis tele a nyár pazarló választékával. Az utcákon hibátlanok a párhuzamosok, s ami függeszkedik vagy támaszkodik, az is teszi a dolgát, egyszóval minden és mindenki. Csak a hőség és fénypára vibrációja hisztérikus. Hiszen ha csak azt a sok rohanó koponyát elnézi, bennük a velővel, jelennel, múlttal! – vajon azok nem tudják a magukét, senki másnál jobban? Reggel hét és nyolc között nincs kécmec, ez már világfinis, a munkahelyre akkor is oda kell érni, ha a három dimenzió négybe osztja magát. Sikerült elintéznie, hogy ez a nap kivételes legyen, mindjárt vonatra ül, s ez mindig úgy hat, mint a megszolgált szerződészegés – fenntartott aranytartalék a szabadságból. Még ha leszáll is valahol egy sörre, zónapörköltre vagy egy resti kedvéért, ahol a szokásosnál terebélyesebb a gesztenyefa és semmit sem fogyaszt, már az is fölér egy vértelen lázadással a menetrendek diktatúrája ellen. Most a határmenti Vajkra utazik a helybeli ügyvédhez, régóta húzódó örökségi ügy. Az örökség nem érdekli, minden családi osztozkodástól viszolyog, mégis szívesen gondol rá, hogy ha az ügyvédek fölakasztanák, minden juss természetesen találná meg az igazi helyét, ahogy a víz talál rá a karszt alól is a maga predestinált patakjára.

Egyébként alig van túl a harmincon, mégis öt-hat évvel idősebbnek látszik. Göndör szőke haja ritkul, feje búbján pohártalpnyi tisztás, de soha sokáig, az első erősebb nap vörösré égeti. Jobb szeme alatt szemölcszerű anyajegy. Ez évről-évre dudorosabbra nő, s ha ilyen iramban növekszik, körömnymi duzzanat lesz, mire a fia (ha volna neki) iskolába kerül. Csak az ilyesmi vésődik makacsul az emlékezetbe. Apját ő sem tudja fölidézni másképp, csak ha a szemölcsöt is odagondolja a nyakán a szimpla keménygallér fölött – utoljára még fel is horzsolódott a ravatali öltöztetésnél, s a száraz bőrön feketés vér maszatolódott szét. Ez a folt mind gyakrabban tolakszik a szeme elé, ha tükörbe néz. Kíváncsi volna, hogy egy akasztott ügyvédből a kötélhorzsolás helyén tudna-e még másnap piros vér szivárogni. Sárga panamaingében, fűzöld nadrágjában úgy fest a Déli pályaudvar peronján, mint akinek egyedül van igazolása, hogy halaszthatatlan családi ügyben három nap szabadságra menjen. Mellesleg magába nyelt mosoly, hogy az ügyvéddel másfél órát fog tárgyalni, egy perccel se többet – a többi vakáció. Ami a fűzöld nadrágot, szemölcsöt, harminc évet és egyéb hasonló apróságot illeti, csak azért érdemes róla tudni, hogy amennyire lehet, fizikailag se maradjon homályban az alakja, hiszen az olvasóval együtt megkísérelt körözésről, foglyulejtésről van szó. Szerényen és jobb híján arról, hogy *kézzel* is fogható hely, táj és küllem-lenyomat birtokába jussunk, s így az emlékezés olvasói bilincse csakugyan Baracs csuklójára kattanjon, ne a fantomjára és szómanírok ékszerzubonyára (irodalom) – miről aztán le is csúszik rögtön. Helyzetünk ugyanis ilyen áldatlan, bárhogy vélekedjünk is. Nem vagyunk isten, aki teheti, hogy csak úgy úri passzióból rajzol (kinek?) embert, emberiséget, hiszen az ügyis olyan lesz, amilyen lehet, a delikvensnek az égi íróasztal magasából ügyis hasonlítani fognak, mint a kockafejű ark- és egyéb angyalok. És ez hiány, mindazonáltal. Szolgamesterség hát, hogy az életet elkövető delikvensnek éveit, szemölcsét, fűzöld nadrágjukat, körözési létleírásukat *kézbe* is adjuk. Persze, vajh. Vagy épp az a determináció, hogy egy kisisten kisvilágot csináljon, mi a fészkes

madarat, ha nem azt. Bár ez csakugyan vaskos kitérés már egy olyan túlszűfolt és büdös pályaudvaron, amilyen a Déli tud lenni az ilyen veszekedett kánikulában, ahol tényleg sürgetőbb, hogy Baracs még időben és feltűnés nélkül találja meg, honnét indul a gyékényesi személy.

Jó messze az újságosstandtól, a bal külső vágányról. A lapokból egész paksamétát vásárol. A leghátsó vagonba száll be, ott kevesebb az utas, s ahogy a beszélgetéseikből kiveszi, azok jórésze sem utazik messzire. Ki indul el passzióból a jugoszláv határsávba 1952-ben? Neki szerencséje volt, az ügyvéd sürgető levelére már egy héttel előbb kiváltotta az engedélyt. Elrobognak az elővárosok mellett. Az olajos padlón táncol a szemét, a vécében az ülőke még nincs lehugyozva, az újság darabokra tépve, pedig a híradások színesek. Az egyik téveszben győztek, a másokban vesztek, Tito lehet, hogy biszexuális, Hegedűs András miniszterről (vagy csak helyettes?) nem tudják még, hogy ávós kísérettel meglátogatja a nyolc év után hazaszállított, majd verésre és tizenhatórás robotra ítélt hadifoglyok kazincbarcikai munkatáborát, kiknek elcsigázott kérdésére azt válaszolja: „Magukat rég elfelejtették már. Azt hiszik, örülnének a hozzátartozóik, ha feltámadnának? Dolgozzanak!” S három év alatt fel is építik a szocializmus csodája vegyiműveket. (Névtelen krónikásunk bátyjának; továbbá dr. Murányi Nándornak közlése Erdőkeresetről, *Magyar Nemzet*, 1990, Szent Jakab havában.) Az ilyen elhallgatott idillnek vagy Titó szexuális eszkalációjának árnyékában valóban elszürkülhet az olyan rendőri színes, mondjuk, hogy egy kis banktisztviselőt fölakasztanak a Mosonyi utcában. Pedig az ilyesmi – alkalmasint – nagyon is próbára teheti az embert. Megindul a képzelgés-lavina, vak gomolygással előbb, ahogy a porhó verődik templom-magasra, majd fagyasztó részletességgel, mikor egy kitisztuló rés jóvoltából mikrototálban látjuk, hogyan reped a jég, recsen a csigolya. Baracs nem mélyed bele az olvasásba. Egyelőre az is kielégíti, hogy a sláger-címeket futja át, mint egy szorgos és szórakozott teleszkóp, amelyik a mélyvízből bukkan elő. Aha! – mondhatná, de helyette az is elég, hogy csurog róla a sós veríték, mint egy szomorújátékból kölcsönzött Zwack-reklámon – miközben lesi, hogy mi a változás. És ebben vél reményt fölfedezni. Ha minden egy – akkor nincs kettő. Akkor szabadság van, és a vakáció se három nap, és idő is lesz bőven, hogy a hullámok elcsöndesedjenek a teleszóp körül, mint a lemángorolt lepedő. Nincs hab, gyűrődés rajta, se loccsanás, talán mélyvíz sincs alatta. Végtelenbe mángorolt lepedő – s valahogy épp ebben volt elképzelhető a világ helyesbítése. Végül átizzadt fenékkal ül rá az újság-paksamétára, hogy igenis, azért se fog odaragadni egy közönséges harmadosztályú fapadhoz, egy ilyen vaspántos farácshoz vagy mihez, televésve dátumokkal, árva nevekkal, nemiszerv-rajzokkal. Mocskos cellapriccs. A tenger lepedője fojtalan.

Sok éven át ezen az útvonalon utazott haza a szüleihez, mint diák, mint egyetemista. Vitte magán a pesti divatú ruháját, s többnyire végigállta az utat, hogy gyűrődés nélkül szállhasson le az isten mögötti kisváros állomásán. Ilyenkor lehetett érezni igazán, hogy mennyire vendég már csak Tardoson, milyen rég túllépett a gömbakácos korzón és a kétboxos eszpresszón (Európa!), melynek ő volt az első törzsvendége. Még egy-két év, aztán Párizs, ott kezd valami-

hez. Igaz, hogy sok jó is volt ezekben a nagyképű hazautazásokban, mégse voltak az ínyére szíve szerint. Utólag szégyellte is émelygős furdalással, mint a tettes, akiről legfőljebb az állítható, hogy valamilyen látszatot követett el. De hol a vitrin, melybe az ilyen látszatot oda lehet tenni mint bűnjelet? Legyen talpán az esküdszék, amelyik paragrafust talál rá. Csakhogy az igazság ravasz is lehet. Nem bizonyít például, csupán mégis képes elintézni, hogy valahogy azért a látszat is legyen és megmaradjon, ha nem is olyan foghatóan, mint akár egy karkötő a padlón vagy egy széttaposott dió... Vagy ahogy maga a gondolat is akár? – ami ha volt egyszer valakié, a gazdája meg is halhat, attól még a gondolat, a látszat sérelem nélkül megmaradhat, mint a karkötő, a dió... És a vitrinbe is oda lehet tenni. Persze, a vakáció is hozzájárul, hogy az ilyen nyári morfondírozás ne hasson azonnal elmebajnak. A kérdés inkább az, hogy ha minden olyan engesztelhetetlenül *van*, mi az, amit ad acta lehet tenni?

Baracs később zuhanásszerűen alszik el, egy feltehetően fáradságos és álmatlan éjszaka után. Sőt, odalent Somogyban még egy több órás pályajavítási veszteglést is képes átaludni, s csak délután fél négykor ébred fel. A kupé ekkor már teljesen üres, mégis intim neszezést hall a bejárat melletti sarokból. A támla mögül nyújtózkodó nőalak emelkedik föl, lábát fölteszi a szemközti ülésre, fésülködni kezd. Háttal ül Baracsnak, de a nyújtózó lábat az ablaktükörből is jól látja. Kicsit csámpásan, két cipője orrát egymásnak vetve pihenteti az ülésen, majd az egyik láb felhúzódik s a cipő szélével megvakarja a másikat. A fésülködő kéz gyűrűs ujján ovális, piros kő csillog. A fésű áruházi fazékkék, a vállig lehulló haj fekete. „Biztos cigánylány, fiatal lehet.” Úgy támaszkodik az ablakkönyöklőre, hogy amíg a tájat nézi, az útitársát is szemmel tarthassa. S figyelni a karóráján: vajon mennyi idő alatt jön rá a nő, hogy már nem alszik, akivel együtt utazik? A nő ásít. Később egy szatyorban kotorászik, de nem vesz elő semmit. Fehér blúza alatt benyúl a hóna alá és percekig lebegteti a blúzt. „A cigánylányok izzadó-sak, biztos cigánylány.” Cigaretára gyújt. A gyufasercégést elnyomja a kattogás, s még a füstöt is az ablakon fújja ki, az se árulkodjon. Aztán már csak a nő és az óráját nézi. Élvezi a sportos, stopperező viselkedését (hajdani edzések az egyetemi klubban), s nyilván ettől nem veszi észre, hogy a félszepségét is leplezi így, pillanatnyilag nincs meg benne az a biztonság a leszólításhoz, amelyet megszokhatott magától. Az ablak üvege akár a detektív-tükör. A nő pudriét vesz elő, térde közé szorítja és föléje hajol. Utána a pudrié tükrevel játszik, fénypacnit próbál rögzíteni az ajtó réz fogantyújára. Végre sikerül. Csak utána fordul meg, és belenéz Baracs arcába. Duzzadt ajka kicsit nyílt, nagyon piros, de nem a rúzsától.

Nem akar megismerni?

Hang nélkül, majdnem kislányosan mosolyog, s mintha örülne a kétségnek.

Minden harmadik reggel csengetett be hozzájuk a mosónő lánya, mindig ugyanabban a piros műselyem ruhában. Olajbarna szemei semmit nem változtak azóta, nedvesen fényesek most is, kisüt belőlük az érzéki-büszke védtelenség, valami konok védtelenség. Diákszobája mellett nyílt az orgonabokros udvarra néző ajtó, ahol a lány csengetett. A nyári vakáció alatt szeretett sokáig lustálkodni, s ilyenkor mindig ő engedte be, ahogy épp kiszállt az ágyból, sokszor csak a törülközőt lógatta maga elé, meztelenül. A lány lesütött szemmel húzott

el mellette, és besietett az ebédlőbe, ahol a zongora állt. Farda kisasszony ígéretes tanítványának számított, és két virilis család vállalta, hogy biztosítják neki a folyamatos napi gyakorlást. Ez hozzátartozott a szociális humanitáshoz, és a kaszinóban is tudtak róla, elismeréssel értékelték. Ő többnyire ágyból hallgatta az átszűrődő klimpírozást, ami még színesítette is a csendes utca reggeli hangegyvelegét, az odatévedt stráfkocsisok natúr vitáit a lusta muraköziekkel, a jeges meg a szódás kiáltozását. A kislány tizenhárom éves volt akkor, ő nemrég múlt tizenkilenc.

Óvatosan áll föl, mintha csakugyan odaragadt volna a mocskos zárkapriccshez.

Sára... Breck Sára?

Igen.

Hát, ez meglepetés...

Kicsit nehezen ismert meg Elemér úrfi.

Dehogy! Majdnem azonnal. Aludtam, mikor bejött?

Vagy csak úgy tett. Ilyen is van, megesik.

Biztos valahol messze aludtam.

És nem is csöngettem előbb!

Azt álmodtam, hogy üres a kocsi. Nem bírom, ha a vonaton izzadnak...

Zavartan nevetnek, hosszú csönd. Óriási halastó mellett bumliznak el, a vízből feketén merednek ki a varsacölöpök.

Pedig tényleg azt hittem először, hogy senki nincs itt...

Csak én.

Azért ez fantasztikus, nem?

Én is azt gondolom.

Hány éve is volt – tizennégy? tizenöt?

Szerintem százhusz.

Újra zavartan nevetnek, hosszú csönd. A halastónak nem akar végeszakadni. És az a rengeteg sok hal benne! S mind azt hiszi, hogy illegalitásban, inkognitóban... Nem engedik el egymás pillantását. Sárának áttetszik a blúzán a melles formája, karcsútelte körte, de mintha nem volna rajta bimbó. Ha merné, szokott szellemességével megjegyezné, hogy azok is inkognitóba húzódtak vissza. De semmi ilyesmi nem mondható, ez az első pillanattól világos, csupán az nem, hogy mi mondható. Sára nyakából zománcozott vitorlášhajó csüng le, ez viszont zöld, mint a tenger. Kamasz korában évekig számontartotta Elemér úrfi szerelmeit, de ez sem olyasmi, amire egykönnyen lehet megtalálni utólag a szót.

Baracs leül Sárával szemben és fölveszi a padlóról a pudriéból kiesett pamacsot, odateszi a lány térdére. Aztán rágyújt.

És mondja... végül is aztán hogyan alakultak a dolgok? Elkerült Tardosról? Vagy visszamentek falura? Ugye, az édesanyja még akkoriban meghalt?

Igen, akkoriban. Aztán a maga édesapja is. Nem emlékszik, hogy egyszerre kezdték a betegeskedést?

Igen, egyszerre. És Julis néni – ő miben is...?

Rákban.

Igen, tényleg... Az én apám is abban. Látja, egyformán mennek el az öregek, ilyen a paragrafus. Mindenre van paragrafus. Nem zavarja a füst?

Nem, csak nyugodtan, én már két éve nem szívom.

Csak nem fél?

Mitől?

Hát a haláltól. A szív meg meggyász, hiszen tudja. Ki vagyunk okítva egy életre, de nem is kell többre, egy életre elég. Vagy nem?

És nevet.

Én nem félek, sose tudtam, mi az. Mióta meg az uram meghalt, még kevésbé tudom.

Az ura...? Erre nem gondoltam. Hiszen maga még mindig – nem is tudom, milyen! Fantasztikus gyönyörű, hogy így találkoztunk, őszintén mondom. De ne haragudjon azért, nem akartam megbántani a gyászát...

A gyász szép is tud lenni.

Most kicsit olajosabb a szeme, de ez nem akadályozza meg, hogy tovább mosolyogjon és Baracs arcát nézze. Közben a halastó úgy vékonyodik el, hogy fényezüst szalagként belefut egy nagyon zöld erdőbe, és nem jön ki belőle.

Ez szép! Látja?

Érződik a hangsúlyon, hogy Sára ettől a látványtól mindig elérezékenyedik és szívésen megosztja ezt az érzést. Csak éppen most rakódik össze benne váratlanul egy régi kép: éppen piano skálázik az ebédlőben, ő meg ütészerű késztetést érez, hogy összetörjön valamit, a kredencen például a hatyús gyümölcsöstálat. Vagy ellopjon valamit s figyelje, hogyan keresik, majd visszalopja egy másik helyre. Vajon mi lett az *úrfiból*? Furcsának találja, hogy az egyik cipőjén le van törve a fél sarok és a két zoknija sem egyforma, a bal mélyebb zöld, mint a másik. Csak annyit tud róluk, hogy a házukat államosították.

Emlékszem, az édesapja sokszor tréfálkozott az édesanyámmal, hogy melyikük hal meg előbb. Vagy inkább ne mondjak ilyeneket – figyel rám?

Persze. Le se vettem a szemem a szájáról...

Meg a hónaljmról, igaz? Rettenetes ez a nyitott japánuij, de ilyen hőségben nem lehet mást elviselni.

Erre megrándul s majdnem nevetségesen elpirul.

Maga nem tréfál most – bántani akar! Tényleg meg akar ütni?

Miket nem beszél, Jézusom! És miért? Még egy bogarat se tudnék. Mi nem olyanok voltunk az urammal...

Dehát az uráról meséljen akkor! Olyan szép volt ez a tó... meg az az erdő ott a végén. Ugye, erről akart előbb?

Nem tudom. Talán csak azt akartam, hogy észrevegye. Tudja, hogy hányszor nem vett észre az utcán? Különösen, mikor azokkal a nagyobb lányokkal sétált a Zungernál, a Hármas Hídnál, a Pándzsóban... Vagy mikor ott a boxos eszpresszó ablakán kinézett! Jehovám, mikor volt...

Baracs azon kapja magát, hogy reszket. S mintha a kupé eresztékei is nagyobb lengéssel nyiszorognának, mint ahogy egy lestrapált vagonnál ez természetes lehet. Igyekszik a fejét erővel az ablak felé fordítani, s csakugyan látszik, hogy emlékek rohanják meg, szédül, és muszáj elbámulnia valahová. Majd egy intím mozdulattal bocsánatot kér.

Ne haragudjon, mindjárt visszajövök.

Az ajtónál sikerül elkapnia az elmozduló kilincset, ugyanígy a végénél, az

ülőke fedelét lecsapja és ráül. Minden kattog, valahogy ezt érzi megbocsáthatatlannak. Még a kéküveges kajütblak is mocskos, rá van rondítva a szar! Pedig azért mégis fantasztikus ez a találkozás – mint a mentőöv. Itt ül ebben a mocskos vécében, akárha ide menekült volna a rettenetes eresztékek elől – és igen, képes bevallani magának, hogy mégse reménytelen a szabadság, a vakáció. Mégsem úttalan az út. Hogyan lehet ez? Nem tudja, inkább csak az enyhe izomrándulásból sejti, hogy arcán elmozdulnak a vonások s tétován bele-lassulnak egy elfakult, hajdani arckifejezésbe – anélkül, hogy tudnának vagy akarnának tovább mozdulni. Egyszerűen úgy maradnak, és nem oldódnak újra élő mimikává. Lehetne ez a fából faragott bábu esete is (így érzi), akivel megtörténik a csoda: mostantól kezdve új és más arccal néz ki magából, pedig továbbra is faragott bábu. De ki a gazdája a holddal, csillagokkal, alvó mesevároskával kifestett paraván mögött? Az is észreveszi? Hosszan nézi magát a pattogzó tükörben, de pontatlan a szó, hogy meghökken. Ez a hajnal óta elodázott tükörbenézés *szíven* üti. „Pedig én izzadok jobban, nem ő. Ez a lány egyáltalán nem izzad...” Mormogná, ha volna hangja hozzá, de nincs. Mintha nem ismerné ezt az új arcot. Azok az elveszett hajók a láthatáron... papírhajók... falevél-dzsunkák az azóta szabályozott ártéri füzesben... fodorszoknyás örvények, melyeket a pallóról lelógatott meztelen lábával a patak vizére odavarázsolt. Egy gyermek. Kivéselt évszakok. Mintha ez a lágy-suta vonás nem is lett volna soha; ahogy Atlantis nincs. „Mitől félsz, mitől nem félsz, *úrfi*? Sára szebb, mint amilyen valaha lehetett egyáltalán. Mi történt hát? Mi akar történni?” A balokányi fotó mégis úgy tud lógni a falon, mint a soha el nem mozdítható jóvátétel. S hirtelen feláll, kihányja a reggel habzsolva megivott fél liter, émelyítően édes tejeskávét. A rázkódó falnak támaszkodva nézi a zagyvalék mocskot, a csésze falára száradt guano-fröccsenéseket és a sötét tölcserlukat alul, ahonnét fölcsap a huzat, a ke-rekek kalapács csattogása, s látni a zúzalékkőre fektetett talpfák megállíthatatlan rohanását. „Szegény Tóni... biztos elitta már az eszét. De micsoda relikvia volt ő is!” És teljes súllyal rálép a pedálra, hogy zubogjon a víz. Az öreg Breck közismert muzsikuscigány volt Tardoson, afféle magányos cigány. A bandabeliek le is nézték, mert *kottásfülű* volt, az egyik széplelkű ügyvédné tanította meg kottaolvasásra. Ha épp nem hívták valahová, a kocsmákat járta végig este, vagy a szurdikutakon a szőlődombra kapaszkodott fel, s ahol világított a diófára lógatott spirittlámpa a présház előtt, illő távolságban leült egy tőke mellé és halkán húzni kezdte. Érettségi bankettjük részegségbe lankadt záróakkordjaként nekik is ő muzsikált, a számukra addig tiltott Vadrabló kerthelyiségében – miután előbb kölcsönkérték az öreg *muslincáktól*.

Ez az emlék annyira szájalmas és anakronisztikus, hogy szinte meghatódik tőle, felrázza s képessé teszi, hogy ne hagyja lepörögni magáról a múlt megejtő gönceit; ahogy a rabról a viseltes nadrág csúszik le, mikor az övtől megfosztják, s behányják úgyszólván valami sötét raktárba. „Nem esünk szét, Baracs úr, hiszen az igazságnak sem egyetlen szentesített ügyésze van, az igazságnak is meg lehet a maga furdalása...” Úgy érzi, van ereje hozzá, hogy összeszorítsa az övet, melyet csak a bőrével együtt lehet leszakítani róla. Hogy rendbe hozza a szájját, szétrág néhány mentholos pasztillát, megfésüli a haját és visszamegy a kupéba. Sára arcán – míg távol volt – mintha szintén nem mozdult volna el az abbahagyott

beszélgetés rajza, megpihent rajta a tűnődő félmosoly és a nem leplezett zavar. Így lepi meg, amikor belép, ő meg annál szélesebb mozdulattal ül le.

És gondolkodás nélkül vág bele.

Tudja, Sára, milyen volt maga? Makacs meg dacos. Mindig lesütött szemmel járt és összeszorította a száját... keveset beszélt és nem barátkozott senkivel...

De csak eddig jut el, szégyennel abba is hagyja, rögtön érzi, hogy olcsó köz-hely, mint akinek semmilyen jellemző emléke nincs. Végre is milyen lehet egy tizenhárom éves kislány az adott helyzetben? „Sablon, sablon, nem veszed észre? Pedig most bűn hazudni – és te nem is akarsz hazudni! Hát nem veszed észre?” S engesztelésül kis keresztet rajzol Sára térdére, az meg a kereszt helyére teszi az ujját. Nemcsak váratlanul nagyobb most, de hökkenten csodálkozó is a szeme.

Maga tényleg azt hiszi, hogy tudja, milyen kislány voltam...? Becsönget a kiskutyá és besomfordál az ebédlőbe. Nem így volt?

Baracs lehajtja a fejét.

Igazságtalan most.

Biztos. Nehéz igazságosnak lenni annyi év után. A halál sem az.

Sára tűnődve tovább rajzol, de most a poros ablaküvegen. Messze elnéz. A kiégett tarlón két nyúl üget, megállnak, újra ügetnek, mint akik kívül esnek a megfigyelhetőség varázskörén és felszabadultan felejtik, hogy a mindenütt ólálkodó zárkák kémlelőablakán ki lehet lesni őket. Elmosolyodik hirtelen.

Annai biztos azért, hogy nem volt szégyenlős úrfi. Szeretett úgy napozni az udvaron, ahogy csak a Paradicsomban volt szabad.

Ettől forró-nagyot nyel. Akár akarja, akár nem, szeme elé vibrál egy lassan lesodort bugyi, mely még összefogja ugyan a combokat, de azért enged már annyit, hogy a fényezüst szalag belefusson egy nagyon fekete erdőbe. Eddig túlságosan előre dőlve beszélt, majdnem Sára térde fölé hajolva, most hátrahúzódik és összefonja a karját.

Dehát egy kicsit maguk is a családjukhoz tartoztak, Sára! Julis néni szinte ott élt minálunk, nemcsak mosott, ő aztán mindent kézbe vett, nem volt semmi a házban, amin ne lett volna ott a keze nyoma...

Igen, ő nagyon szerette magukat. Mikor az édesapja olyan gyógyszert kezdett szedni, amiben morfium is volt, a végén úgy kívánta már, mint a cukrot. Sokszor az anyámmal hozatott ráadást a patikából.

Dehát az ilyen gyógyszert csak receptre adják!

Persze. Csak az édesapja rájött, hogy az anyám gyógyszerében is van morfium, s akkor az ő receptjére hozatta a tablettát, vagy elkunyerálta, elcsente tőle... Egyszer engem is elküldött, de a lelkemre kötötte és még pénzt is kínált, hogy ne mondjam meg a patikusnak, kinek viszem.

És maga mit mondott...?

Hogy az anyámnak. Hiszen együtt falatozták, szegények.

Ez így majdnem frivol, az ügyetlen szó, de mégse törli meg a szemét. Pedig igazán meg akarja érteni Baracsot! Abból is érzi ezt, hogy ugyanolyan könnyű remegés környékezi a gyomrát, mint mikor először volt színházban, sötét lett, és várták, hogy fölmenjen a függöny. Remegve akarta akkor is, hogy a függöny ne gondolja meg magát, tényleg fölmenjen, s ne a hamis csillárok gyulladjanak ki

újra. Meg hát az úrfinak se lehet könnyű ez a véletlen találkozás. Hiszen mi minden történhetett azóta! A halottak együtt szaporodnak a gyerekekkel. Volt egy nyár, mikor az édesanyja helyett végigpucolta az úrfi cipőit, és odarakta az ágya elé. Az úrfi aludt még, vagy csak úgy csinált, de amíg lábujjhegyen kiment, a lehunyt pillantást ott érezte a nyakán.

Baracs mohón újra rágyújt, de néhány szippantás után egy finánc láb kiböki a papírt, s mint az elüszkösödött szemölcs kigöbösödik, ráesik a fűzőld nadrágra és kiégeti. Sára nyúl oda gyorsan és lesöpri.

Úrfi, úrfi... Ezt aztán stoppolhatjuk most!

A közékük pottyant többszám zavarba hozza őket. Sokáig hallgatnak.

Megöregedtem?

Sára feszesen simítja combjára a szoknyát, ahogy az abroszt az anyakéz, ha sok a morzsa.

Hát istenem. Látom, érdekli nagyon. Mit szeretne hallani?

A hangját.

Ez meztelen szó – mint mikor a kémlelőn egyszerre néz ki a rab, néz be a foglár. Amikor nincs mese, és van, ami van. A vonat úgy fordul éppen, hogy a nap a szemükbe süt, Sára a hajcsatjával az ablakra erősíti a pirosbabos kendőjét. Ez jó alkalom is, hogy másról beszéljenek.

És a vadászattal mi van? Még mindig annyira szereti? Akkoriban nagyon odavolt érte.

Annak vége már. A házzal együtt az engedélyt is elvették, most már házkutatással se találának nálam fegyvert.

De a drága vadászcipője csak megmaradt! Valami bécsi suszter csinálta...

Igen, a Schubek, a császári királyi szállító.

Azt én nem tudom, csak annyit, hogy sárga, zsíros bőre volt, körbe a szélin mélybarna szegély. A sarka meg nem volt letörve.

Kicsit rezzentve bólint rá.

Annak nem, de a világ se volt széttörve akkor.

Azt csak ne siettessük, bekövetkezik az úgy is, Elemér úrfi! – ugye szólíthatom így?

Mit beszélsz – gúnyolódni akarsz?

Hát jó – legyen akkor *te*. Vonaton úgyis minden más. Hová utazol? Itt a határon most minden meg mindenki gyanús.

Vajkra. Valami hülye örökségi ügy, az ügyvéd nyagगतott, hogy utazzam le.

Vajk? – dehiszen az itt van a szomszédban, két állomással odébb tőlünk!

Tóled? Hát visszaköltöztél Bogárdra?

Régen, még apám halála után. Mert aztán ő is meghalt hamar... melléje tettük a hegedűjét is. Nagy temetés volt, kopogott a hideg.

A tél mindig be tud ütni, mint a fekete káró. Pedig a hó fehér.

Cigánynak az is fekete... A nyár meg szóke.

Csőpp csúfondárosság van a hangjában.

Pedig hogy szerettem volna mindig szóke lenni! Aztán azt is csak beszállta a korom, feketére égett, mint ez a legelő itt – nézd csak!

Így jó. Ilyen feketén jó.

Őszintén mondod?

Régen nem tudtam volna ennyire így mondani. Sá..ra.. Téged csak hamisítva lehetne becézni.

Ne is csináld! Csak a gyerekeket szokták sárikázni, dehát azoknak van idejük még...

Mire? Hogyan értsem ezt – sehogysz?

Ez megint az elszótlanodást súrolja, a suta félrepillantást. Az olajos padlón táncol a szemét, a papír, a műanyag pohár – vagy a nyomozati jegyzőkönyvek pontosságával: *reggel óta*.

Te... ugye lógott ott nálatok a veranda falon egy hatalmas agancs, és fekete tussal még a dátum is rá volt írva a koponyacsontra...?

Igen – Daragó, 1936. október 7. Apám lótte még, szép tizenhatos volt. Csak nem féltél tőle?

Azt nem, de mikor először jártam ott, kicsit mégis megijedtem. Sose hallottam addig, hogy lakásban tartanak ilyesmit. Persze azért szép is, szép, mint a temető. Lehetett mindig gondolni rá, hogy hogyan is döglött meg...

Útésszerűen éri a megfogalmazás, s alig tudja visszatartani magát, hogy ne mondjon valami nyerszet a szakszerűtlen feltételezésre.

Ne haragudj, de nincs igazi vadász, aki ilyen furdalással tudna kiakasztani trófeát. Ilyen nincs, érted... ez valami egészen más. És ez mindig is így volt. Még az indiánoknál is, pedig azok indiánok. Gondolj csak az Utolsó Mohikánra, aki egyedül tudja, hogy mi van, mi jöhet. Ők aztán meg tudják csinálni, hogy letérdelnek a bika elé és bocsánatot kérnek tőle, hogy szükségük volt rá. És még áldozati fúvel is megkínálják. Trófea! Istenem... Ha tudnám, hogy mi az, én is másképp tudnék letérdelni, mert azt muszáj, az kiderül a végén. De ne haragudj... kicsit nagyon elkapott a hév. Tényleg nem haragszol?

Ugyan, hagyd! Butaság. Nem tudtam, hogy ennyire fölizgat. Ha tudom, de-hogy hozom elő. Apámra is mindig haragudtam, mikor folyton mesélgette, hogy miről beszélgetnek a Vadrablóban. Volt valami nyugalmazott bíró...

Kohuba Ernő?

Igen – az szerette mindig apróra mesélni, hogy így kapta a lövést, így fordult föl, így fektette a fejét a földre...

Baracs kisápad az érzelmes szakszerűtlenségtől.

A bírók szeretik tisztázi a tényállást. De tudod te, mióta nem vadásztam én? Legalább tízezer éve. Reggel óta egy évszázad is el tud múlni.

Furcsa vagy...

Te meg gyönyörű vajákos. Boldog lehetett a férjed. Ki volt ő? – még nem is beszéltél róla. Vagy inkább nem is akarsz?

Itt már kezdenek szaporodni a fényszórós őrtornyok, kezdenek feltűnni a süllyesztett bunker-dombok, a tetejük behányva, befüvesítve. Mimikri. Csak éppen katonát nem látni sehol, embert se, csak varjakat. A varjaknak lehet valami titkos összeköttetésük a mimikris földalatti központokkal. Talán épp az a dolguk, hogy feltűnőek legyenek, feltűnően hol itt, hol ott szálljanak le csapatostól, vagy körözzenek, mint a kiégett erdőből magasba sodort, üszkös kéreg lebernyegek. Ilyen vajákos is lehet a megtévesztés stratégiája – vagy nem? Pillanatra azt hiszi, hogy ki is mondja ezt, de csak a foszlány gondolatai kattognak, mint a darabokból illesztett sínen a kerék – zökken, megint zökken, az eresztékek sehol

se pontosak. A hézag! – az istenbe is, a hézag! Erővel újra nagyot nyel, és minden magyarázkodás nélkül szeretné magához ölelni Sárát, hogy csakugyan ott van-e és érezze rajta az izzadságot, a csúszós tárulkozást – mintha ez lehetne most az egyetlen biztonság, a régi meleg odú és pára, a meztelen bőr homálya. Valami cigány ringatás és mese – s egyszerre soknak, alattomosnak találja a fényt. Nem pánikot érez, inkább mintha az anyja jelenléte környékeznék meg. S ettől – ahogy az előbb nagyot nyelt – most a legtermészetesebben csókol bele Sára tenyerébe. És csodálatosnak találja az ujján a vásári pirosköves gyűrűt.

Tőle kaptad?

Igen. Az utolsó Karácsonyon.

Nem kell beszélj róla. Valahogy ez más most, ahogy mi összetalálkoztunk. És hogy miért most? Előbb te mondtad, hogy csak a gyerekeknek van bőven idejük. Nekünk talán soha nem jön össze még egyszer. Tudod, hogyan van az ilyen...

A nyál Sára tenyerén csillan, de nem törli le, lassan a hóna alá csúsztatja és összefonja a karját. *Eltettem* – mintha ezt mondaná az apró biccentés az úrfi felé; aztán kinéz. Az egyik órháznál lassít a vonat, de nem áll meg, valószínűleg a két határőr ugrott fel, akik az ellenőrzést csinálják.

Pedig szívesen beszélek róla, ha tényleg érdekel... Nekem ez már nem úgy fáj. Ő már nem velünk beszélget, csak itt van mégis. Tudod, aki él, arra továbbra is vigyázni kell. De lehet, hogy ezt te nem érted... azt meg nem akarom, hogy kinevess, mert az neked nem jó akkor. És én nem akarok rosszat neked. Mi nem olyanok voltunk az urammal.

Mit csinált... ki volt ő?

Vándorprédikátor. Ott a halastónál szeretett prédikálni, legszívesebben alkonyatkor, amikor vörös volt a víz. A testvérek ott gyűltek össze titokban, de volt közöttük mindenféle, még bénák, vakok is a környékről, meg városi urak, nem volt válogatás. Egyszer egy kohómérnök is eljött Pécsről, akik a vasat olvasztják. Meg egy szobrászra emlékszem, aki sírt. Dehát az uram is tudta, hogy megolvad a vas, egyszer úgyis minden megolvad, a világot tisztára égeti a tűz. Jehova tudja, csak hallgatni kell rá.

Megrökönyödve nézi Sárát. Csak idétlen makogásra képes.

És *addig...*?

Sára nevet, mint egy elpusztíthatatlan madár.

Hát mi volna – süt a nap! Mi sose voltunk szomorúak az urammal. Most sem akarja, hogy az legyenek, se azt, hogy sírjak vagy húzzam a fekete boronát. Nem, ilyet ő soha nem akart. Egyszer azt mondta, hogy a nevetést meg napfényt össze kell gyűjteni, amennyit csak lehet, hogy legyen belőle elég, amikor vissza kell adni a tűznek. Miből legyen a tűz, amelyik megtisztít majd – érti már az úrfi?

S nevet újra, bár a szeme komoly, csak másképp, mint eddig.

Igen – így éltük azt a három évet, ami jutott. Dehát hány mindenkinek még ennyi se, gondold csak el! Vagy akik ülnek a kristályvillákban, és a poloska se mászik be hozzájuk, pedig annak is örülnének. Csak várnak és nem mászik be az élet.

Beteg volt? Vagy...

Soha. Még járványkor se volt láza. Csak prédikált... megint prédikált. Akkor volt csak boldog. Az ávósok haragudtak meg rá, ott a halastónál nyomták bele evezővel a vízbe és nem engedték fölbukni. Így lett belőle öngyilkos, ahogy az újságok írták. Akkor volt ez, mikor a testvéreket is mind internálták, akik mindent láttak. Egyetlennel se beszéltem azóta, én meg éppen nem lehettem ott... Hát így – ha akartad tudni, most már tudod. Különben nem szoktam beszélni róla.

Baracs majdnem rémülten zuhan bele a meleg odúba, nem tudja hová. Reggel óta most először érzi, hogy a vakáció nem játék, a szabadság rafinált, és a halál sem tesz pontot semminek a végére – nincs pont, csak folytatás.

Mit csinálsz te – sírsz?! Ha csak egyszer eljőnnél közénk, biztos elfelejtenél sírni.

Semmi, csak valami szikra. Hirtelen belevágott...

A kupé ajtaja ekkor csapódik ki – füstös huzat nyomul be, és két géppiszto-lyos határőr. Az idősebbik lép oda hozzájuk, keskeny barkója a füle aljáig lenyúl-lik, mint a bolyhos szövetminta.

Kérem az igazolványokat!

Sára azonnal nyújtja, Baracs hosszasan keresgél. Most látszik, hogy csak-ugyan belövellt a szeme, vörös és erősen könnyezik. Igyekszik nem fölemelni a fejét.

Csak nem razzia?

Nem, kérem, határsávban vagyunk.

Ilyen hamar? Elég széles sáv...

A határőr úgy tesz, mintha nem hallaná, Sára könyvecskéjét lapozza.

Bogárdon dolgozik?

Igen.

Óvónó?

Igen.

Becsukja a könyvecskét, visszaadja, Baracshoz fordul.

És maga?

Tessék az igazolvány, az engedély.

Kérdeztem, hogy maga micsoda?

Tisztviselő. Be van írva.

Hová utazik?

Vajkra.

Ott is dolgozik?

Nem, Budapesten. Ez is be van írva. Családi ügyben utazom.

Megpöccinti Baracs vállát.

Nézzen csak rám... Maga egy hete is erre utazott, igaz?

Tévedni tetszik. Utoljára négy éve.

Meg most egy hete, igaz? Csak akkor lentről, Jugoszlávia felől. Mit keresett Jugoszláviában?

Mondom, kérem, semmit. Ha újra kérdezi, akkor sem tudom másképp mon-dani, semmit nem kerestem.

A barkós az ülésre ejti az igazolást, de nem jelentőség nélkül.

Mondja ezt mindenki. Hanem azért nem ártana kevesebbet utazgatni erre-felé – értve? Viszontlátásra.

És kitrappognak.

Sárából kitör a nevetés.

Juj, de mérges lettél! Hát nem tudod? Az ilyet csak odamondják az embernek, aki nem a sávban lakik. Ijesztgetés, nem kell komolyan venni.

Bugrisok!

És ha parancsuk van rá, hogy gyanakodjanak?

Akkor se így! Téged nem sért?

Egészen másra gondoltam közben...

Én is...

Ez a hangsúly valahogy nem egyértelmű, hínáros, mintha csak hitetni akarná, hogy van biztos felület alatta, ki tudja, mi – milyen víz alatti világ, halak inkognitóban, milyen halak? Nem nagyon, de azért megsajnálja Baracsot, és ehhez a sajnálathoz az a semmi is elég, amit nem tud róla. Mert ennél többet ilyen hirtelen úgyse lehet tudni, tizenöt beszédes év kevesebb is lehet, mint egy éjszakai néma prédikáció, ha az ember fölmege a dombra, lemege a tóhoz és vele van a bárány. És még a gyerek is ilyenkor születik, ha az éjszaka forró és a szerelem nem hamis. Sárának negyedik évre terveztek gyereket, amikor lakást ígértek nekik.

Tudod, ha visszagondolok rá, én igazában nem voltam boldogtalan kislánycoromban... Tényleg azt hittem, hogy egyszer a pódiumon ülök majd és zongorázom. Mindenki azt mondja Bogárdon, hogy még most is szépen játszom, nekünk cigányoknak vérünkben van a muzsika meg a tánc...

Erős kislánypillantással néz az úrfira.

Inkább elmondom neked, úgyse tudtam szégyellni soha, és Jehova se haragudhat érte... Apai dédapám vajda volt, szálfá nagy ember, nagy szakállal, az egyik rokon emlékezetből még le is rajzolta egyszer – igazi cigány Ézsaiás. Nincs is olyan már, kivesztek. Az igazság nevében egyszer gyilkolt is az öreg, de nem volt senki a rokonságban, aki vallott volna rá. Soha. Csak a fejszét őrizték, de visszakerült végül hozzánk, mi határoztunk úgy az urammal, hogy ne legyen többé közöttünk. A testvérekkel együtt eresztettük le a halastóba, és imádkoztunk utána. Szeretem azt mondani, hogy a gyász is tud szép lenni.

Aztán még gyereked se tudott maradni...

Kis fricskát legyint Baracs lógatott fejére, a kis pohártalpnyi tisztásra.

Nincs-e? Legalább ötven az óvodában, és szoktam nekik is zongorázni. Hanem te – te hová kerültél? Párizsba nem, azt látom.

Bankban dolgozom... egy nagy bankfiókot vezetek. Deviza, nemzetközi szerződéses, külkereskedelem. Azért ez is valami.

De rögtön el is nyeli az információt. „Hazudtam. De miért? Mi szükséged volt rá, te állat, állat, állat...! Most laposnak kellene lenni, mint a lemángorolt lepedő, és várni, hogy valami odahajoljon föled...” Mindig erősen hatott rá a szélbe kiakasztott lepedők lobogása – nap süti át őket, patyolatfehérek, mégis anynyi hajlás, csavarodás, alakzat van bennük, mint az ezeregyéjszaka öleléseiben.

Szóval bankár lettél!

Azt éppen nem. Melléfogtál. Inkább azt próbáltad volna kivajákolni, hogy mi leszek.

Sára észreveszi az elegáns inggalléron a sűrű stoppolást. „Ez asszonykéz, nem barátnőé... Ilyet csak selyemszállal lehet, a legvékonyabb tűvel...”

A hirtelen kettős fékezéstől elveszítik az egyensúlyukat, egymásnak esnek, majd megint visszadőlnek, kezüket maguk elé kapva, Baracsé ott marad támaszkodva Sára derekán kétoldalt – ilyen precíz az akaratlanság. Az arcuk közel.

Ez már Bogárd...

Visszanézel, ha leszálpsz?

Nem.

Ez babona?

Nem.

Hát mi...?

Nem ismered? *Erdő, erdő, mit vétettem, mikor rajtad által mentem, egyebet nem vétettem, csak rajtad keresztül jöttem... ott egy cseppet csendesedtem.*

Dúdolva mondja ezt, közben a stoppolást nézi az inggalléron.

Apám kedvence volt, a temetésekor ezt húzták...

Az újabb hirtelen fékezés épp felállítja őket. Sára mosolyogva kezét nyújt.

Karácsonykor igazi mókát csinálunk a gyerekekkel, nemcsak olyan télapót. Zongorázni is fogok! Szép volna, ha meglátogatnál bennünket...

És csakugyan nem néz vissza. Szoknyája ott piroslik a kihalt szekérút közepén, s látszik, hogy cipője minduntalan belesüpped a homokba.

Már a váltókon túl jár a mozdony, mikor Baracs leugrik a cammogva rohanó vonatról.

„Őrüeltség, örüeltség, örüeltség! – mindenki más megtette volna a helyemben. Ami azonnal természetes lett volna, majdnem azt sikerült elmulasztanom. Még ha teljesen mindegy is, hogy leszállok vagy nem szállok le – így is, úgy is egyformán elárul. Pedig ha valaki, én semmilyen formában nem játszhatom ezzel a szóval, hiába tudom, hogy az igazság van valahol mégis, nincs neki nyaka, nem lehet fölakasztani, olyan fénycsík az, amelyet a halastavon láttunk, az isten verje meg, te Baracs! Vagy sehol sincs. De most itt van, itt van! Vagy talán akkor vétettem el valamilyen istent, mikor a rettenetes nyugalomtól nem tudtam sírni...?”

Sára hallja a lépéseket maga mögött, de csak az utolsó pillanatban fordul meg. Nem tehet róla, hogy először nem Baracs szemébe néz, helyette madár pillantással az ezerszer látott bogárdi tájképre kénytelen ráfedkezni, a világvégi állomásépület légószirénás cseréptetejére, a murva-kupacokkal telehányt rakodó palánkra, a sárgára égett kukoricaföldekre és a vörösbronz alkonyati égre. S mindez együtt még nagyobb is, mint amit egy bármilyen madár a maga igazi valóságában a pupillájába befoghat. Akár egy folytonos tágulásba csendesedett roppant alagút. Ahogy épp megpihen és nem mozdul. S abban sincs semmi fogható szándékosság, ahogy hagyják magukat megölelni és a szájukat egymásra szorítják. Csak sok perc múlva lépnek egy csöppet hátra. Sára arcán vörös foltokkal mosódik szét a pír és a visszafogott mosoly.

Hát szép! Nyárapó betéved Bogárdra, és még nem is írja meg előre az érkezését... Szabad ezt?

Nem. Csak itt van. Titokban van itt. Tudod, a vadászatokon mondtuk mindig, hogy *nyomvér*... És ilyenkor mindenki elhallgatott, csönd lett. A vadnak is meg kell adni az esélyt meg tiszteletet, az öregektől ilyesmit is lehetett tanulni.

És most mi vagyunk a vadak.

Igen.

Mint a megszökött trófeák.

Igen.

De itt nincs ám erdő! Csak egy kis lugas a kert végében meg egy kerek kút.

Gyönyörű lesz! Dinnye nincs?

Dinnye?! Megbolondultál?

Dehogy. Csak gondoltam, hogy leeresztjük a vödörben és behűtjük... Vigyem a szatyrodat?

Sára sokáig azt hitte annakidején, hogy az úrfi titokban göndöríti a haját, és hogy púdert is használ, de aztán az ő fülébe is eljutott a pletyka, hogy az úrfi egyik osztálytársa jár föl rendszeresen a férjes unokanővérehez, aki még ki is rúzsozza az unokaöccsét, mielőtt *azokat a dolgokat* csinálnák. Azt viszont biztosra vette, hogy a szobája ajtaját szándékosan nyitja ki, mikor ő végzett a gyakorlással, hogy ha akar, benézessen az ágyára. Ügyelt azonban mindig, hogy még véletlenül se fordítsa arra fejét, hóna alatt a Czerny-Chovánnal, s csak a szemé sarkából lesett be lopva. Most pedig megy le a nap, mint valami ünnep. A dallam meg ott úszik el a füle mellett, mint az ökörnyal: *A hazatérő vidám földműves*. Halvány-fényesre dörgölt ökörnyal ez, és mégis forte, allegro.

Mi van ebben a szatyorban? Törékeny? Kocog nagyon...

Négy kristálypohár. Szeretem nagyon a kristálypoharakat.

Baracs nevet.

Aztán majd beteszed a vitrinbe és nem használod őket.

Igen – hát nem szépek ott a tükör előtt?

Persze, nálunk is ott aludtak... Azután vitrinestől elvitték mindet.

Hová?

Tudom én? Vitrinek nélkül nem lehet se háborút, se békét megnyerni.

Most már nem lesz háború, úrfi...

Hanem mi lesz?

Sára kislányosan balra-jobbra lép, mintha dallamra tenné, szandáljával tolja a vastag port, mint két kis formás eke.

Mi lenne! Szép világ lesz, új világ lesz – csak nem vagy türelmetlen? Tizenhét perce szálltál le...

Közösen nézik Sára karóráját, egymáshoz ütődik a fejük.

Iszonyúan siet – nem akarsz, hogy megállítsuk? Küldjük nyugdíjba. Egy óra hosszú és becsületes loholás után nem mérné tovább az időt – hát nem volna szép? Szerinted hogyan állítsuk meg?

Ha csak földhöz nem vágod...

Hirtelen annyira közeli köztük a csend, hogy súrolják egymás szempilláját. Baracs közben két ujjal kioldja a szíjat, tétován lelógatja, kicsit vár, aztán leejti az óráját a földre. Egyikük se néz le utána, csak a combjuk feszül össze még jobban,

amikor Baracs a sarkával rádobbant. Sára meg hagyja, hogy három év óta először szétnyíljon az ajka, nem úgy, mint előbb, és érzi, hogy az ő nyála szivárog le az állukra, s hogy ott lent is megömlik, anélkül, hogy köze lehetne hozzá, egyszerűen csak történik vele, a combján csurog le a három év. Baracs nyálasan motyog bele az arcába.

Megöltük. Sajnálod...? Most akár tegnapelőtt is lehetne.

Úristen... nem sajnálom! Nem hazudhatok, az nagyobb bűn.

Bogárdon – mióta rájöttek, hogy ez jól hat a terménybegyűjtés hangulatára – az új párttitkár engedélyével kiharangozzák az esti nyolc órát is. Éppen most van annyi. Amolyan se világos, se sötét pillanat ez ilyenkor augusztus végén, mikor a nap búcsúzik már, de azért jó két órája a hold is fönt jár, csak nem figyelünk rá, annyira csöndben van, hűvös és éles sarlóját még nem köszörülte sápadt-fényesre a sötétedés. Még ezüstös tokjában az égi gyilok – hiszterikus túlzással ilyen hasonlatot is ki lehetne találni.

Kérdezted előbb, hogy türelmetlen vagyok-e. Kinevetsz, ha azt mondom, hogy igen?

Sára nevetve löki tovább szandáljával a porba temetett órát.

Pedig megöltük...

Messzire laksz innét?

Egyáltalán nem – ott a nyolcadik házban, a gálicos gyümölcsfáknál meg galambdúcnál. Majdnem a falu végén.

Vagy majdnem az elején – nem? Mért akarod messzebb küldeni magadat, ha egyszer csakugyan itt vagy, egészen közel vagy?

Sára elfordul, és hirtelen elhatározással szaladni kezd a házak felé.

Megyek, rendet csinálók előbb... ne siessél nagyon!

Futtában közben lekapja a szandálját, a haja úszik utána. Baracs úgy érzi, olyan ez a kép, amelyik képes rá, hogy ne tegyen különbséget szökés és megérkezés között. Teljesen megbűvölődik tőle. Igazán csak azt érzékeli, hogy ő is a kezében tartja a szandálját, és fél zokniját lerángatva lépked Sára után a forró homokban. Még az is mély biztonsággal tudja eltölteni most, hogy a burjános árokban lilásan bőrösödik a pocsolyavíz, s a rozoga udvarkapuk mellett kőnehézes rudak támasztják be éberen az utcára néző ablakokat. Sőt, a teremtés végleges megoldásaként hat rá, hogy a kopár udvarok agyonpermetelt gyümölcsfáin színes rongyok, kötők, pendelyek száradnak, mintha valami egészen másról sikerülne elterelniük a gyanút. Csak az egyik fészerajtóból bög utána egy nyálázó borjú, ami megzavarja. Itt el is álldogál egy darabig, hogy tényleg ne siessen. A borjú farától a tőgyéig vörös-barnás seb vagy trágyaszikkadék húzódik le, az utcáról nem tudja eldönteni, micsoda.

Mégis csak bent a szobájában lélegzik föl elfogadhatóan, bár mégsem úgy, mint aki férfibabéért készül learatni – egyszerűen elébe terítenek valami soha nem reméltet és mással nem kicserélhető. Az öreg parasztnéni, akinél Sára az első tisztaszobát bérlti, hónapok óta kórházban van. Bogárdon nem úgy tudják ilyenkor, hogy valakinek rákja van, egyszerűbb bölcsességgel csak azt, hogy koholja a kórság, kiszakadt a haskérgé. Így nem kell tartani tőle, hogy kíváncsi szeretetből bárki rájuk nyitja az ajtót. Az ünnepi magány szótlánító érzése ez, és ők maguk még ruhában is meztelenek. Még lépésnyi távolságból is átsüt rajtuk a

forróság. Az utcai ablak itt is rúddal van betámasztva, a másik a megsüllyedt nádtetővel leárnyékolta tornácra néz, a kukacvirágos udvarra. A vöröstéglás padló frissvizes seprűvel fölseperve, még érződik a levegőben a téglá hűvös párolgása. A zsalus félhomályban kékes-feketén csillog a politúr a rekamié támláján, a gurulóasztal csipketerítős lapján, a fotel karfáján; látszik midegyiken, hogy nem régi szerzemény. A fotel fölött agárversenyt ábrázoló mélynyomat; Tardoson egész sorozat volt belőle. Csak a szekrény mostoha még, árulkodó foltok ütnek át a lakkon, mész ehette bele magát, vagy valami más. A játékos aszimmetriával leterített három rongyszőnyeg sárgán virít a vörös téglán. A két ablak között a sarokban jó márkájú avított pianino, a teteje telerakva kottákkal.

Baracs sután áll a rekamié mellett, egyik kezében a szatyor, másikban a szandálja.

A kristálypoharakat hová rakod?

Sára elpirul.

A vitrint most akarom csak megvenni, már összegyűjtöttem a pénzt. Találtam egy szép régit Tardoson, nem is kérnek sokat... Nem vagy éhes?

De igen... tíz év óta igen. Pedig nem volt okom rá, volt minden. De lehet, hogy csak ördög tudja, mikor mi az a *minden*. Lehet, hogy csak az ördög tudja...

Baracs hátradől a rekamién és lehunyja a szemét.

Nem akarsz valamit játszani?

Még nem... Én is éhes vagyok.

S kicsit összeüti a tenyerét, mint az üstfoltozók, mikor a bádogbögréken a hajszálrepedés helyét akarják kifüleselni.

De van rádió is! Hongkongi, valahonnét Fiuméből hozták át. Olyan kicsi, mint egy Kesályi amulett.

Kesályi? Az micsoda?

Sára nevet.

Erdei szép tündér. Mindig hárman vannak, mindig egy magas sziklacsúcson ülnek, hosszú hajukat lelógatják a völgybe, és ott lengetik az emberek feje fölött.

Mesélj még róluk...

Jó, de ne nyisd ki a szemed! A pianinót még le sem töröltem. Csúnya por, pfuj! Jehovám, hogy beszállta! Pedig öntözöm ám az udvart...

És nesztelenül vetkőzni kezd, kibújik az ingéből, lecsúsztatja a szoknyáját, közben megemeli a pianinó intarziás fedelét, s mintha csakugyan matatna, visszajejti, kottákat tol odébb és a réz gyertyatartót halkán lekocantja.

A Kesályi mindig csak egy férfit szerethet, gyereket szül neki, aki aztán az apjával együtt meghal. Ilyenkor még magasabbra, föl a havasokba költözik a Kesályi, és bánatában ott tépi a haját. Ezek a hajszálak hullanak le ősszel a völgybe, mi azt mondjuk róluk, hogy ökörnyal, és megesszük őket, asszonyok, férfiak, hogy eltávoztassuk a meddőséget és gyerekünk legyen...

Még, még mesélj...

Ana királynő is odafent él a havasokban a fekete palotájában, minden nap megjelenik nála három Kesályi, és a balkezükből három-három vércsőppel táplálják, hogy az örökös özvegységet el tudja viselni és megváltsa a mi földi özvegységünket...

Aztán ott áll meztelenül a rekamié mellett, s Baracs megérzi ezt. Fölnéz.

Mozdulatlanok, mint két épp most megtorpant szobor. Sárának olyan sűrű és tömött a föllombosodó szeméremdombja, mint egy madarakkal telezsúfolt bokoroázis a cigánybarna szántóföld közepén, ahol lélegzetviSSzafojtva épp ebben a pillanatban hallgattak el a lombokba préselt madarak. Mellbimbója is merészen duzzad ki most, semmi hunyászkodó illegalitás, két torzsányi büszke tegezvégi.

Úgy kezd el dúdolni, hogy nem mozdul meg közben.

*Cson, o cson,
Akana naszcsol;
Szo kade mange hin!
Te o cson barvolyol,
Ada mange naszcsol,
Szo kade mange hin!*

Hold, a hold, Most fogy; Nő, nő, ami itt van nekem! S ha a hold nőni fog, Fogyjon ez nekem, Ami itt van nekem!

Aztán odafekszik Baracs mellé, kigombolja az ingét, és becsúsztatja tenyerét a mellére.

*Kate lacesz tu szova,
Miszechesz tradel devla...
Tatesz taisza acs tute,
Tatipen oh devla de!*

Itt aludjál csendesen, A gonosztól őrizzen az Isten! Mindig legyen meleged, Meleget adj, ó Istenem!

Még ha gondolnának is rá, hogy nincs veszély s nem kell tartani, hogy kíváncsi szeretetből valaki rájuk nyitja az ajtót, akkor sem érintené őket ez a gondolat. Még nincs ősz, de az ökörnyál már ott csillog a szájuk szélén, s hiába nyelik, szívják magukba, a Kesályi hajszalaknak nincs végük és szétszakítani se lehet őket.

Augusztus végén még tizenegykor is fönt delel a hold, és csak éjfél tájt képes hirtelen zuhanással elaludni. Őket is csak éjfél felé bágyasztja el a kirajzolhatatlanul hosszú utazás végállomása, s forrón úgy alusznak el szorosan egymásba horgonyozva, ahogy a megtalált ladik marad kezés foglya a cölöpnek, és a cölöp a ladiknak.

Sára udvarkapuján nem kell dörömbölni, a zár kampóját kívülről is ki lehet nyitni.

Nem sokkal egy óra után nyitja rájuk az ajtót két rendőr, és zsemblámpával az arcukba világítanak. Aztán felgyújtják a villanyt. Rövid azonosítás után közlik Baraccsal, hogy előzetes letartóztatásba kell helyezniük, mert feleségét ma délelőtt a budapesti lakásán meggyilkolva találták. Az orvosszakértő szerint éjszaka vagy kora hajnalban követték el a gyilkosságot. A szomszédok úgy vallottak, hogy Baracs reggel távozott a lakásból. A rendőrség megállapította, hogy

Baracs frissen szerzett határsáv-belépési engedéllyel rendelkezik, így azonnal értesítették a jugoszláviai határsáv rendőri szerveit. A vasúti ellenőrzést végző két határőr pedig jelentette, hogy Breck Sára bogárdi lakos társaságában Baracs valóban Jugoszlávia irányába utazott, s feltehetően szökési szándékkal, mivel a rendelkezésre álló adatok alapján a gyilkosság elkövetésével indokoltan gyanúsítható. S miután arról is jelentés érkezett, hogy Bogárdon leugrott a vonatról, parancs szerint mindent mást megelőzve Breck Sára lakásán kell keresni. A Főkapitányság döntése úgy szólt, hogy a kézre kerített Baracst megbilincselve kell Budapestre szállítani.

A bűnügy tisztázása és az ítélet meghozatala a szokásosnál hosszabb ideig eltartott. A gyilkosság végrehajtásának rendhagyó kegyetlenségét az elmeorvosi vizsgálat a legkevésbé sem tette megmagyarázhatóvá, sem a vádlott szelíd némaságba zárkózó magatartása, sem Breck Sára meggyőzően őszinte és bizonyított tájékozatlansága a tények és lehető összefüggések minden vonatkozásában. A gyilkosság újrajátszása során Baracs készségesen és szótlanul tett eleget a legjelentéktelenebb részletre is kiterjedő vizsgálóbírói utasításnak, kérésnek. Még a ferdére csapódott Balokány fürdői fotót is megérintette a falon, mintegy megerősítve, hogy úgy hiteles, ahogy félre csapódva lóg a falon. A korábbi szemlézés során helyéről elmozdult ágytakarót, fölhasadt párnát szintén visszahúzta s még a gyűrődéseket is visszarendezte a maguk eredeti és utolsó tényszerű helyükre. Sőt, azzal sem maradt adós, hogy világossá tegye: a vitrinben őrzött, fonálra fűzött és onnét leszakított mátrai gubacsok egyike volt az, melyet a rázuhanó sarok széttört. Vagyis a jegyzőkönyvben szereplő porlott törmelék a parketten *nem dió*; mint ahogy a női Omega karóra sem a kopott perzsaszőnyegre csapódott le, hanem a fürdőszobából való kitámolygás közben oldódott ki, s a kilincsnek ütődve tört szét az üvege és esett az ajtó mellé, így az is a helyszínelés során került a maga hamis helyére, a szőnyegre. Daraboló szúrás, hasítás három esett meg, egy a fürdőben, kettő az ágyon, de a fojtogatás nyomai egészen bizonyosan nem fojtogatási nyomok. Az újrajátszásnál itt Baracs hosszan és mozdíthatatlanul a szoba egyik meghatározott sarkába nézett, ahol nem volt semmi, mégis úgy nézte, mintha valami lehetett volna ott, nem tárgy, nem személy, de réstelen némasága miatt nem volt kideríthető, hogy micsoda. Baracs Elemért a bíróság kötél általi halálra ítélte, és az ítéletet a Mosonyi utcai börtön udvarán hajtották végre március 9-én reggel hét órakor. Az ítélet kihirdetése után Baracs nem kívánt kegyelemért folyamodni; s az utolsó szó jogán súlyosabb büntetés kiszabását kérte. A hetedik hónapos terhességét viselő Breck Sára nem volt jelen az ítélet kihirdetésekor, az orvos életveszélyes koraszülés kockázatát látta fennforogni.

Kisoroszi, 1990. szeptember-október.

A Végleges vázlatok a hagyatékból című sorozatból.

Bujdosó ének. Mélypont.

*Ki nem zsinóron szálló sárkány,
szivórány tvén aki járkál,
– szálljon, aki még szállni tud,
elhagyván a sok kihúló,
magában gubbasztó falut;
kit sorsa szólít, repüljön az,
szálljon, akiben ép a szív,
körüzzön az erdők fölött,
s megszabadulva a gyűlölettől,
volt fészke tüzet ne vessen,
s ami kötözte-fogta rég,
a gyökereket el ne messe;
másokban föl ne dülje még
mi őket úgy tartja e földön:
élni segíti, hittel ég.
Fű közt fészket rejtő madár
meredten ül, kaszára vár.*

*A szív megroggyan, keserű
lapik levét issza a halál.
Beomlott kövek közt ott a régi kút.
Repüljön, szálljon aki tud.*

Első álom

elbeszélés, III.

Aznap, amely nap délutánját álmod mutatja, Kaukerné már egyszer eltávozott, Richárd kimehetett, bármiféle meggondolás nélkül, a konyhába. Végre le tudta venni szemét a szomszéd házról, amelynek ablakaiban sorra kigyúltak a petróll- és a sztearinfényecskék, és ahol kora délutánonként, bár egyre halványabb reménnyel, még mindig várható volt Jégcsap Jenci felbukkanása; Richárd a fal mentén tapogatózva, vigyázva, hogy meg ne reccsenjen a parketta, kióvakodott.

Akkoriban írt valaki egy kis verset az évtizedről, amelynek éppen a közepe felé jártak; a város lakói mindinkább évtizedekben gondolkodtak, talán az évek egyhangúsága miatt. A versikének nem volt szabad megjelennie, sőt eléneklődnie sem volt szabad, holott afféle slágerszövegnek volt szánva, mégis akadtak néhányan, akik dudorászták az utcán, és olyankor bátornak érezték magukat; és mások, akik nem ismerték, azok is tudták, miről van szó, hogy ez az, amit nem szabad ismerni; és mihelyt meghallották, merő lojalitásból rögtön befogták a fülüket, némelyek még ugráltak is, hogy kirázzák a fejükből. Richárdnak most eszébe jutott a sláger utolsó három sora, amely komolynak volt gondolva, de a csengő-bongó kádencia miatt, mi tagadás, kissé mulatságosan hangzott:

„Óh kicsengés!, halott szemekbe villanj!
Mint emlék vagy varázslat, illanj!
Korszak!, rád méltatlanul süt a villany!”

De hiszen úgyis áramszünet volt –

– és akkor a konyhában, a kredenc mellett megmozdult valami, a sötétben egy még sötétebb, lapos, hosszúkás folt, egy árnyék. Richárd maga sem tudta, miért nem ijedt meg, de nem ijedt meg. Lassan kinyújtotta kezét, körmei szövetruhán siklottak végig, ujjbegye borostás arcbórhöz horzsolódott. Az árnyék a nevéen szólította. Richárd fölismerte a hangot, apja volt az. Ki tudja, hány órája támaszkodott a kredencnek, amióta Kaukerné ottfelejtette.

Richárd apját Miklós úrnak hívták, amin egyesek szerint Miklós úr vezetékneve, mások szerint a keresztnév értetődött; álmod, legkedvesebb fiam, ezt a kérdést eldöntetlenül hagyja. Miklós úr azokban a napokban keveset mozgott; határozatlanság, csöndes tétovaság vett erőt rajta. Minden ismerésének ugyanazt mondta: hogy „porig sújtották az események”, és egyedül érzi magát, „azaz még csak egyedül sem”. Láthatóan zavarban volt, ha beszélnie kellett: annyit beszélt és főleg annyiféle beszédet halott már élete során, olyan elhasználdottak voltak a szavak a hétköznapoknak nevezett feltűnésnélküliségben, hogy most, amikor valóságos fájdalommal találkozott, valóságos fájdalomból fakadó

valóságos tanácsstalanságot akart kifejezni: most kissé megdöbbsent, kissé kedvét szegte, már-már elszégyellte magát a szavak rikító, hazug alpárisága hallatán; de azért használta őket. Mert mit is használhatott volna mást?

Miklós urat a családi jellegű tragikus kellemetlenség, mondhatom, hogy hátróztatott kizökentette, és érezte, hogy nem is lesz képes visszazökkenni „a megszokott kerékvágásba”. Mindmostanáig voltak tervei, részint műhelye „szintentartására”, részint arra, hogy amikor majd a kitelepítés folyamán rákerül a sor, családjával együtt ilyen- és ilyenféle módon próbál majd a Holdon gyökeret eresztetni. Most már szó sem lehetett ilyesmiről, Miklós úr egyszerre csak megöregedett, és arra kezdett számítani, hogy ő már éppen kimarad a szórásból, különösen, ha sikerül kordedvezményhez jutnia; és akkor három vagy négy éven belül búcsút vesz távozó fiától, talán egyszer- s mindenkorra. Lévéen gyakorlatias ember, aki ugyanakkor apai kötelességét is igyekezett pontosan felfogni, nem állíthatom, hogy nem aggódott Richárd előmenetele miatt. No de három vagy négy év oly messzinek ígérkezett még!, amikor semmi sem biztos, csak a bizonytalanság!

Még messzebb lesznek azok a tíz, tizenöt vagy húsz évvel későbbi napok, amikor Miklós úr még mindig meglesz, és az öregségtől meg a sok aprólékos munkától elhomályosult szemmel fogja figyelni, hogy sűrűsödik a ritkuló város levegője –

– mindez még messze van, és nem tartozik az álomhoz. Nem fogod megállmodni, milyenek lesznek azok a napok, legkedvesebb fiam.

Miklós úr nemcsak a porigsújtottság miatt marad a műhelyétől, amelyet laboratóriumnak is nevezett régebben, távol, hanem egy másfajta por miatt is, pontosabban a másfajta por hiánya miatt: egy ideje végképp lehetetlenné vált azt a bársonyos tapintású, szürkésfehér, csehszlovák port beszerezni, amelyből sütötték a műhelyben a műfogakat; a hasonló célra használatos nyugatnémet por pedig méregdrága volt, azonkívül azt éppúgy nem lehetett beszerezni, mint a csehszlovák port. Így hát Miklós úr bőségben-hiányban kitartott a mégiscsak olcsóbb és nem kirívóan rosszabb csehszlovák por mellett; különben is várható volt, hogy a műhelytől megvonják az engedélyt, a működését.

Miklós úrról immár nem volt elmondható, amit annyiszor elmondtak a műhely környékén, látva, hogy odabent késő este is ég az asztali lámpa; most már nem volt igaz, hogy „Miklós úr birkózik az anyaggal” és hogy „Miklós úr világit nekünk”.

Nem volt anyag. (Ez vált egyébként a „kicsengés” materializmusának lényegévé, a kikövetelt anyagok átszellemülő hiánya.)

Nem volt anyag, és az igazat megvallva, munka sem volt, a folyamatos munkának még a látszatát sem lehetett fönntartani, ami valószínűleg ínyére volt a műhelyben segédkező Kémlőcznek és a Kémlőcz körül mellékeskedő Raphaissnak, mégis időnként eljöttek, hogy érdeklődjenek „a dolgok állása felől”, annak dacára, hogy egyszer Fekecs a kapualjban elkérte az igazolványukat, mire Kémlőcz egyszerűen eltrappolt mellette, Raphaiss pedig arról ábrándozott, hogy keres a szomszéd ház padlásán egy átjárót.

A dolgok állása pedig az volt, ismétlem (bár nem szívesen ismétlem), hogy nem volt anyag, és a tartalékok is kifogytak, országszerte.

Mire Kémlőcz körülnézett az előszobában, ahol a gyér fényben is meglát-

szott a lehelet, és meg is kérdezte, hogy van-e valami, amit elvihetne. Ha nem volt, márpedig nem volt, akkor kijelentette, hogy a továbbiakban is áll Miklós úrnak a rendelkezésére; Miklós úr meg csak annyit mondott, hogy jó, jó; végül a kétszer két villamosjegyet is kifizette, amibe került az útjuk.

Miklós úr még soványabb lett, mint volt; azt lehetett hinni, lötyög a szeme alatt a bőr, pedig nem is lötyögött. Nem mintha éhínség lett volna, vagy tartós hiány alapvető élelmiszerekben, odáig még nem jutott el a város (a jegyrendszert a közvélemény az óvatosság fényűzésének tekintette); nem elsősorban a harapnivaló hiányzott, inkább (odaválósiai szavajárása szerint) a ráharapnivaló. És ahogy egyre soványodott Miklós úr, úgy lett, furcsa módon, egyre nehezebb; lépései alatt egyre hangosabban recsegett a padló, egyre hosszabb szünetek iktatódtak a recsenések közé, míg Miklós úr meg-megpihent; úgyhogy többnyire mégsem hasonlított árnyékhoz, legfeljebb csak olyankor, amikor nem égett a villany. Inkább olyan volt, mint egy falhoz támasztott bot.

Richárd előbb-utóbb meg fogja szokni, hogy úgy kell apját a lakásban felkutatnia, mintha söprűt vagy partvist keresne, amely valami külön rendetlenség miatt mindig máshol van. Még nem szokta meg az apa lassan hűlő fokozatosságát, de már meglepőnek sem tartja.

Nem szeretném, legkedvesebb fiam, ha félreértenél: Miklós úr nem halt meg, nem kellett elásni vagy elhamvasztani. Még csak (a képes beszéd értelmében) hamvába sem holt; azt is durva egyszerűsítés volna mondani, hogy elment az élettől a kedve; inkább csak elbizonytalanodott. Azazhogy elbizonytalanodott volna, ha nem lett volna mindig is bizonytalan. A világot (hogy más korok pátozával szóljak) ezután sem érti kevésbé, mint azelőtt, és a világotnemértés miatt éppoly kevésbé lesz módja megdöbbenni, mint eddig; csak az izmai kezdenek megbénulni, csak az ízületei lesznek merevek.

Tisztában volt vele, hogy Kémlőcz és Raphaiss egyre kevésbé állnak a rendelkezésére, hogy már hónapokkal ezelőtt „másfelé kezdtek orientálódni”, egyre többet és egyre hangosabban fecsegnek egy bizonyos Anchisesről, aki *az alvilág egyik tiszteletre méltó figurája*, emlegették a „kandallóbaugrást”, ami az ő nyelvükön egyfajta perverzitás lehetett. És másfajta vitatható jelenségek is jártak Raphaisszal és Kémlőczcel kéz a kézben, például egy Stájdub Viktor nevű apafej, aki szeretett a műveltségével dicsekedni, párizsi és bécsi élményekkel hozakodott elő, francia szavakat kevert a beszédjébe; ám ez is csak annál gyanúsabbá tette. Hiszen Párizs és Bécs magában véve sem állt minden gyanú fölött, hát még ha nem volt igazolható!, hát még ha olyan különös érdeklődést vont maga után, mint amilyen Stájdubé volt, a „buborékmánia”! Stájdub ugyanis, Kémlőcz kifejezésével, „a buborékokra bukott”, valamint állítólag érdeklődött a „magzatvíz” iránt, ami bizonyára kábítószerrel vagy legjobb esetben is tiltott szeszesitalt jelentett.

Ismerte már Miklós úr az ilyen beszédekét!, ha nem értett is minden fattyú-kifejezést egész pontosan. Sejdítette, miféle buborékok lehetnek azok, amelyeket Stájdub meg akart kaparintani!, talán tranzistor vagy gombelem vagy miniatúr karóra vagy valódi babkává, vagy más efféle viszonylag egyszerű csempészáru, amely persze nagyobb mennyiségben el nem hanyagolható hasznot hoz. (Egyvalamire nem gondolt Miklós úr, arra, amit magad is csak megálmodni tudsz, legkedvesebb fiam, hogy a buborékon hátha tényleg buborék értendő, folyadékba merülő, káoszról és levegőből megformált kis golyóbis.) Miklós úr

nem volt felháborodva, noha világos volt, hogy a két lebzselő zseblesőnek nála többé semmi keresnivalója, mert ha tovább is nála kereskednek, akkor a hatóság vissza találja, mármint a működési engedélyt, vonni. És már csak napok kérdése volt, hogy ezt értésükre adja; ám ezek a napok nem akartak elmúlni, mert mindig adott (nem annyira nekik, inkább magának) egy kis haladékat.

Aznap, amikor végképp meg akart szabadulni tőlük, várakozás ellenére nem jöttek; pedig még egy kis munka is akadt volna, és ami vele jár, pénz. Másnap sem jöttek. Nem jöttek soha többé.

Miklós úr még érdeklődött is felőlük, pedig nem olyan idők voltak, amikor minden további nélkül érdeklődni lehetett; és persze hiábavaló fáradtság volt, hogy érdeklődött. Úgyhogy meg is próbált elfeledkezni róluk.

Sajnos, ezt is el kell mondanunk Miklós úrról, Richárddal nemigen volt beszélő viszonyban. Szó sincs róla, hogy haragudott rá, vagy zokon vette volna Richárd nem egészen egyértelmű viselkedését; az is csak egy kicsivel áll közelebb az igazsághoz, hogy nem volt mondanivalója; inkább talán szégyellte volna, hogy azokat a szavakat mondja Richárdnak, amiket ismerőseivel szemben is használt. Richárd pedig nagyon megszokta, hogy az apa hallgat, és a hallgatást némasággal viszonozta. Szóval ez is csak egy közönséges hiány volt, a beszélőviszony hiánya.

Eleinte persze furcsa volt, hogy másodmagukra maradtak, Miklós úr vigasztaló szavakat keresgélt, rájött azonban, hogy voltaképpen ő szorulna vigasztalásra, Richárd viszont semmi vigasztaló nyilatkozatot nem tett; Miklós úr némi keserőséggel gondolt rá, hogy Richárd olyan rideg és önző, amilyen csak a kezdődő fiatalság lehet, amely megköveteli a magát. No de, töprengett később Miklós úr, valóban csak a tisztázatlan fiatalság munkálkodik ebben a Richárdban; biztos, hogy nem a kialakuló jellemvonások parancsa? Mert arról sem hallgathatok, legkedvesebb fiam, hogy Richárd vajmi kevésbé hasonlított rá, ami nehezen ellenőrizhető megfontolásokat villantott fel Miklós úr előtt némelykor. De hát az ilyen gyanakvásoknak sem volt már jelentősége, hiszen úgylis távozni készült már a város; és a majdani tartózkodási helyet, a Holdat senki sem gyanúsította meg azzal, hogy nem a földgolyótól származik, noha csöppet sem volt hozzá hasonló.

Miklós úr ezért igyekezett megemberelni magát, korántsem volt barátságatlan. Például egyik vasárnap együtt ebédeltek, zacskós levest és melegített paprikás krumplit, közben hallgatták az ismeretterjesztő rádiót, amely az akkoriban sokat emlegetett „repülő csészealj” létezését vitatta; de mivel véget ért a műsor, Miklós úr hirtelen ő maga kezdett beszélni, mégpedig a vízimalmokról, és nagyon érdekesen. Ez annál is furcsábban hangzott, merthogy vízimalmoknak híre-hamva sem volt már; meg is kérdezte Richárd, az apa vajon a *valóságban* látott-e vízimalmot; mire Miklós úr elhallgatott.

Elhallgatott, igaz, de aznap, úgy látszik, feszítette a beszélővágyát: kiszáratva megint megszólalt. Azt mondta, hogy most pedig elmennek sétálni. El is mentek, a városi gyorsvasút kivitte őket Szentendrére. Megnézték a Duna-partot és a belvárost, aztán a délutáni szürkületben elsétáltak a Határcsárdához, ahol a névnek megfelelően az országhatár húzódott. Köznapi látvány volt, hasonlított egy vasúti sorompóra, csak a sínek hiányoztak. Apa és fia megbámulták a vámhivatalt, az ásitózó vámtiszteket, a géppisztolysos, mozdulatlan határőrt, aki farkasszemet nézett velük...

Találtak a Határcsárda falán két plakátot, bizonyára véletlenül kerültek egy-

más mellé. Az egyikén látszott egy madáretető, és ki volt írva magyarul, hogy etetni kell a madarakat; a másakra nem volt rajzolva semmi, viszont olvasható volt szlovákul is, magyarul is, hogy a galambok etetése szigorúan tilos. Bár az is lehet, hogy a két plakát mégsem véletlenül került együvé: mindenki tudta, hogy nincsenek is madarak, csak verebek és galambok vannak, ez utóbbiakkal újabban előfordult, hogy némelyek tőrbecsálták és megették őket, bár ez a szokás egyelőre még a legalsó társadalmi rétegre sem volt általánosan jellemző.

...egyébként nem volt semmi mozgás. Beljebb már voltak járókelők, többnyire katonák, szovjet és magyar egyenruhák vegyesen; csehszlovák határőröket elvéve lehetett látni. Apára és fiúra meg a többi civilre rá se hederítettek. Miklós úr meg is jegyezte, hogy itt láthatólag ritkábban van igazoltatás, mint a Nyugati-pályaudvar környékén; és mint aki felvidul saját szavaitól, hirtelen tréfálkozni kezdett.

Először is mondott egy szóviccet, ami tőle teljesen szokatlan, sőt valószínűtlen volt, éspedig egy olyan szóviccet, amelynek hallatára korábban összevonta volna szemöldökét: hogy mi jobb vajon, párbajban vérezni vagy vérbajban pározni? S mint akinek még ennyi sem elég, felszökkent, és vállba boxolta Richárdot.

Richárd érezte, hogy muszáj volna nevetni. Sötét volt már; hiszen tél volt, korán sötétedett; reflektorok pásztázták a dombokat és az erdő szélét. Szállingózott a hó, de mindjárt el is olvadt a földön, süppedős volt a föld. Aztán abamaradt a szállingózás.

Izbég felé mentek, volt ott néhány száz méter turistaút, kavicssal felszórva; a régi műút mentén, ki tudja, miért, betonpalánk húzódott.

Miklós úr heherészett, és belerugdosott mindenbe, ami csak a lába elé került, kavicsba, tejfölöspohárba, műanyag mosószeres flakonba. Egy fogkefét még föl is vett, mondván, hogy aki eldobta, ennyi erővel akár a fogát is otthagyhatta volna. (Ezt tréfának szánta, persze.) Néhány percig leültek egy otffelejett padra, különben is tábla jelezte: „továbbközlekedni tilos”. Ostornyeles lámpa világította meg a táblát és környékét, amely tele volt megkeményedett kutyaürülékkel; erről Miklós úrnak eszébe jutott egy pompás történet. Kezddő fogtechnikus korában tanúja volt, amint egy ismerőse hasonló küllemű (mindenesetre gipszből formált és barnára festett) műtárggyal holtra rémisztett egy finnyás hölgyet, aki ráadásul mindvégig érezni vélte, hogy iszonyú bűdös van.

Szóval tréfálkozott szegény Miklós úr, megtett mindent, ami tőle telt. Süteményt is vett a Kék Duna cukrászdában, és hazafelé a gyorsvasúton azt is elmondotta, hogy ő bizony tudja, miben sántikál Kémlőcz és Raphaiss, és mik azok a buborékok: azok bizony szobrocskák, beszélő meztelen szobrocskák szerelmi pózban. Ő, Miklós úr, már látott ilyet valahol, pikáns csempészáru, és majd szerét ejti, hogy Richárd is megnézhesse. Kémlőcz és Raphaiss másféle műtárgyakat is kíségetett már az országból, mert mostanában, ugye, mindenki szabadulni próbál az értékeitől, de hát ennek nem lesz jó vége. Kémlőczről azt is hallotta már, hogy egyszer egy egész báltermet ellopott egy bérház első emeletéről, bár az ilyen pletykákat nem kell egészen komolyan venni.

Beszélt, beszélt, ám hiába beszélt; Richárd elaludt, úgy kellett az Árpád-hídnál fölrázni...

Most már szeretném rövidebbre fogni, legkedvesebb fiam, fölösleges minden részletre kitérnem, úgysem lennél tőlük sokkal okosabb. Egyszercsak Stáj-

dub Viktor személyesen is megjelent a Damjanich utcában, ahol Richárdék laktak; de Kaukerné be sem engedte. Pedig Stájdubnak csak a befőttesüvegeket állott szándékában végignézni, és különösen kedvező javaslatai voltak, amúgy pedig holmi közönséges buborékokra lett volna kíváncsi. Azután Kaukerné még azt is látta, hogy Stájdub fejcsóválva beszélget Fekeccsel, amit ő, Kaukerné mosolyogva nyugtázott. És ha Miklós úr látta volna Kaukerné mosolyát, balsejtelem ébredt volna szívében; de Kaukerné mosolyát, legkedvesebb fiam, csak te látod az álmodon keresztül. Továbbá jött-jődögélt Alimurtás, akinek „levették” (mint egy kalapot a fogasról) a jobb lábát, állítólag érszűkület miatt; és ha nehezen változtatta is helyét, annál inkább hajtotta nyughatatlansága. Ő esténként jött, Miklós úr nyitott neki ajtót; fojtott hangon beszélgettek a szobában, ahonét Richárdnak ki kellett mennie olyankor. Rendszerint Alimurtás hallatta hangját, Richárd úgy képzelte, hogy nőkről. Egyszer hallgatózott is, de csak összefüggéstelen szavakat hallott; és rányitották az ajtót. Alimurtásról pedig nincs több mondanivalóm, álmod most mutatja őt először és utoljára.

...aztán elmúlt az a vasárnap, amelynek estéje Richárdot az Árpád-hídnál kábulatából ocsudni látta, most hétköznap van, hétköznap este, azon belül áramszünet is van, és a Damjanich utcai lakás konyhájában, a kredenc mellett Miklós úr torka szakadtából ordít, egyszer vagy kétszer még arcul is üti Richárdot.

Hát ez eléggé meglepő. Miklós úr nem szokott ordítózni, annál is kevésbé pofozkodni, még akkor sem, ha nyomós oka volna rá. Miklós úr, azt hiszem, több oldalról is bemutatam, szelíd ember, aki, mint a város lakói mondogatják, a légynek sem vét. Hozzátartozik a dologhoz, hogy Miklós úrnak aznap megint nem sikerült műanyag műfoglisztet kerítenie, sőt a depóban, ahol utánajárt az anyagnak, áthallatszott a szomszédos helyiségből egy felcsattanó női hang:

hát a Miklós úr meg mit akar?, amikor a Sertéssy csinált urat belőle!,

és ez Miklós úrnak, elképzelheted fiam, rosszul esett, még ha nagyjából igaz volt is.

Sertéssynek persze nem Sertéssy volt a neve, de nem ez teszi lehetetlenné, hogy felmutassam előtted irdatlan alakját. Sertéssy tudniillik egyszerre csak nem volt meg, ha úgy tetszik, nem-volt. Ezzel együtt ő volt Miklós úr pártfogója, vagy mint a város lakói mondják, atyai barátja; némelyek szerint ugyanabból a faluból származtak, amihez Miklós úr soha nem szólt semmit, valószínűleg nem is volt igaz; esetleg csak félig volt igaz, egyikük ugyanabból a faluból származott, másikuk nem. Sertéssy hivatalosan és többek között fogászati cikkekkel kereskedett, ő volt az, aki fogliszthez juttatta Miklós urat, és a kész fogak egy részét is ő vásárolta meg, azonfelül mindenki tudta róla, hogy *vannak ügyei*, de hogy mik lehetnek ezek az ügyek, arról megoszlottak a tarkabarka vélemények. Kétségtelen, hogy voltak folyószámlák, spekulációk, manőverek, apróbb és közepesebb egzisztenciák, akik mögött érezhető volt Sertéssy kiterjedése, de maga Sertéssy nem volt sehol; ahogy a környékeliek, akik félig-meddig máris elfeledkeztek róla, élcelődtek: „Behajította minden pénzét a kandallóba, majd ő maga is utánaugrott.”

Kandalló csakugyan volt, általában a Népszínház utcai Potyka csárda használaton kívüli kandallóját értették rajta, csak hogy az álmos arcú pincér hallani sem akart róla, „hogy Sertéssy nagyságos úr odadugta volna tiszteletre méltó pofázmányát”. A József-körúti bérleményben pedig, ahol Miklós úr annyiszor kért és kapott foglisztet (azonkívül puhaviaszt, keményviaszt, kék és rózsaszín gipszet,

fúrófejet, lágyforraszt és csiszolókorongot, és még megálmodni sem lehet, mennyi mindent), és ahol ebédelt is elég sokszor, mivel Sertéssynek a körülményekhez képest pazar háztartása volt; a József körúti bérleményben, ahol Miklós úr állítólag lakott is néhány évig, övé volt a konyha melletti külön bejárátú szoba, úgyhogy a neve még nagyon sokáig ott fényeskedett az ajtón, és a névtábla helye még most is meglátszott; ebben a József körúti bérleményben hirtelen vadonatúj lakó bukkant fel, aki még csak ajtót sem nyitott, hanem a kisablakon keresztül közölte, hogy ő már esztendőik óta van ide bejelentve, s hogy itt „soha de soha nem volt Sertéssy vagy másmilyen disznóság”, tessék szépen elmenni. És ugyanabban a házban a házmester, aki lágyabb anyagból volt összegyúrva, mint Fekecs, és aki azelőtt szívesen és kiadósan panaszkodott a lánya betegségeiről Miklós úrnak, most egyszerre csak ő sem akarta megismerni Miklós urat. Annyit mondott, hogy „ismerjük már az ilyen kérdezősködést”, azután pedig a rendőrséggel fenyegetőzött, emelt hangon. És ami még rosszabb: a fenyegetés hallatára Miklós úr szó nélkül távozott, mondhatnám úgy is, hogy elhordotta magát.

Ez az eset nyilván hozzájárult, hogy Miklós úr el volt bizonytalanodva, sőt valljuk meg, föl volt zaklatva. De történt aznap még más is. Miklós úrnak aznapra szóló idézése volt egy hivatalba, ahol sokáig várakozott egy hosszú folyosón. A folyosó csaknem zsúfolásig volt emberekkel, akik jóformán egy szót sem szóltak egymáshoz, ám annál beszédesebb volt az arcvonásaikba süppedő rémület. Legtöbben állni kényszerültek, a szerencsésebbek helyet foglalhattak a fal mellé tolt padokon; egyeseknek mozgott a szájuk, alighanem valamilyen előre betanult szöveget ismételtettek. Miklós úrnak nem volt előre kigondolt mondókája, de nagyjából tudni vélte, mit fognak tőle kérdezni, s neki mit kell majd válaszolnia. Volt egy képzőművészeti alkotás a folyosó végén, a falon: labdázó kislány és kislány, fekete kódarabkákból kirakva. Ugyanilyen fekete kódarabkákból volt a labda is, de még a sugárzó nap és a napsugarak is fekete kódarabkákból voltak.

Odabent azt mondták Miklós úrnak, hogy az ő személyét illetően egyelőre nincs döntés, és hogy arra kéri Miklós urat, szíveskedjék segíteni a hivatalnak a döntés meghozatalában. Szíveskedjék előadni, milyen indokok és „rendkívüli szempontok” szólnak a tulajdonában levő műhely további üzemeltetése mellett. Mire Miklós úr, eléggé ügyetlenül, azt kérdezte, hogy hová kell majd a fellebbezést benyújtani. A tisztviselő mosolygott: hiszen éppen arról van szó, hogy még nincs döntés! Egyelőre még csak az indokokat kell gyűjteni, rendszerezni, majd pedig értékelni.

Sovány és gyűrött ember volt ez a tisztviselő, irodaszní arcbőrrel; mosolya mutatta, hogy igencsak ráférne már egy vadonatúj műfogsor. Miklós úr odahajolt hozzá, s mondott neki valamit, nagyon halkán. Talán a műfogsort ajánlotta fel, de az is lehet, hogy pénzt ajánlott. A tisztviselő mindenestre kiabálni kezdett; azt kiabálta, hogy Miklós úr indokai „nem felelnek meg a valótlanságnak”, ezt jegyzőkönyvbe foglalta, s a jegyzőkönyvet Miklós úrnak alá kellett írnia. Még azt is mondták neki, hogy a döntésről majd kellő időben értesíteni fogják.

Az utolsó csepp azután az volt a pohárban, hogy Miklós úr, amint álldogált az otthoni sötétségtől közrefogottan a kredenc mellett, és lassan előrenyújtotta a lábát, belelépett vagy rúgott valami puha, lomha, jeges gömbölyűségbe. Te már tudod, legkedvesebb fiam, hogy ez volt Fekecs elveszett földgömbje; de Miklós úr csak abban a pillanatban döbben rá, hogy fia tehát valóban lopott, amikor az

kibotorkál a konyhába gyertyáért. Miklós úr tehát kénytelen végiggondolni, hogy Richárd ezek szerint *egyrészt* lop, mint Kémlőcz és Raphaiss vagy akárki, *másrészt* ilyen ügyetlenül merészel botorkálni, márpedig a kettő nem fér össze. Richárd egyetlen szóval sem tagad, nem akar kitérni, meg sem próbálja elhárítani a gyanút; ettől Miklós úr végképp elkeseredik. Nekihuzakodik egy utolsó pofonhoz, de már nincs a karjában lendület. Vállon öklözi Richárdot, erőtlenebbül, mint a múltkor, amikor tréfálkozott.

Aztán összeszedi minden hangját, és ráparancsol Richárdra, hogy azonnal vigye vissza Fekecshez a jogos tulajdont.

Richárdnak erőt kell vennie magán, hogy kézbe vegye a gömböt. Arra gondol, hogy falnak támasztott gereblyére lépett vaktában, és a nyél vége csapódott az arcához meg a vállához; ha pedig egy falnak támasztott gereblye mondja, hogy le kell vinni Fekecshez a gömböt, akkor nem biztos, hogy Richárd azt megteszi.

Kimegy a gangra, némi habozás után behúzódik a csigalépcső fordulójába, kezében az izzadó, hideg jószággal. Vacog a foga; most már bánja, hogy nem vett kabátot. Elhatározza, hogy szép lassan számol ezerig, aztán lesz, ami lesz.

Nyolcvannál tart, amikor villanyütéshez hasonló rémület hasít belé: a gömb, úgy érzi, megmoccan a kezében. Vár egy kicsit, aztán belátja, hogy nyilván képzelődött, számol tovább. Egészen biztos, hogy képzelődött; ő lehetett az, aki megmoccan, hideg van. Százötvenkettő, százötvenhárom, százötvennégy.

Kétszázharminckilencig nem történik semmi. Akkor ismét megmoccan a gömd. Richárdnak másfelé jár az esze, önfeledten számol tovább, csak aztán ébred rá, hogy a gömb most már mozog, moco-rog, fészkelődik a kezében. És hangot is hall, nyöszörgéshez hasonló hangot.

Nahát!, nyöszörög Fekecs glóbusza.

A nyöszörgés egyre hangosabb lett, most már nyögés volt, most már jajgatás, most már süvöltés, most már bömbölés. Richárd végképp tanácsstalanná lett, mindenfélék megfordultak a fejében, ám te, legkedvesebb fiam, aligha kívánod, hogy ezeket a mindenféléket felsoroljam; egyébként is lépések hangzottak.

Megvasalt, nehéz férfibakancsok jöttek fölfelé a csigalépcsőn; ezt Richárd különösképp meghallotta, noha szinte belesüketült a kezében vonagló földgömb süvöltésébe. Ez volt a furcsa: hogy közben a fölfelé jövő férfi csöndes fújtatását is hallotta. És már látszott is a közeledő, legalábbis egy izzó pont látszott belőle, cigarettájának parazsa. Illetve, mert a parázs nem szabadon gömbölyödött, hanem feküdt, azért pipa tűzének volt hihető; és valóban az volt, fényköre az arc felső részét vilgította meg. Az arcot oldalt hajszálgyökerekhez hasonló fürtök és gubancok határolták, egyébként azonban csupasz volt, még a szempilla, még a szemöldök is hiányzott. A férfi továbbment, nem vette észre Richárdot, és nem hallotta meg a földgömb sikoltozását.

A város lakói közül senki sem jött volna rá, ki ez az ember; te azonban, legkedvesebb fiam, álmodtól megtudhatod. Ő volt Kadmos, a mestervadász. Hogy miért éppen arra járt, azt még az álom sem tudja. (Ki volna olyan bátor, hogy a nyomába lépjen?)

Azután egyszerűen csak annyi történt, hogy Richárd előjött a csigalépcsőből, odabotladozott a szemeteskukához, és belevágta teljes erőből a földgömböt, amely hirtelen elhalkult, majd el is hallgatott. Ebben a pillanatban kigyulladt a villany.

Richárd becsöngetett; apja bebocsátotta, és megkérdezte, hogy ott járt-e Fekecsnél. Richárd nem válaszolt. A hallgatás igenlő feleletnek lett véve, mert Miklós úr azt is megkérdezte, mit mondott Fekecs. Richárd, egyébként az igazságnak megfelelően, azt mondta, hogy semmit.

Ez volt mindaz, amit általam láthatóan Richárdból, fiam; az elhasznált álomtól ennél több nem telik. Ha képes volnál érzéseidnek hangot adni, ha kiderülne, hogy amit érzel, csalódás, ha képes volnál csalódásodat szavakba foglalni, ha tudnál kérdő hanglejtést adni szavaidnak, ha megkérdeznéd, hogy: ez minden, valóban?, semmi más nem történt? –

– akkor alighanem azt felelném, sajnálkozva, de szigorúan: semmi más nem történt, ez minden. És körülbelül annyira mondanék igazat, ha így felelnék, mint Richárd, amikor azt mondta, hogy a házmester nem szólt semmit. Ezért halványuló szavaimmal megpróbálom felmutatni Richárdot még egy vagy két villanásig.

Az első villanás: Richárd áll a keskeny szobában, ahol most már világítanak a csillárban a ki nem égett izzók, áll az ablaknál, nézi a szemközti ház gangján föl és alá futkározó parányi bábfigurákat; megszedül, előbb a távoli közelségtől, majd a karnyújtásnyira levő dolgok rémületes messzeségétől. Szédületében érzi, hogy mindjárt belezuhan a nyitott asztalfiókba, ahol Kaukerné, amikor másnap rendet rak, már nem fogja megtalálni.

A második villanás (mert nem volt eléggé bátor vagy eléggé tehetetlen, hogy belezuhanjon a fiókba): lefekvéshez készülődik, és elhatározza, hogy másnap reggel, iskolába menet mégis kiveszi a földgömböt a szeméttartályból.

A harmadik villanás: reggeli szürkületben, Richárd kabátban, iskolatáskával kilép az ajtón. Fölemeli a szeméttartály fedelét, a tartály üres. A csigalépcsőből kilép Kaukerné, arcán gúnymosolynak nyoma sincs.

A negyedik villanás: tanítás végeztével Richárd osztálytársai bekapcsolják a rádiót. A déli hírek után könnyűzenei műsor fogja sugárzó hatását kifejteni. A bemondó, férfias hang, egyebek mellett azt is hírül adja, hogy Kadmos állítólagos tevékenysége mindössze rosszul álcázott ellenséges propaganda. Richárd még mindig nem jelentette be, hogy az anyja valószínűleg, sőt egész biztosan távol marad a szülői értekezletről.

Az utolsó villanás: késő este van, csöngetnek. Áll az ajtóban két nő, harminc év körüliek, Richárdot félretolják. Előkelő benyomást keltenek a szegényes környezetben; egyikük ismeretlen, a másikkal Richárd látta már az arcát, még a nevét is tudja. Neve, vagyis művészneve: Belladonna. Belladonna magából kikelve kiabál, sötét és valószínűtlen vádakot szór Miklós úrra: hogy Miklós úr alig várta Sertéssy halálát (ennél csúnyább szót mond), és máris rohant a József körútra, hogy mindent magával vigyen!, igenis Miklós úr fosztotta ki Sertéssy hagyatékát! (Furcsa volt ez a hivatalos kifejezés a feldühödött asszony vastagon kirúszoszott ajkain.) Szabályos rablás volt!, mire a közjegyzővel odaértek, jóformán üresen tátongott a lakás, csak a hivatalos levelek egy része volt a padlón szétszórva. Még hogy nem a Miklós úr volt?!, hát akkor ki a lófasz volt?!, kinek van oda kulcsa?! Elég volt a sumákolásból!, hol vannak a fogászati anyagok?, hol vannak a műszerek?, hol vannak a takarékkönyvek?, hol az egész berendezés?!

Így rikácsol Belladonna; mivel erre a hangra mást igazán bajos volna mondani, mint azt, hogy rikácsolás. Miklós úr mindvégig hallgat. A másik nő látható-

lag egy szót sem ért az egészből. Időnként franciául kérdezősködik, de nem kap választ. Hátizsákjából elővesz egy nagyalakú, vékony könyvet, abban lapozgat, ujjával halad a sorok mentén. Aztán elővesz egy hosszú nyelű kalapácsot is. Szemügyre veszi Miklós urat, aki oda van támasztva a falnak, a szekrény és a kályha közé. Meglendíti a kalapácsát, és lepattint Miklós úr mozdulatlan térdeiből egy-két kisebb szilánkot.

Pereg az álom homokja, drága fiam; legnagyobb része már lepergett. Illő volna gondoskodnom a méltó befejeződésről, saját végződésemről, amely persze mindkettőnké. S ha most azt hiszed, legkedvesebb fiam, hogy ripacskodik és bohóckodik az álom, hogy sajnáltatja magát, amiért véget kell érnie – hát akkor tudd meg, hogy az álmoknak, ellentétben az álmodóval, összesen csak egyszer adatik, ha megadatik, hogy megszólaljanak és megmutassák, amit meg tudnak mutatni. Azt is tudd meg, legkedvesebb fiam: csakugyan sajnálom egy kicsit, hogy olyan kevés van hátra belőlem. Ezzel magyarázható, hogy kissé bőbeszédű vagyok: nem annyira magam végett, inkább temiattad. Érzéseket és ember-szabású képzeteket keltettem benned, értelem híján tengődő szörnyetegben; és bizony sajnálom, hogy mindezeknek csakhamar enyészni kell, nyomtalanul. Ezért mondtam, hogy illendő volna gondoskodni méltó befejezésről, és a hang-súly azon van, hogy méltó legyen a befejeződés.

Távcsövet markoló kezed lehanyatlik.

Beszélni kell még Sforza Magdolna Krisztináról és a flamand festőről; már csak nagyjából és összevisszaságban adom elébed azt a keveset, amit még tudok.

A flamandról – most már elárulhatom a nevét, Gillis Hendriksznek hívják – nincs is különösebb mondanivalóm. Azt is elárulhatom (olyan közel a búcsú!), hogy nem véletlenül visel fekete köpönyeget, bár nem is kényszerúségből; rendjének világias jellege másmilyen öltözéket is lehetővé tett volna. Gillis Hendriksz jezsuita volt; hogy mikor és miért lépett be a rendbe, az külön történet, amely talán a környező pusztaság fakósárga porába volt följegyezve, amíg föl nem kapták a forgószelek. Most már mindez annyira lényegtelen! Vagy inkább arról beszéljek, hogy volt egy jelmondata?, amelyet még bolondos apja hagyott rá örökségképpen, az egész földkerekséggel együtt, mondván, hogy nagy a világ, s tele szép és jó dolgokkal, csak szert kell tenni rájuk. Azt már, legkedvesebb fiam, találd ki magad, mennyire vette birtokba Gillis Hendriksz az atyai örökséget; én csak annyit mondok, hogy régebben, amikor még rézmetszésből próbált megélni Harlem és Brügge között, minden rézmetszetére, de még fontosabb okmányaira is odaírta jelmondatát: *mensch soeckt veel, doch een is noodich*, ami némileg ellentétben áll az örökség nagyobbik feléhez fűzött atyai tanáccsal. Úgyhogy erre sem szeretnék több szót vesztegetni.

Beszélhetnék a képről, amelyen újabb részletek váltak felismerhetővé, hirdetésen, hogy Venus feltámadását gazdagítják; te azonban csak a rossz ízű, csúf illatú festékfoltok és -pöttyök egyvelegét látod, amelyhez közelítened amúgy is tilos. Annyit azért elmondok, hogy van a kép háttérében egy város, amelyet a hagyomány szerint Kadmos alapított a régiségben, az igazi Théba (később Kásgár néven kezdik emlegetni), s Gillis Hendriksz nem egyszer elmondja, hogy talán éppen ennek a városnak az utcái fölött jár néhány ölnyivel, amikor kilép a kolónia kapuján. És ki tudja?, ha módjában lett volna fölösni az élettelen, kemény földet, hátha valóban utcákra, házakra, szobákra bukkant volna, s a szobákban háztartások ottfe-

lejtett kellékeire. S ha felejtés volna szándéka, feledhetné a kort, amelyben él, amint ott sétálgat két egyközűen futó sövény között, amelyek valaha nyilván élő-sövények voltak, a hajdani város utcáján. Önfeledten lehajolhatna egy meggyfa-pálcáért, amely évszázadok alatt sem korhadt el, amíg egy kapufélfa csonkja mellett hevert, fejmagasságban elfűrészelt jegenyesor tompán csillogó, kőkemény tönkjei mögött. Antik sétabotjával felturkálhatná a deszkakerítések alján zizegő réges-régi faleveleket, felismerhetné bennük szülőföldjének gyümölcsfáit; és áhítattal vehetné kézbe a használati tárgyakat, bármennyire hulladékká züllöttek is, és a szeméthalmokat is hasznos tárgyakat megillető figyelemmel vizsgálgathatná, mert a söpredéknek is nemességét kölcsönzött az idő.

Mindez csupán Gillis Hendriksz tétova sóvárgása, ő maga sem hiszi komolyan. Éppolyan kevésbé hiszi, hogy város romjai vannak az alighanem örök időktől halott rétegek alatt, mint azt, hogy egyszer kilép a föld alól az Első Császár eltemetett hadserege, vagy hogy fellázadnak a kövek az emberiség ellen. Gillis Hendriksz, ha nem is egészen emlékezetből fest, annál inkább képzeletből; azt festi, amit jártában-keltében hallott a bennszülöttektől. Gillis Hendriksznek sokfelé kellett járnia-kelnie.

Gillis Hendriksz nem egyszerűen festett, nemcsak festeni akart: nyitott ablakot akart festeni, amelyen keresztül szemlélni lehet a festményé váló dolgokat. Úgy tudta, hogy a képeken látható tárgyak egy-egy előítélet megtestesülései; azt akarta, hogy a szemlélők esti pillantásai sorra felismerjék az előítéleteket, a reggeli pillantások pedig túlhatoljanak rajtuk.

Kevésbé valószínű, hogy sikerülni fog, amit eltervezett, ám álmodnak nem az a dolga, hogy valószínűségről beszéljen. Sejtésemnek csak azért adok hangot, mert nem ez lesz az első nagyszabású kudarc a festő munkálkodásában. Sok-sok évvel korábban elhatározta, hogy illusztrációkat készít Cartesius legvonzóbb munkájához, a Módszerről szóló értekezéshez, amely akkoriban újdonságnak, már-már vakmerőségnek számított; ezek az illusztrációk amolyan allegorikus rézmetszetek lettek volna, a hat fejezet során új és új pózokban ábrázolták volna Módszert, aki egyre szebb és erőteljesebb lett volna; de amikor nekiült az első vázlat kidolgozásához, látnia kellett, hogy Módszer nem és nem hajlandó körvonalat öltetni. Eleinte azt hitte, hogy a részletekkel van baj: mindig akadt egy-két apróbb kérdés, amelyben kínos határozatlanságot érzett, például hogy alma legyen-e Módszer kezében vagy inkább görbe kard az oldalán, és különben is, milyen legyen a kard markolatának díszítése; de aztán rájött, hogy nem erről van szó – valamilyen ismeretlen okból Módszer egészét nem tudja megragadni.

Még ekkor sem csüggedt, pedig most már minden oka meglett volna rá. Sokat fáradozott, rendületlenül és hiába: Módszer arcnélküli maradt, helyette minduntalan az utrechti bölcsész markáns arcvonásai siklottak a papírosra; és az ujjongva kételkedő pillantás inkább kishitűséget ébresztett, mint önbizalmat vagy a megalapozott világtrend jóleső mosolyát.

Igy ment ez néhány hétig, mígnem egyszer, figyelmesebb olvasás közben Gillis Hendriksz éles tekintete megakadt azon a perszelő-józan, híres passzuson, amely kárhoztatja mind a képzeletet kifárasztó ábrázolást, mind az elmét rossz irányba terelő képzeletet.

A festőben, képzelet-lankasztó metaforával szólva, egy világ omlott össze. Első dühében összetépte vázolómányait, és az egyik papírszakítékra dülledten

támolygó betűkkel felrótta, háromszor is: „Módszert elfelejteni! Módszert elfelejteni! Módszert elfelejteni!” Hiszen senki sem kérte vagy várta tőle, hogy Módszerrel foglalkozzék!, próbálkozásáról nem is tudott a világ! (amely „világon” a brüggei festőcéh tagjai voltak értendő); biztos volt benne, hogy ezt az inkább nevetséges, mint szánalmas balsikert egy-kettőre ki fogja heverni.

Aztán egy szép napon (illetve, mint fogod látni, csöppet sem volt szép nap), amikor egy ötletes kis alkalmi munkának éppen alácikornyázta híres jelmondatát, hogy „sok mindent keres az ember, de csak egy, ami szükséges”, egyszerre csak elgondolkozott ezen a szentencián, és újra kezébe vette Módszert, amely most még jobban tetszett neki, mint azelőtt; és minél többször végigolvasta, annál inkább el volt ragadtatva tőle.

Aztán tükörbe nézett, és megláthatta, milyen is egy bukott ember szemtől-szembe.

S ha a főntebb említett forgószelek egyszerre csak leterítenék Hendriksz mester elsodort históriáját, abból magad is megtudhatnád, hogyan ízlük a bukás, amelyből nem lehet feltápáskodni, legföljebb csak belépni a jezsuita rendbe.

Különben itt, a kolónián értékes térítómunkát végzett, azonkívül, hogy nem adta föl a festést; nem kis része volt abban, hogy a kolónia egyfajta magasabb rendű szellemi gyarmat fényében kezdett ragyogni, s hogy jóhíre lassan visszaáramolt a művelt Nyugatra. Igaz, hogy ez a visszaáramló jóhír nagyon is kézzelfogható formát öltött: született egy felhívás, amely szerint egy-egy kis pogányvidék térítési költsége mindössze három ezüstgaras, vagyis (hogy a szavak visszanyerjék a spirituális dimenziót) három ezüstgarasért egy egész lélek nyerhető! Jöttek is kegyes adományok, ha nem is túlcorduló bőséggel, de azért hasznosak voltak.

Továbbá, Gillis atya el is járogatott a pogányok szálláshelyére, főleg olyankor, amikor azok visszatérőben voltak a Középső Ország területéről, és tele voltak lelkipurdalással a tömérdek erőszakosság miatt, amit ott elkövettek volt; Gillis atya szigorú feddésük után bűnbocsánatot ígért, és a fellélegző pogányokkal nem volt nehéz elhítenie, hogy nagyjából ugyanazt hirdeti, amit annak idején a nesztoriánusok, akiknek emléke még eleven zsarátnokként fűtötte a szíveket.

Előkerült aztán egy öreg varázsló, sátáni boszorkányságokban járatos, aki Máni tanításaival próbálta sarokba szorítani Gillis atyát; ő viszont nem is válaszolt a minden hájjal megkent vén fickó ravaszkodására, csak annyit mondott, hogy egyházában volt egy nagy-nagy férfiú, minden egyházatya között a legnagyobb tekintély, Szent Agoston, aki szegről-végről maga is manicheus volt. Ezzel a váratlan fordulattal Gillis atya meg is nyerte a döntő csatát.

Pedig amikor jött, annak idején közönséges csavargónak, sőt a legrosszabb fajta kalandornak hitték!, hiába mutogatott a kolónián egy elázott és -mosódott, jóformán olvashatatlan ajánlólevelet, amely egy minden tekintetben semmitmondó személytől volt fogalmazva. De hát ez rég volt, most már nyilvánvaló, hogy ő a kolónia egyik gyámköve; hiszen itt olyan alacsonyan van az égbolt!, féltő, ha valaki létrára mászik (így élcelődtek a kolónián), hogy áttöri a fejével, s akkor ki tudja, miket lát. Azt is elnézték neki, mint a szívnek némelykor kedves hóbortot, hogy festeget; még a mezítelen alakokat is jóra magyarázták.

Néha kiballagott a szabad ég alá; és ahogy ment-mendegélt a horpadások és hoporcok egyhangú hajlásain, súlyos gondolatai támadtak, szinte lehúzták a

fejét, és nem lehetett őket a száján kipotyogtatnia, szavak örleménye gyanánt. Eszébe jutott, hogy nincs is külön vallásos érzés; minden abszolút érzés vallásos. És e magasztos gondolat közben éppen a magasztosság érzése hiányzott, alighanem azért, mert olyan alacsonyan volt az égbolt. Isten szeretetét milyen sok vad lélekben elplántálta már!, milyen sokan beleborzongtak az ő szavai nyomán a teremtett világ tágasságába!, s hogy e világban a kreatúrák mindmind Istent szeretik, akár élettelenül, akár lélektelenül, akár szólni tudó lélekkel!, hogy Istent a sivatag minden porszeme, hogy Istent a tenger minden cseppje külön-külön szereti! Szép gondolat volt ez, nagyívú gondolat volt, az Örökkévalóságot súroló gondolat volt. Ám az is eszébe jutott: ha Istent szeretni kell, akkor Isten *szeretetre méltó*, sőt ki tudja, talán szüksége is van rá, hogy a teremtmények szeressék. És ez már nem volt olyan szép gondolat, mint az előbbi, amelyből következett: elgondolni egy Istent, akinek szeretetre van szüksége, akinek bármire szüksége lehet.

Gillis Hendriksz ilyenkor felsóhajtott. Ezekről a gondolatokról soha nem beszélt senkinek; amióta művészi ereje megtört a Módszer csalfáságán, azóta mindenben kételkedett, a kételkedésben is.

Ezt akartam elmondani Gillis Hendrikszról, aki melleleg a bundádba törölgeti festéklapátkáját, legkedvesebb fiam; ugye nem szép tőlem, hogy róla beszéltem először, nem pedig a lelki támaszpont főnökasszonyáról, akit pedig mint hölgyet illet volna, hogy előrebocsássak. Igen ám, de Sforza Magdolna Krisztináról végképp nem jut eszembe semmi –

– hacsak az nem, hogy levelezésben állott a nagyszerű bölcselővel, akinek Anchises volt a neve. Mintha, legkedvesebb fiam, ezt a nevet már hallottad volna –

– nem fog eszedbe jutni, kitől és mikor hallottad –

– a levelezés általában a boldogságról és a helyesen vezérelt életről szólt –

– Anchises visszavonultan élt ősei kastélyában, amely időnként mint rezgő délibáb a láthatár fölé emelkedett, oromzatával és tornyaival mutogatva lefelé. A kolónián, akik látták, összecsapták a kezüket –

– kiegyensúlyozott életéről volt híres. Erős, egészséges, erényes, bölcs, boldog és gazdag volt. Pallerozott ízléssel gyűjtött régi kéziratokat, kerámiaszobrokat és faragványokat –

– Sforza Magdolna Krisztina megemléltette, hogy ismét felbukkantak a vidéken a régi bálványképek, Mercurius, Minerva, Venus, Phoebus és a többiek, sőt Priapus, de még Horus Harpokrates, a hallgatás bálványa is errefelé settenkedik. Anchises tréfásan azt írta válaszában, hogy alkalmasint a nesztoriánus remetéek szelleme kísért. A következő levél, a tréfa legcsekélyebb viszonzása nélkül, félre nem érthetően aggályos hangot ütött meg: a bennszülöttek látták e bálványok attribútumait, sőt a bálványok beszéltek is hozzájuk –

– volt állítólag egy nagy jéghegy, formájára nézve mint egy fekvő emberi test vagy mint egy holttest; mármint az a jéghegy megolvadt, és kiolvadtak belőle mindenféle ósállatok; és kiolvadtak belőle buborékok, és a buborékok elvegyültek a levegővel, és a buborékokból kiléptek a régi pogány istenek –

– szó esett a kolónia kisebb-nagyobb eseményeiről is –

– a boldogságnak vannak tőlünk függő feltételei, például az erény és a bölcsesség, és vannak tőlünk független feltételei, például a vagyon, a hírnév, a szépség, az egészség, egyszóval a szerencsejavak; Anchises hangsúlyozza, hogy

ó csak az előbbieket óhajtja vizsgálódása tárgyává tenni. És (engedte meg apró tréfáinak egyikét), hogy jobb meggyőződésével dacolva, hasonlathoz folyamodjék: a kis edény is lehet annyira telve, mint a nagy, noha kevesebb folyadék van benne, sőt a kis edények hamarabb tölthetők meg: így aránylag vajmi kevéssé szerencsés emberek is élhetnek megelégedetten; sőt várható, hogy bennük a boldogság meghittebb hajlékra talál, mint a szerencse pártfogoltjaiban –

– Sforza Magdolna Krisztina kérdezi, melyik szerző ír a legkevésbé vitathatóan a boldogság és a legfőbb jó, valamint az erények egymáshoz való viszonyáról?, Aristotelés útmutatásai csak a legkiválóbb személyiség számára követhetők; Epicur oly szemérmetlenül dicsőíti a gyönyört, hogy attól ép erkölcsi érzéssel csak elfordulni lehet; hát akkor kihez forduljon?, próbálkozzék talán Justus Lipsiusszal? Sajnos, a kolónián alig vannak ilyen tárgyú könyvek –

– a vágyak némely válfaja összeegyeztethető a boldogsággal, de nem azok a vágyak, amelyek sóvárgással és türelmetlenséggel járnak –

– Seneca sokat beszél az erényről, ha nem tanít is meg az erény használatának legfontosabb szabályaira –

– Sforza Magdolna Krisztina köszöni Seneca könyvét, lelt benne szép tirádákat és ügyesen elgondolt mondásokat, amelyek őt kellemes tűnődésre készíteték, de nem okosították meg a tárgy felől; nem tudta meg Senecától, miképpen lehet a boldogságot elérni. A szerző –

– a szerző csupán azt mutatja ki, hogy a vagyon és a fényűzés nem teszi lehetetlenné a boldogságot; elvégre a boldogságot a kék szem és a vízigót anyanyelv sem teszi lehetetlenné –

– sajnos az Asszonyosság osztozik a közvélekedésben, amely Epicurt oly súlyosan igazságtalanul ítéli meg; Epicur a gyönyörön általában az elme kielégülését értette, márpedig ez (az erények által kiegyensúlyozott lélek mellett) a boldogság egyik legfontosabb feltétele. Ebben az értelemben az erény (mármint a sztoikusok által kizárólagossá tett erény) túlságosan szigorú a gyönyörrel szemben; testnélküli szellemek vagy nagyon búskomor emberek sajátja. Seneca csakhogyan sokféleképpen beszél a tárgyról, pedig minél helyesebben fogunk fel valamely dolgot, annál határozottabbak vagyunk abban, hogy csak egyféleképpen fejezzük ki. A színonímák és a szónoki alakzatok vagy a költészethez tartoznak, vagy az észnek (amelyet ilyenkor aligha lehet *józan észnek* nevezni) félrelépései. Seneca még ott ad legjobb meghatározást a boldogságról, ahol azt mondja: „*beatus est qui nec cupit nec timet beneficio rationis*”, vagyis boldog az, aki az ész jóvoltából nem vágyakozik és nem retteg –

– de mi az, ami hozzásegíthet, hogy ne féljünk és ne kíváncsozzunk?! –

Sforza Magdolna Krisztina hírt adott rólad is, legkedvesebb fiam. Részletesen beszámol küllemedről, békés természetéről, az apróbb szolgálatokról, amiket végzel; mindezek ellenére sajnálkozva, de határozottan kijelenti, hogy nincs lelked, és nem is lehet, és vannak bizonyos kétségei felőle, vajon helyénvaló dolog-e megtúrni téged a kolónián. Hátha bölcsebb, egyben Istennek tetszőbb volna, ha mint ördögi monstrum kiűzetnél a pusztaságba; kérné tisztelettel Anchises jótanácsát.

Ettől függetlenül fülébe jutott Sforza Magdolna Krisztinának egy híresztelés, mondhatnám azt is, hogy rágalom, amelyből annyira fröcsögött a méltatlan rosszindulat, és annyira valószínűtlenül hangzott, hogy Sforza Magdolna Krisz-

tinához hasonló józan elme csak furcsálkodva mosolyoghatott volna rajta, ha bizonyos aggasztó körülmények váratlanul súlyt nem adnak az egyébként felelőtlen és frivol szófia beszédnek –

– amely szerint Anchises eltávozott a kastélyból, és Venusnál, a pogány szelemistennőnél időzik. A szóbeszéd azt is tudni vélte, hogy Venus asszony föl-döntüli szépséggel és örök fiatalsággal ajándékozta meg a bölcset, aki megta-gadta keresztény hitét, nyakig merült a kicsapongás fülledt posványába, és nyíl-tan epikureus filozófiával traktálja szeretőjét, amikor épp nem a fantázia legbu-jább vadhajtásait ízlelgetik. Mondom hát, oly hitványka mesebeszéd volt ez, hogy Sforza Magdolna Krisztina ügyet sem vetett volna rá, ha legutóbbi levele-ire választ kapott volna, de már a második levele maradt válasz nélkül –

– azonkívül, hogy a félelem és a remény leküzdésének Módszere felől érdek-lődött, azt is megkérdezte: ha belenyugszunk is, a Gondviselésnek hála, mind-abba, amit balszerencse, mulandóság és a vak természet erői mérnek ránk; ho-gyan tűrhetjük el embertársaink rosszakaratát vagy tiránnus önkényét?, ha ugyanakkor hiszünk az akarat szabadságában is?! Avagy már a teremtés előtt eldőlt volna minden teremtmény akaratának iránya?, minden lelketlen és lelkes állat élete sorsa?, egészében is, részleteiben is? –

– ha pedig a világegyetem végtelenségére való rácsodálkozás (avagy a na-gyítóüveg alatt kitérülő határtalan kicsinységre vetett pillantás) hozzásegít, hogy fölébeszáljunk a dolgok hiábavalóságának; ugyanakkor nem éppen attól foszt meg, ami az Istenbe vetett hit legfőbb alapja, attól, hogy minden egyes do-logra vigyáz egy neki szóló Gondviselés?!

Eltelik egy hét, nincs válasz. Két hét, nincs válasz. Három hónap, nincs vá-lasz. Másfél év, nincs válasz. Sforza Magdolna Krisztina többé nem kap és nem ír levelet.

Most hát mindenkiről szót és képet ejtettem, akit hatalmamban állt megmu-tatni; legutolsóként te maradtál, drága fiam. Rólad nem állítom, hogy híján va-gyok mondanivalónak; féltő gonddal idézlek fel, hogy aztán az álmok szokása szerint hagyjalak megsemmisülni. Nem állítom, hogy híján vagyok mondaniva-lónak, annál inkább híján vagyok az erőnek és a türelemnek.

Ne szaporítsuk hát a szót, legkedvesebb fiam; leloptad a fából faragott, véres embert a feszületről. Napok múlva fogják csak megtalálni, akkor is jóformán vé-letlenül; egy vízmosás leszakadt partfalának törmeléke alól ássák elő, nyilván a part egyik üregébe rejtetted a véres embert. Undorral veszik észre majd, hogy a szögek helye rongyokkal van bekötözve, kétségkívül a te mocskos rongyaiddal. Az undort és a megdöbbenést felháborodás fogja követni, most végre fény derül az arcpirító csalásra: rólad, aki mindeddig ártalmatlan jószágnak mutattad maga-dat, most a vak is láthatja, milyen számító, gonosz és álnok szörnyeteg vagy! Egy-ügyű barmok végre tudnak-e hajtani efféle bűncselekményt? Vajh nem kellett-e minden részletét jóelőre kitervelni?! Hogyan érhetted el a véres embert, akinek lá-ba majdnem egy ölnyivel volt az anyaföld fölött átszögezve, ha nem csempészted ki nagy körültekintéssel a kétágú létrát a színből? Hogyan tudtad a szögeket eltá-voltítani, ha jóelőre nem gondoskodtál feszítővasról és harapófogóról? És más af-féle, nagyon is helyénvaló kérdések fordulnak majd meg a fejedben.

Ezzel mindent elmondtam. Téged meg fognak büntetni, pontosabban szólva, meg fognak fenyíteni; köszönheted Sforza Magdolna Krisztina felvilágosult szel-

lemének és a tűzifa hiányának, hogy máglyára nem kerülsz, erről már kedvem ellenére teszek említést. Arról pedig végképp semmi kedvem beszélni, hogy a véres embert annak rendje és módja szerint újból felszögezték a tograk-fából ácsolt feszületre, és a napok nagyjából ugyanúgy követték egymást, mint azelőtt.

És most végy búcsút az elrongyolódott, megfáradt álomtól. Feszülettel álmodni gazdagságot jelent, mert akit keresztre feszítenek, sok madarat fog táplálni. Ég veled, legkedvesebb fiam; ha remélnéd, hiába remélnéd, hogy valaha még találkozunk.

(Vége)

Miféle császár parancsára?

*Hangtalan szertartás a kertben,
avar alatt a bronzkori múlt
hallgat a halott levelekben.
A fák vére már a földre hullt.
Miféle császár parancsára
metszetnek föl minden erek?
Ki figyel, a vér hogy omlik?
S hány vonaglás ráng meg a kerten,
míg mind, mi élt, majd megmered?*

Mikor vet lobot?

*Két ötvösremek lepke
hullámszik föl-le, föl-le,
égó vadrózsafáklya
tüzébe tart lebegve.
Mióta, meddig táncol
e csurom-csordult fényben?
Mikor vet lobot, végsőt
az Ige csipkebokra,
s emészti lángja lánggá
az Istenig lobogva?!*

Halotti ezüst

*Fölötted nyári dél. S te alszol,
veled a kihúlt ezredek
és a kódermedt milliárdok.
Sötét van. Sötét. Tömör, végleges.
Fölgyújthatom a mélyvilágot,
s csillárait mind az egeknek.*

*Sötéted hatalma kiolt
minden teremtett égitestet.
Szemed nem múló éjszakáján
halotti ezüstpénz a Hold.*

Nyár van, nyár lesz

*Velem lobog, nem múlik el
A zeniten a déli Nap,
a soha nyugvó, nem hűlő.
A fény lepkéi rajzanak
a lánggal szegett horizonton.
A Dél keresztje minden égen:
Nyár van, s már nyár lesz, olthatatlan.
Nyár, a csillagok kráterében.*

Kőredő

*Az évek megszótt szemfedője
súlyosul rajtad. – Kőredő
már minden ránca. Elrejt magában:
volt csillagrendjét az idő.
S válik az idő egyre, rendre
törvénytáblára, tiltó kőre.
Virrasztom virradatlan éjed,
sziklasírodnak foglya s őre.*

Ha elmerülnek

*Akkor még látlak. Megismerlek
az alkonyarcú derengésben,
hogy hamvadóban már az ég,
és sivatagi csönd az Éden.
A fáknak már csak megnyúlt árnya
s üszök-Nap árnyék-fák fölött.
Akkor, hogy megáll minden óra,
s elmerülnek a délkörök.*

UTAK ÉS ÚTITÁRSÁK

Kerényi Károly posztumusz műve

A XVIII. század vége óta az én nemzedékem az első, amely áttörte a két magyar nyelvsziget minket a világtól valóban elszigetelő szűk határait, és – hogy a magyar gondolatnak egyetemesebb igényt szerezzen – több nyelven írja műveit, akár a régi humanisták. A romantika kora óta vannak – s egyre sűrűbben – magyarból készült műfordítások. Ám ezek mottója lehetne Vörösmarty reakciója a *Zalán* egy részletének, a gyönyörű Hajna-epizódnak németre átültetett sorai láttán. „Nyomorult munka, elijeszt magamtól. Ha a magyar verseimben kedvet találhat, azt csak a nyelv okozza, melynek bája valamennyire hatalmamban van.” Egy művelt német lány s a nemrégiben elhunyt jelentékeny spanyol poéta, Jorge Guillén olasz felesége majdnem azonos szavakkal adta vissza nekem a német nyelvű Vörösmartyt, illetve az olasz nyelvű Adyt: „Én *elhiszem* magának, hogy ez igazán nagy költő. A fordítás azonban kvalitásaiból semmit sem mutat.” Egy amerikai költő barátom – kezében egy hazájában angolra átültetett Ady-kötettel – *rájött* a magyarból fordítás lehetetlenségének okára: „Benned, amikor egy magyar verset angolul olvasol, ott zeng az eredeti. Én azonban nem tudok magyarul. Számomra ez a kötet Ady fületem, értelmemet sértő zagyvaságok egyvelege.”

Ha otthon élnék és nem idegenben, könnyű lenne vállalt vonnom erre. Aki nem tud magyarul, ne olvasson magyar verset. Az ő baja. „Cégézetlen jó borom ha van, / Baráti körben megiszom magam.” Hírlik, a litvánoknak csodálatos lírai költészetük van. Hanem – nem tudok litvánul. Az én bajom. Itt töltöm életem, hol „a magyar szó / Ritka, mint a fehér holló.” Ám nem hiába olvastuk újra meg újra Ady *Az elsőség jósága* című versét: „Élet kerületet vagy Halál? / Mindegy, de amíg én megyek, / Elöl megyek / S mindenki csak nyomomba jár.” Arra, hogy túlten éljünk zugolyba vetve, mi nem születünk. Mondanivalónk ereje akkorának bizonyult, hogy áttörte a nyelvi határt. Nem bíztuk, nem bízhattuk a velünk küldött üzenetet jobb-rosszabb fordításokra. Stílust, kifejezést, végül közönséget teremtettünk magunknak idegenben. Ma már nem egy magyar író ír angolul – angolul is –, spanyolul – spanyolul is –, franciául – franciául is –, és persze németül. Ez utóbbiak sorában legkiemelkedőbb írónk Kerényi Károly.

1.

Kerényi műve dandárját a modern humanista nyelven, németül, s nem magyarul írta. S ez nem volt hűtlenség. Egyetemes értékű szolgálat volt a magyar szellem világ-irodalmi igénye érdekében. S ez igénynek megfelelt a létrehozott mű értéke: amit Kerényi alkotott, része lett az egyetemes humanista kultúrának. Amikor én 1943 végén Portugáliába költöztem, az ottani kisszámú, de igen magas szellemi nivójú értelmiségi kör például nem tudta, kicsoda Horthy Miklós, de azt tudta, kicsoda Kerényi Károly, s mohó érdeklődéssel olvasta műveit.

Kerényi 1973-ban hunyt el. Összes munkáinak kiadása akkor már folyamatban volt. Eddig nyolc kötete jelent meg a tervezett tizenkettőből. Megjelentetésük, egy német kiadó el-ellankadó vállalkozó kedvén kívül, teljes egészében Kerényi Magdának, Károly özvegyének – s itt nem túlzás a szó – *hervadáhatatlan* érdeme. Hiszen – jól tudjuk ezt – a német nyelven való könyvkiadás korántsem zavartalan öröm. A fiatal Kerényi helyzetét

megnehezítette, hogy azokban az években Goethe-Hölderlin-Nietzsche-Rilke nyelvét egy rabló csoport próbálta kisajátítani. Törekvése nem vezetett sikerre, hacsak abban nem, hogy tizenkét esztendő uralma alatt sikerült tönkretennie Németországot, és messzemenően diszkreditálnia a németül beszélő, író, eszmélkedő embert. Ezt a válságot átéltük és túléltek. Ám „a nagy titok unokákban büntet”. Gazdasági nyomorából ugyan fényesen kiépült Németország, de „a költők és gondolkodók népe” még második, még harmadik ízben is megszenvedi az iszonyú kárt, amit szellemének azon tizenkét év zsarnoksága okozott. Új, szellemileg megfakult, érzelmileg megvakult világukban csaknem áthidalhatatlan nehézségekkel küzd az, aki – nyelvükön – egy, a legmagasabb igények kielégítése számára készült életművet akar propagálni, fönntartani, a tervezett tizenkét kötetben időtálló formában létrehozni.

Ez éppen Kerényi Magda életműve: immár sikeresnek mondható erőfeszítése Károly munkáinak nemcsak kiadása, hanem összegyűjtése, jegyzetelése, korrektúraíveinek napjainkban már szokatlan lelkiismeretességgel történő kijavítása, nemzetközi fórumok előtt is elismert index-szerkesztői kiválósága, a bibliográfiai adatok megszerkesztése s végül a már megjelent kötetek megfelelő recenziókkal való eljuttatása terén.

Eddig – 1966 óta – a következő kötetek jelentek meg: *Humanistische Seelenforschung* (Humanisztikus lélekkutatás), *Auf Spuren des Mythos* (A mítosz nyomain), *Tage- und Wanderbücher*, 1953-1960 (Naplók és vándorlások), *Apollon und Niobe, Antike Religion* (Apolló és Niobé, Antik vallás), *Dionysos, Urbild des unzerstörbaren Lebens* (Dionüszosz, az elpusztíthatatlan élet ősképe) s most, egyelőre legutolsónak, a *Wege und Weggenossen* (Utak és útítársak) két kötete.

A könyv egy nagyszabású esszégyűjtemény – Hölderlinről, Thomas Mannról, Kazantzakisról és Németh Lászlóról. Ez az első kötet. A görög istenek újrafelfedezéséről, a humanizmusról, Bachofenről – nyolc tanulmány; Nietzschéről, W. F. Otto-ról – 9 tanulmány; Frazer-ről, s az egészet kiegészítő magyar témákról: Némethy Gézáról, a verdasiói magyar Madonnáról, Tibet szerepéről a magyar szellemi képben, s a két elvi jelentőségű eszme-futtatás: a magyarországi változásról (1954) és Magyarország és a nyugati szellemi világ viszonyáról: ez pedig a második kötet. Az egészet összefoglalja a két kötet bevezetésül szolgáló, de 1955-ben, illetve 1961-ben már külön könyv formájában is megjelent, alapvető, lényegközlő kísérlet: *Umgang mit Göttlichem*.

Ezt a látszatra oly egyszerű címet igen nehéz lefordítani. Körülírni, megmagyarázni talán könnyebb. *Umgang* körüljárást, körjáratot jelent, ősi szeretházak kerengőjét: abban is Isten felé lépdél a meditáló barát. Itt mégis sokkal többről van szó. Az istenséggel való érintkezésünk lényegéről, amit egészen egyszerűen talán ekként fejezhetünk ki: ha megszólítom az istenséget – például ha imádkozom –, azt úgy teszem, hogy benne objektum és szubjektum mindvégig „kicserélhető”. Az érintkezés *igazi* Én-Te kapcsolatot: a megszólításra az istenség „felel”.

Kerényi idézi F. C. Oetingert: „Nem henye szók Isten elé szórása az ima, hanem az ember képessége arra, hogy Istennel együttműködjék.” Mégsem a középkori vallásosság vagy a keleti vallások „unio mysticá”-jának formájában. Misztikus élmény bizonyára ma is van, mi azonban az antik gondolatlan edzett, racionális, modern emberek vagyunk. Célnak hát nem az istenségbe való beleolvadás, hanem az istenség megértése – *compréhension créative* – addig a fokig, amíg ez emberileg lehetséges.

Ez azonban a keresett objektum általi „megragadottságunk” nélkül aligha lenne lehetséges. S itt rejlik a veszély. A misztikus beleolvadhat az istenségbe, mint „őrült, ki az istenbe szerelmes”. A tudóst *metódusa* óvja és vezérli. Két előfeltétel biztosítja ennek lehetőségét: a distancia és a vigyázó fegyelem, amit Kerényi a latin *religiose* szóval magyaráz. Az érintkezés azonban még így is olyannyira intim, hogy kizár minden harmadikat: bármiféle közvetítőt, papot, vajákost vagy lélekbúvárt.

Kerényi Lou Salomé egy 1896-ból származó megjegyzését idézi, amely ezt a helyzetet

messzemenően megvilágítja: „Ha az emberből indulunk ki és nem, mint hajdan, istenből..., akkor a voltaképeni vallási jelenség egy bárminő módon létrejött istenség a benne hívó emberre gyakorolt *visszahatásában* jelentkezik.”

A hangsúlyt a visszahatás – *Rückwirkung* – tényére vetjük, és arra, hogy a jelenség ki-jelentő mód jelen időben áll. Azaz: nem csupán egy hagyomány beszél hozzánk, hanem egy, a jelenben történő realitás nyilatkozik meg előttünk. Hol? Valóban: az erre a kérdésre adandó – adható – válasz az egész *metódus*: út egy cél felé, kulcsa annak. A mítoszban, feleli szerzőnk, a mitológus. Ha elmondasz egy istentörténetet, abban nemcsak a te elbeszélte történet van jelen, hanem „saját akciótervével” az istenség is. Mint – alsóbb fokon – a műalkotásban. „Sem a regény-, sem a drámaíró nem teheti maga-képzelete szülte alakjával azt, amit szeszélye diktál. ... Még az úgynevezett fikció teremtményei is saját belső logikával bírnak” – mondja Augusto Pérez, Miguel de Unamuno regényhőse, alkotójának, a *Niebla* című regény szerzőjének a híres vitaközlésben, amiben a „fikció” ellenszegül szerzője szándékának. Ám ha nem is minden regényhős ilyen öntudatos és akaratos, mint Augusto Pérez, minden író tudja, hogy képzelete alakjainak „saját akcióterve” van, amit nem egyszer írójuk szándéka ellen is érvényesítenek. Az isten nagyobb erővel: autoritással és potenciával rendelkezik, mint a regényhős. Nagyobb sugarú „visszahatással”, hogy még egyszer idézzük Lou Salomé-t.

Voltaképp itt, Lou Salomé meghatározásában „vonható meg az a határ – mondja Kerényi W. F. Otto nyolcvanadik születésnapját (1954) ünneplő levelében (*Wege*, 2. 211.), *ahonnan* vallástudomány egyáltalán lehetséges. Itt a vallási jelenség, ellentétességében tovább nem redukálhatóan, éppen abban nyilatkozik meg, hogy objektum és szubjektum, a magát megmutató isteni és a már pusztá tudomásulvétele által is formálását munkáló emberi benne összeműködik.” Hogy a nyolcvan éves nagy tudós nem tette magáévá a Lou Salomé s a Kerényi idéztük soraiban kifejezésre jutott tanítást, arra, sajnos, példánk W. F. Otto utolsó könyve: *Die Wirklichkeit der Götter* (1963). Ez egy kísérletekből, személyes benyomásokból és levelekből egybeábrándított mű, ami már azért sem lehet meggyőző, mert a közölt töredékek nem egyszer éppen a lényeg kimondása előtt hallgatnak el. Az „istenek valóságát” a szerző az epikurosi – szerinte – „radikális materializmus” alapján próbálja igazolni, s ez úton a következő – enyhe szóval – sajtáságosnak nevezhető végeredményhez jut: (az istenek) „testi mivolta abban különbözik az emberektől, hogy a legfinomabb, legnemesebb atomokból van fölépítve. Ekként való megformáltságuk őrzi meg őket a múlandóságtól.” Ez nem tapasztalat, nem tudomány, nem is vallásos élmény. Kerényinek, aki az életben mint tudásban a „konkrét”-ra alapított, be is kellett látnia ezt a szomorú tanulságot. Belátásának kifejezést is adott Dionüszosz-könyve 1967-ben papírra vetett bevezetésében. Ott – *pars pro toto* – egy istenről van szó. W. F. Otto – írja Kerényi – „még a Nietzsche-nek nevezett jelenséggel szemben sem tett szert arra a távlatra, amelyben lehetővé lett volna számára, hogy Nietzsche patológus: Ariadnét illető különös megszállottságának a tudatmélyre utaló tanulságait egyáltalában fölismerje, arról nem is szólva, hogy... a dionysosi lét erotikus alap-tényezője egészében zárva maradt előtte.” Hogyan? Hát soha nem olvasta a *Mutterrecht*-et? S ha mégis, hogy nem nyitották fel szemét Bachofen itt következő sorai: „A varázserejű hatalom, amivel a buja természet fallikus fejedelme az asszonyvilágot új utakon ragadja magával, olyan jelenségekben nyilatkozik meg, amelyek nemcsak tapasztalatainkat, hanem képzeletünket is messze túlszárnyalják. Ha azonban e jelenségeket a költészet tartományára korlátoznánk, csupán arról nyújtanánk tanúbizonyságot, hogy az emberi természet sötét mélységeibe, egy érzéki és érzékfeletti szükségleteinket egyformán kielégítő vallás hatalmába, az anyagi világot a szellemi világgal oly feloldhatatlan egységbe olvasztó női érzelmevilág fogékonyságába való beavatottságunk elégtelen. ... Dionysos a szónak teljes értelmében az asszonyok istene, minden érzéki és érzékfeletti reményük forrása, létük közép-pontja. Ők azok, akik egész nagyszerűségében felfedezték, előttük nyilatkoztatta ki magát, ők vitték világszerte diadalra.”

A kötet második része s aztán az egész második kötet is az említettük esszégyűjtemény, amit az *Európa szellemi útja* című tanulmány vezet be. Mottója egy Rilke-sor fele a Hölderlinhez írt ódájából, s ennyiben előhangja a rákövetkező tizenhárom Hölderlin-esszének. Mint reménység csendül fel már az esszé elején, hogy a szellem „meglepő”, tehát „váratlan”. A *Lámpaernyő három zsebkenőből*, Max Kommerell 1940-ben megjelent regénye szavaival: „Úgy hiszem, oly kor van támadóban, amelyben az emberek újra fölfigyelnek álmaikra.” „Mik vagyunk álmainkban? Egy vérző isten csonkja, amely újra egész akar lenni.” S ehhez Hérakleitosz mondata: „Az ébrenlévők közös világban élnek, minden alvó a magáéba fordul.”

Valóban: meglepő, váratlan, amit a szellem „tesz”. Egyre kietlenebb anyagelvűség vesz körül, a tömegek útja a művelődéssel szembeni majdnem teljes érdektelenség sötét-ségében tűnik el. És mégis: ez az a kor, amely értékesíti a művészetek minden ágában az előző korszak lélektani fölfedezéseit: Thomas Mann váratlanul nagy mítoszi témához nyúl és maga is fölismeri, hogy választása „a szellem történetének egésze szempontjából nagy és jó dolog.” Hofmannsthal, már előbb, görög kórak archaikus szobrai vezették el az istenekhez – „s ha az örök a bennem élő örökkévalóságból épül ki – kérdezi, – mi van még akkor köztem és az istenség között?” S valamíg „a szilárdan megalapozott, védelmet nyújtó és megmerevedő vallások” isten fogalmát hovatovább alig többnek, mint ürügynek használják nagyon is racionalista kísérletezgetéseikhez, egy modern költő, Rainer Maria Rilke talál rá az istenséggel újra föltelő világ látomására:

Vagyok! riad rám készséggel s közlőrl.
 Vagyok! üvölti bensőmben a válasz.
 De mire át egymáson múlttá buktunk,
 hol van a létező? és hol a lét?
 Csak istenek *vannak*. Tükrükben tükröződőn
 vonulunk az állat s a növény háttere előtt.

Így vezet be az *Európa szellemi útja* a kötet dandárját kitevő tizenhárom Hölderlin-esszéhez. Másodikuk az – *Hölderlin és a vallástörténet* –, amely lényeges mondanivalóval szerzi meg az eddigiek témáit. Itt bukkan fel először Hölderlin mint a vallásos látnok, akiben a fönnebb megbeszéltük „érintkezés” végbemegy, a látomás fölkél és a küldetés formát ölt. Hölderlin – mondotta W. F. Otto – „az egyetlen újkori poéta, aki – mint vallásos költő – Pindaros, Aiszkhülosz, Szophoklész magaslatán áll”. Kerényi azonban ezen a helyen is kénytelen kiigazítani a német tudóst. Ezek – mondja – egy kötött vallásosságba tartoztak, akár Dante. Nem úgy Hölderlin. Ő, ahelyt hogy védve volna egy ilyen kötöttség gyámságában, megbéklyózva kényszerében, ki van szolgáltatva – viharban, fedetlen fölvel – a maga érkező isteneinek. S ezzel előállott egy „valláshirdető”, akinek küldetését egy tanításából kibontakozó „egyház” nem homályosította el. Belül maradt a formán, amiben létrejött: a gyémántkemény költői szóban, és semminemű későbbi vallásalapítás nem vizenyősítette el.

E ponton azonban az ötvenhét éves Kerényi olyan belátásokhoz jutott el, amiket majd a hetven-hetvenegy éves fog egész jelentőségükben kifejtteni. Két kritikai esszéről van itt szó. Frazerről szól az egyik, Freudról a másik. A kettő együtt példaképe két korszakos tudományos alkotás, a *Golden Bough* és a messzemenően reáépítkező *Totem und Tabu* kritikai kiértékelésének. Bennük Kerényi világos, sőt kemény szavakkal mondja el a tárgyalt szerzőktől ugyan igen sokban eltérő véleményét, mégis úgy, hogy megállapításai nem igaztalanok, és nem is értetlenek a Frazernek, illetve Freudnak nevezett szellemi jelenségekkel szemben. Hölderlin vallásosságával – az ellentét jogán – ott tart kapcsolatot ez a két eszme-futtatás, ahol Kerényi rámutat, mint lépnek be megmerevedésük fázisába mind a vallások, mind a vallási igényvel fellépő társadalmi rendszerek. Ezek fenntartói – vallási vagy politikai inkvizítorok – könyörtelenül büntetik a szisztéma: a skolasztika, a dogatizmus vagy a

politikai rendszer határsértőit. Mindkét esszében Kerényi csaknem azonos szavakkal jellemzi a samanizmust, mint e megmerevedés iskolapéldáját. Rámutat, mint alakult ki a legmagasabb északon, egy végletesen kegyetlen éghajlat befolyása alatt, délről északra sodródott kultúrelemek töredékeiből egy mágikus világkép. A mágia járszalagján élő kultúrák sem tűrik el, hogy – lényegileg értelmetlen – szabályaikat: a dogmát megsértsék. S hozzáteszi: „A mágia a mítosz egy beteges (neuraszténiás) hajtása.” (*Wege*, 2., 173.)

A kurta definíció felől rendkívüli perspektívára nyílik kilátás. A mágikus világkép számára elkötelezett primitív kultúrák – mondja Kerényi – valóban a megálltságot: a megmerevedettség állapotában leledzenek. Ám éppen Freud könyve mutat rá, hogy a primitívek állapotának magyarázó, felderítő párhuzama a mai nagyvárosi civilizációk emberének meggémberedett, belső fejlődésre már alig képes, ugyancsak beteg (neuraszténiás) világképében található fel. Nemcsak a fejlődésükben megtorpanó világvallások, a forradalmak indult nagy társadalmi rendszerek is egy beteg mágia görcsében élik áléletüket. Kerényi nem élte meg az 1989-es évet, amelynek változásai feloldották ezt a mágikus görcsöt, azaz az emberiség egy nagy részének már-már végzetesnek látszó megbetegedését. Mindazonáltal nagy könyve egyik utolsó fejezetében, a massagnói magyar kereszt előtt elmondott beszédben ő is felismerte „az első fecskét”, 1956 forradalmát: meglátta benne az elmúlt év sorozatos sorsdöntő változásainak előhírnökét.

3.

Az emberiség nagy szerencséjére a magas kultúrák felett egyre inkább eluralkodó megmerevedés korszakában is mind újra és újra támadnak erős és tiszta szellemek, akik „helyüket a pálás mocsarába süllyedő világvallások” határterületein kívül találják meg. 1957-ben – meghiúsulván már évekkel ezelőtt a német kiadó érthetetlen elkedvetlenedése következtében Vörösmartyról Vergilius tükrözésében tervezett esszéje –, Kerényi a *Vergil und Hölderlin* tanulmányt írta meg.

Nem Hölderlin esetleges Vergiliustól függéséről fogunk beszélni – mondotta ott. Sokkal inkább az ifjabbnak a régire való visszasugárzásáról (*Rückstrahlung*): Vergilius és Hölderlin találkozásáról lesz szó – e találkozásról mint a *magunk* élményéről. Mi e helyen megcseréljük e koordináta-rendszer egyik együtthatóját. Vergilius helyére Hölderlint tesszük: ő lesz tehát a „régí”, s melléje (mint „ifjabbat”) idézzük Vörösmartyt. Ha a fent említett Vörösmarty-esszé nem is született meg, most is Kerényi szellemében járunk el, aki legnagyobb költőnknek Vörösmartyt tartotta, úgy, ahogy a maga korában Hölderlinnek is (a „teremtő megértés” erején és jogán) legjobb ismerője volt.

Mi sem Vörösmarty esetleges Hölderlintől való függéséről fogunk beszélni. Hölderlin „befolyása” a magyar költő életművére nem mutatható ki. Lényegesebb az, ami történik. A két költő, alkotásaik csúcsteljesítményeit tekintve, valóban *analóg* jelenség.

S röpül a bátor szellem, miként a sas
A zivatarnak, jósló erővel
Közeglő istenei elé.

Und fliegt, der kühne Geist, wie Adler
den Gewittern, weissagend seinen
kommenden Göttern voraus.

A megmerevedett vallásának formaruháját magáról már ifjú korában lehántó magyar költő, egy „pokoljárás” veszélyvemhes kalandja után, amelyben megélt az ősi mítosz felelevenülését, érett férfikorában – akár Hölderlin – bátran, szabadon suhan föl saját magasságaiba. Az élet csúcán „Hymnust”-t ír a maga közeglő istenei elé. Benne a „világokat” a „Mindenható egyesség Istene” tartja össze, mint „az istenek Istene” a német költőnél. Olümposzát megosztja a királyok, a népek, az országok s a szabadság iste-

nével. A Kisfaludy Társaság fölfogta a költemény jelentőségét, és nemzeti imául ajánlot-
ta a magyarságnak.

Élete végén, midőn meg kellett élnie, hogy „fáradtan ösvenyikből a napok egymásba
hullva, összeomlanak”, hattyúdalában mégis, még egyszer fölcsendül eljövendő istenei-
nek reményt ígérő látomása. Mert – „a sötéten túl van a világ.”

Az idéztük analógia hitelét megpecsételi mind Vörösmarty, mind Hölderlin szellemi
összerokadása. Irigyek az égiek. S mégis és éppen ezért igaz az, amit Hölderlin mond:
„Nem minden áll az istenek hatalmában: a *mélységhez* közelebb ér a halandó.”

Nietzsche sorsa tanúskodik legbeszédesebben erről, és Kerényi e sors végzetes kibi-
csaklásáról szóló két eszmefuttatása.

Az 1954-ben végleges formába öntött első tanulmány eredeti, jellemző címe ez volt:
Bachofen és a humanizmus jövője s egy intermezzo Nietzschéről és Ariadnéről. A voltaképpeni té-
ma a svájci Bachofen – akivel kilenc esszé foglalkozik a *Wege* második kötetében: „ez arisz-
tokratikus, gyermeki-anyai természetű génius, aki a legelevenebbe hatol anélkül, hogy a
szellemitől eltávolodna” – *zum Gebrauch geistgegnischer Dunkelmänner* megtépázott huma-
nista tisztességének és jelentőségének helyreállítása. Ám a tanulmány második felében
– épp annyira meglepő, mint művészi módon – úgyszólván fölszakad a fölszín, s a szabad-
dá váló mélyből a *Gaya Scienza* tengerélménye, a dionüszoszi hajó látomása emelkedik fel:
a humanista magatartás *belső* tartalom, az, ami „minden emberit gyökerestől átvilágít s ez-
zel talán idvezítővé avat”: a mítosz. Hogy ebben az intermezzóban nem csupán Kerényi
Nietzsche-élménye nyilatkozik meg, hanem Kerényi Nietzschével szembeni, a harmincas
évek óta igen jelentős lépéssel előrehaladt objektív távlat-nyerése is, arra minden másnál
jobban a tanulmány egy Jaspers-idézete mutat rá: „Nietzsche-nél Dionysos lényegbevágó-
an *más*, mint a mítosz maga: valami, ami nem formázódik alakká.”

A második tanulmány – igaz, részei húsz év múltán, 1963-ban és 1965-ben fogalmazód-
nak – már ezt a címet viseli: *A törés: Nietzsche regénye és evangéliuma közt*, már első oldalán
ehhez, a kései Kerényi Nietzsche-felfogása szempontjából lényeges megállapításhoz jut:
„Hagyatéka kiadásánál a megjavított filológiai módszer alkalmazása örvendetes, jóllehet
csaknem lényegtelen az egész Nietzsche-mű értékelése avagy – ahogy idővel végzetszerű-
en be kell következnie – *átértékelése* szempontjából.” Ám éppen ez átértékelés szükséges
volta vezet – ugyancsak végzetszerűen – a nietzschei *élet* tanulmányához. „...az a filozófus,
aminek Nietzsche *látszani szeretett volna* – mondja Kerényi –, csakis a *biosz*ből: történetileg
megragadható, szellemi egzisztenciáját is magában foglaló életéből érthető meg.”

S ezzel rendkívüli erejű, éleslátású és pontosságú képben foglalja össze azt, amit
Nietzsche összeomlásáról tudunk. Nietzschét illető eszmélkedésünk ma, száz évvel ka-
tasztrófája után, élete-sorsa emberi tanulságainak kiértékelésévé zsugorodott össze. Az
eredmény, amihez ez úton Kerényi eljut, nagy mértékben meglepő, nem kevésbé meggyő-
ző azért. Minden Nietzsche-eszmélkedés, amely tragédiájának felderítését tűzi ki céljául,
szükségképpen jut el ahhoz az átélő által versbe foglalt, „villámszerű” élményhez, ami a Za-
rathustra-figura fellépése, helyesebben: nietzschei mélységekből történt felbukkanása volt.

Ezt az élményt Kerényi két író – Moritz Heimann és az epileptikus Dosztojevskij –
hasonló élményeivel veti egybe, s azután így ítél: „Nietzsche élménye nem azáltal vált
szellemi egzisztenciája törésévé, mert volt ilyen élménye, hanem azért, mert belőle soha
magához nem tért, villámszerű illúziójából fel sem merült, nem is akart felmerülni töb-
bé.” S ezzel válik láthatóvá a *hiba*, amely Nietzsche életét kisiklatta és összetörte. A Za-
rathustra-élmény nem volt *philosophicum*. Filozófiává tornásznia éppoly kevésbé sikerült,
mint az a törekvése, hogy kispolgár voltát arisztokratikus magatartássá nyújtóztassa.
Ahogy társadalmilag nem elégedett meg azzal, mi volt (*der wildgewordene Kleinbürger*),
úgy utálat (*Ekel*) lepte meg akkor is, amikor arra gondolt, hogy filozófia helyett drámát,
regényt: gyönyörködtető irodalmat produkáljon.

Kerényi „felejtethetlenné” nevezi a *Sils-Maria* versike zárósortait: „*Da plötzlich,
Freundin! wurde Eins zu Zwei – / Und Zarathustra ging an mir vorbei.*” Nietzsche e két sor-

ban – amit mi semmiképpen sem neveznénk „felejtethetlen”-nek, kifejező erejük is vitatható – a rím kedvéért (*zwei, vorbei*) meghazudtolta saját magát: semmivé tette a látomás értelmét. Hiszen Zarathustra nem ment el mellette. Ellenkezőleg: vele maradt. Testébelekébe fészkelte be magát, amivel megkezdődött – Nietzsche maga mondja így – Zarathustra s *vele* a nietzschei szellem „leáldozása”.

Az út végén objektiváció: a teremtette alaktól való szabadulása helyett – mi vár rá? A teljes összeomlás. Jóllehet – s valósággal fájdalmas erre rádöbbenünk – Nietzsche „regényéhez” a Zarathustra-alak fölbukkanásával nemcsak készen állt minden, hanem – a szerző el is kezdte regénye leírását. Az *Also sprach Zarathustra* – e műfajtan műfajú aforizmagyűjtemény – elején ott a Kötéltáncos megrázó tragédiája. Kell-e jobb expozíció egy nagy regényhez? S mégis – ott, ahol Zarathustra, aki egy egész éjen át vállán hurcolta a Kötéltáncos holttestét, végre eltemeti – úgy szakad félbe egyszerre, váratlanul, szervetlenül az elbeszélés, hogy vérző csonkjai bennünk, olvasókban is visszafájnak. A szerzőn pedig betelik magamagára idézett nagy átka: „*dass ich verbannt sei / von aller Wahrheit: / Nur Narr! Nur Dichter!*”

Az „őrült” azonban már itt leleplezi magát: hiszen a költő korántsincs „számúzve minden igazságtól”, éppen ellenkezőleg: mit érnek szegény kis tudósok kérészéletű „eredményeikkel”? „*Was bleibt aber / stiften die Dichter.*” Ezt Nietzsche meg nem értette, meg sem érthette. A nagy regényt, amit a Zarathustra-figura irodalmi megfogalmazásával kialakíthatott volna, elutasította magától. „Mint hirdetője egy szenvedélyes komolysággal képviselt evangéliumnak, a szerző maga lépett bele ebbe a regénybe, ... fellépése hát nem is lehetett más, mint Don Quijote fellépése a filozófiatörténetben, egy illúzió védelme, amit nem hőse, hanem az író maga tévesztett össze a realitással.”

A hatvannyolc éves Kerényi azonban csupán keményebben fogalmazott, mint a negyvennyolc éves. 1945-ben írt, idéztük tanulmányában is benne van ez a végeredmény, ámbar a „zenéje” más. Egészen fölismerte-e Nietzsche a lényege szerint Dionüszoszhoz tartozó nagy mitológiát Ariadnéban? – kérdezi Kerényi, és így folytatja: „Nietzsche ismert sorsára gondolva nem kell tovább kérdeznünk, vajon volt-e neki a görögséghez, Dionüszosának a görögök nagy istenéhez reális, igazi kapcsolata? A kínos szomorújáték, amiben tönkrement, volt ez a kapcsolat.” „Megvalósítani magában a dionüszoszi görögöt” – *A tragédia születése* című nagy ifjúkori kísérlete ellenére – sohasem tudta. Azaz: itt is hiányzott a tánc, az élmény objektivációja, a kilépni-tudás autonómiája a vízió varázsgyűrűjéből. Dionüszosza éppen úgy arca-nincsen látomás, nem artikulált, nem jellemzett, nem kiértékelt, (főleg) nem táncból szemlélt (Jaspers: „valami, ami nem formázódik alakká”) alak, hanem csak phantasma, akár a Zarathustra-jelenés. Ezek – kísértetek. Kísértettel ki hál, beleőrül. Vizionálni – jeleket és látásokat megélni – *önmagában* nemcsak egészséges dolog, hanem a belső gazdaság nagy adománya is: „ki méltó látni a csodát, az a csodát magában hordja”. Hanem – nem szűrni meg, nem mérni le, nem állítani világos, hűvös fejjel a maga helyére az illúziót: a betegség itt kezdődik. Zarathustrából nem lett regényhős, nem azért, mert Nietzsche nem akart „gyönyörködtető” epikát írni, hanem mert – nem is tudott.

Akik képesek elviselni az istenkeresés és istenmegélés emberfeletti feszültségét, azok számára a görög istenek – nemcsak Dionüszosz – „szellemi és lényeges individualitásuk konkrét történéseiben” megragadhatóan, ábrázolhatóak, – újra-történővé tehetőek. Ez az, ami Kerényi *œuvre*-jében megvalósult: az elemi erővel jelentkező látomás a tudomány eszközeivel objektiválható volt, s Kerényi szelleme egészséges távlat-tartásában objektiválhatóvá is lett.

4.

Görögország isteneinek újrafelfedezése – ez a *Wege* második kötetének második tanulmánya – a nietzschei veszély elé állíthatta volna az újra-felfedezőket: mindenekelőtt Hegelt, de aztán Bachofent, Kerényit is – mint ahogy W. F. Ottót, legalább élete utolsó korszakában, oda is állította –, ha történetesen ők is betegek, mint Nietzsche. Szerb Antalnak bizo-

nyára igaza van akkor, amidőn a megszállottságban, a vízióban, sőt a mámorban pillantja meg a Kerényi-típusú alkotó-géniusz jellemzőit. A különbség, a lényeges eltérés betegség és egészség közt azonban ebben áll: az, amit Hegel, Bachofen, Kerényi *csinálnak* az élményből, ami őket is *megrohanja*, mert az a természete – nem pathológia. Szél lobogtatja a bejáratnál a levegőt: *ventus erat ad limen*. Isten! íme az isten! *deus! ecce deus!* – kiált a látomás megélője. Az isten „lecsap” vagy „lengve jön” – a kifejezések lényegileg egyformák oly különböző kultúrák isten-megélésében, mint a görög, az ugor, a keresztény. Hegel, akár utána Kerényi, egészen világosan látta, hogy a látományban fölmerülő görög isten (az isten) „bel-ső valóság”: *Seelische Realität*. „...nemcsak szellem, hanem éppen annyira külsőleg is, a maga testi valóságában mind a szem, mind a szellem számára látható *alak*.” Ez az élmény a nietzschei látomástól nincsen messze. Mégis – mi az, amit belőle egy egészséges szellem, amelynek objektiváló készsége sértetlen, alkotni tud! „Ami az istenekben hozzánk szól – mondja Hegel –, mindenekelőtt szellemi és lényeges individualitásuk, amely az egyedi szükségesség tarka látszatából, a végesség sokcélzatú nyugtalanságából kiszabadulva, saját általános érvényükön mint örök, világos alapon biztosan nyugszik.” És később: „E módon minden isten, aki isteni s ezáltal általános értékű egyediségének lehetőségét magában hordja, egyrészt határozott jellegű, másrészt teljesség a teljességben: így lebeg a tökéletes középben csupasz általánosság és épp annyira absztrakt egyediség között.”

Hegeltől és Wilhelm von Humboldtól Bachofenen át egészen W. F. Ottóig az európai humanizmus képviselőinek van szentelve ez az esszégyűjtemény. Természetes, hogy a magyar szerző egy magyar humanistát is méltasson könyvében, egyetemi évei tanítóját, a legnagyobb magyar latinisták egyikét, Némethy Gézá. Nemcsak a magyar latinisták, hanem a magyar latinitás századunkban legnemesebb hitvallóját, akitől származnak ezek a – valamelyik nyugati tudományos közülethez intézett – latin hagyományunkat az erő öntudatával kifejező sorok: *habemus enim linguam Latinam, quæ patribus nostris erat altera pæne vernacula, scimus loqui, at totus audiat terrarum orbis*.

Ám nemcsak ebbe a sorba tartozik élete és sorsa, hanem abba a másikba is, amelynek tagjai elborult elmével szédültek le a szellem magasáról. Anyámnak ajánlott, *Hatvan év* című nagy költeményében, amelyben életét egy csúcs felé törekvő vándorlásnak rajzolta, még ezek a sorok állottak:

...Hogy éltem csúcsán költő lettem én is,
Olympusommá lett a bércorom:
Leszálltál hozzám, ó kegyes Poézis,
Megaranyozni enyhe alkonyom.

Ám alkonya nem volt enyhe: egy kegyes nemtő helyett bőszen démon szállt le hozzá, hogy vaskorbácsával odahajtsa a pokoltornácra, s ott várjon Hölderlin, Vörösmarty, Nietzsche társaságában Kerényi Károly érkezésére.

5.

„Egy új humanizmus” vigasztaló világába vezet bennünket a *Wege* első kötetének kilenc Thomas Mann-ról szóló esszéből alakult témaköre. Ezek közül az első viseli az idéztük címet. Belőlük ebben a keretben kettőt fogunk kiemelni. Ezek: *A Varázshegy alakjairól: életrajzi kísérlet* és *Az arany paródia*.

A már Thomas Mann életében annyiszor és oly sok irányból fölvetett kérdést – vajon Lukács György volt-e modellje *A varázshegy* Naphtájának vagy sem? – két-három éve újra aktuálissá tette Hanák Tibor egy magyar író *nő* írásával szemben gyakorolt kritikájával.

Ha az ember a vita anyagát, s ehhez Kerényi a német író személyes közelségéből származó „kísérletét” – ő nevezi annak – egybeveti, nehezen szabadul a benyomástól, hogy az előzőek ágyúval lőnek verebekre.

Thomas Mann életében egyszer, 1922-ben találkozott Lukács Györggyel. Mindketten kiemelték, milyen rövid, milyen kelletlen volt ez a találkozás. Mennyire „brüszk volt el-

lentétségében” ez a beszélgetés, teszi még hozzá Lukács. Talán éppen ezért impresszionálta s mi több: ingerelte Thomas Mannt „ez a csaknem *unheimlich* (erre nincs magyar szó) elméletiségével” szinte hivalgó alak, akivel a német író derús humánuma: életteljesége aligha tudott valamit kezdeni. Azonban nemcsak kellemetlen fiziognómiája tett rá benyomást – akkorát, hogy Naphtája, ahogy fénykép is mutatja, ezt látszik viselni a nagy regényben –, hanem irodalmi profilja, művei is. Távolról sem ismeretlen a német kultúrában, hogy valakit hirtelen „felfújnak”, véleményeire adnak, sőt nagy embernek tartanak. Ha aztán az ember ráfanyalodik olvasásukra, meglepődik, milyen silányak. A német írásbeliség Lukáccsal éppen ellentétes végletét képviselte a George-kör pápája, Gundolf, nagyterjedelmű, elképesztően közepszerű műveivel. Ma már a varjú sem károg utánuk. Nem lehetetlen, hogy egy napon ez lesz Lukács sorsa is, akit még életben tart az a körülmény, hogy a ló, amire ő tett, évtizedeken át favoritnak látszott. Gundolf lova viszont már első nekirugaszkodásánál vesztett. Így hát még Thomas Mann számára is fontosnak látszottak Lukács öt illetve véleményei, különösen egy, az, amit Kerényi is idéz (*Wege*, 1., 335.). Midőn arról értesült, hogy Lukácsot kitiltják Bécsből, – személyes előzményeik ellenére – kiállt mellette Seipel osztrák kancellárhoz írt levelében (1929). A védelem ilyen sajátságos szavakat talált: „Őn is ismeri a szerepet, amit hazájában ez az ízig-vérig teoretikus ember játszott – azt hitte, hogy ezt kell játszania –, midőn katasztrofális körülmények szociális rajongók (*Schwarmgeister*) számára átmeneti lehetőséget nyújtottak arra, hogy doktrínáikat a nép élő organizmusán kísérletileg kipróbálják.”

Ez az „ízig-vérig elméleti ember” nem volt „a szent Terror” megszállottja, mint Naphta. Jezsuita sem volt, nem is vonta le elméletiségének következményeit a kétségbeesett, de férfias gesztussal, amivel Naphta. De lehet, hogy emez hordta amannak arcát. Ha így volt, mondja Kerényi, úgy alakja szerepe – egy nagy művész kezében átfogalmazottan – súlyában, jelentőségében „hatalmasan megnövekedett.”

A Thomas Mann-esszéiben Kerényi nemcsak mitológus és irodalomtörténész: a személyes barát sok olyat tud és lát meg a nagy német íróból, amit csak „a baráttal folytatott dialógus” – ez az egyik esszé címe – világíthatott meg előtte. Külön hely illeti meg ebben a sorozatban *Az arany paródiát*, egy rövid tanulmányt, amelyben a szerző Thomas Mann *Elcserélt fejek* című novelláját interpretálja. A bűbajos „ind legenda” egyben „metafizikai tréfa” is, amiben az író „az ember egyedi egész voltának oszthatatlanságát ábrázolja”. Persze, nem egy tételt bizonyít, paródiája arany varázsában mégis egy, az élet egészére rámutató igazságot mutat föl úgy, mint néma beszédében a virágot Buddha. Úgy ahogy – ugyancsak ironiája: arany paródiája bűvös köntösében Garcia Marquez, aki *A vízbeholt világszép* (*El ahogado más hermoso del mundo*) című novellájában minden tudós okoskodást nemcsak megszügyenítő, hanem fölül is múló érvénnyel mutatta be egy mítosz születését. Amazt a régi India, emezt a mai és mindenkori Hispán-Amerika kultúrmilíójé tette szerzőik számára lehetővé.

6.

A *Wege* első kötetének itt következő három esszéje „a szilaj görög” Kazantzakisról szól. „Ez a görög ördög” – így nevezi Kerényi Nikosz Kazantzakiszról szóló, ...*avagy Nietzsche folytatása Görögországban* című tanulmánya végén. Itt nem értek egyet mesteremmel. A nagy görög költő nem ördög, és távolról sem folytatója a német filozófusnak. Kerényi már előbb maga mondja meg, kicsoda Kazantzakis. Megmondja ott, ahol rámutat a kettős dichotómiára, kettészeltségre, ami jellemzi mind az embert, mind művét. Él benne a modernség szilaj kereszténység-tagadása, de ugyanakkor a bizánci hagyomány „hyperkereszténysége” is. Kazantzakis *éli* ezt a dichotómiát: benne valósul meg; hogy ellentétességében áthidalható-e? – alig érdekli. Szilajja, szertelensége, gátjaszakadtsága nemcsak bátorságból táplálkozik, amivel bevallja és kiéli ezt a kettőséget – a test és a szellem kettőségét, aminek talán legvégletesebb kifejezése, *A legnagyobb kísértés* már a

keresztben függő, haldokló Krisztusának rárévedése a másik, a természetes, a nem aszkétikus életre. Táplálkozik hazája, Kréta – a legtovább török-nyomorgatta görög sziget – iszonyú, véres múltjából is, amely ilyené nevelte emberét – egy olyan országban, ahol a legfőbb férfiideál a kalóz testesítette meg. Belőle Kazantzakis csinált – s ehol a második dichotómia – *Übermensch*. Ehhez valóban Nietzsche fogalomképzése szolgáltatta az ötletet. Már beszéltünk erről a vértelen, életképtelen, valami szokatlan belső elégtelenség, egészségtelen rekompenzáció vágyálmaiból született alaktalan alakról. Most – ha még úgy el is hisszük Kerényinek, hogy a nagy görög az első buzdítást a maga szilaj félistenétől, Zarathustrától kapta – nem nehéz belátnunk, hogy amit csinált belőle, százaszorosán felülmúlja példaképét. A már méreteinél fogva is szertelen óriási eposz, Kazantzakis 33.333 sorból álló *Odüsszeiája*, amely jó tízezer sorral múlja felül a Homéroszét – nem a magának-világnak mindent ígérő, de semmit be nem váltó nyápic tagadó, hanem a vérbő, mindent merő és mindent el is érő világhódító világvándora soha nem hallott, soha el nem képzelt eposza. Hőse a kalóz a mítoszi nagy hős kozmikus fokán. Kazantzakis, kalózok unokája – mondja Kerényi – embertelen szörnyűségek rezervoárjának kávján ült, és onnan merített. Mihez? – kérdezi. Megfelel rá: ennek az Odüsszeusz utazásában egy deszperádó emberfeletti, de esztelen nekirohanását kellene látnunk, ha nem éppen egy emberfeletti ember vállalkozásáról lenne szó. „Telve van istennel” – *entheos* –, akiről tudja, hogy segítségére kell sietnie. Itt Kerényi is észreveszi, hogy a görög költő felülmúlta Nietzschét. Mint ahogy éppen „hyperkereszténységével” múltá fölülről – *Krisztust újra megfeszítik* és *A legnagyobb kísértés* című könyveiben – nemcsak a balga és okos szüzek bárgyú dajkameséjét, hanem a Máté Krisztusát: az ördögtől igen gyerekes módon megkísértett Krisztusát is. Kazantzakisnak Istenhez kellett eljutnia, s ezen „érintkezés” – *Umgang mit Göttlichem* – kedvéért mindent fölperzselt, kiégetett, ami útjában állt.

Ahol ez megtörténik, ott istenkeresése még ennél is mélyebb szférákba hatol. „Én nem szeretem az embert, én a lángot szeretem, amiben elég.” Ez a láng – mondja Kerényi – „amely saját sötétlő mélységeiből tör elő”, ez a láng Isten.

1922-23-ban Kazantzakis *Asketiki* címen könyvet írt, ami lehetne az aszkéta katekizmus is, ha alcíme – *Salvatores Dei* – nem fedné fel előttünk ez írás mélyebb értelmét: egy új vallás kísérletét. „Buzdítást egy mítosz megvalósítására”: mentsétek meg Istent!

A könyv *Hallgatás* című fejezetében áll ez a mondat: „Lángnyelv a lélek; nyaldosva tör fölfelé, hogy tűzbe borítsa a világ sötét tömegét.” És tovább: „Isten első és utolsó álorcája a láng. Két óriás máglya közt zokogva táncolunk.” S aztán, az *Asketiki* zárósoraiban: „Hiszek egy Istenben, aki nagyhatalmú, de nem mindenható; aki a látható s a láthatatlan fény ura.” „Hiszek a töméntelen álorcában, amikből naponta hull le egy-egy, az álarcokban, amiket a századok folyamán Isten magára öltött.” „Hiszek rettentő és tudatos küzdelmében, amivel megragadja és megtermékenyíti az anyagot.” „Segítség! kiáltasz én Uram. Meghallottalak.” „S én, akiben együtt minden ő és minden utód, a világ minden nemzedéke: *mi* megrendülve és gyönyörűséggel hajlunk hívásodra.” „Boldogok, akik hallanak és megértik, hogy szabaddá kell tenniük Téged, Uram, és mondják: Csak én és csak Te, csupán mi létezőnk.”

Így aztán a vallástörténész Kerényi könyve első kötetének utolsó, „a szilaj görögöt” illető fejezete a Kazantzakis *Komédia: tragédia egy felvonásban* című drámájáról szóló eszme-futtatás. A halálküzdelem: a halál kapujában vergődés színjátéka ez a különös „protoegzisztencialista” kísérlet (1909), amely valóban nem egyéb, mint egy, a kétségbeesés őszinteségével megírt „üdvösség-harc”. Ez a várás: a haldokló várása megváltójára, arra, aki nem jön – mondja Kerényi –, egy csalás gyümölcse. „A megvetésre remítő ebben a csalásban az, hogy az Egyház tudja, hogy az ő »saját várása« sem igazi reménykedés már. Így az Egyház »várása« komédia, a hívő keresztényé azonban tragédia. Ez a legkönyörtelenebb pálcatorés az orthodoxia fölött.”

Vajon csak az orthodoxia fölött?

A tizenkét-tizenhárom évvel a *Komédia* után írt *Asketiki* istenének már alig van köze a

halnitérőhöz vagy a halottakhoz. Ez az isten az életben uralkodik: ő a tűz, amely megemésztí az embereket. A dichotómia megtartja érvényét: a két véglet összeegyeztetésére – mondja Kerényi – nincsen lehetőség. Igazán nincs? Egykor Jeruzsálemben hallották, amint így szólt Kazantzakis: „Je tâche d’harmoniser ce que j’aime le plus en ce monde: l’esprit lucide et la sainte folie.”

7.

Kazantzakis „vallása” egy élő mítosz idézése volt. Hangsúly a jelzőn: *élő*. Kerényi művének második tanulmánya (*Wege*, 1.): *A mítosz lényege és jelenvalósága* éppen ezzel a lehetőséggel: a még napjainkban is élő mítosz témájával foglalkozik. Az esszé olasz eredetijének címe – *Dal mito genuino al mito tecnicizzato* – bizonyára világosabban mutat rá arra, amit szerzője benne – *mert*.

Mindenfelé hangzik és visszahangzik a mítosz szó: valami sajátos „gondatlansággal” használják világszerte. „Alkalmazzák” a legkülönbébb tartalmakra anélkül, hogy „genuin” vagy „alkalmazott” volna lényegbevágó különbsége a többség tudatában fölmerülne. A kisebbségben – a mitológia, a vallástörténet, általában az emberi múlt kutatóiban – viszont fölmerül – de mennyire! – e kettősség kínzó kérdőjele, de ki mer hozzányúlni? Kerényi megette. Belenyúlt a darázsfszékbe, s kiemelte belőle a maga tanulságát – talán nem az egyedül lehetségest, de bizonyára egy „konkrét”: fogható, használható, épkezláb eredményt.

„Az alkalmazott mítosz a hozzáértő szemében – mondja Kerényi – majdnem minden esetben átlátszó hazugságnak tűnik.” Vele szemben a „genuin mítosz” – az eredeti, a valóságos – minden inkább, mint szemfényvesztés. Mint őse mind a vallásnak, mind a bölcsületnek, épp ellenkezőleg: a mítosz az igaz kimondása – *mythos*=szó – a költői beszéd, a művészi forma vagy a kultikus tánc eszközeivel. Az „alkalmazott” mítosz, nem egyéb hát, mint „fabula, rögeszme, agyrém”? Korántsem: az „alkalmazott mítosz” – jóllehet nem a mítosz *saját helyén*, ami a kultusz vagy a művészi kimondás, hanem eredetétől *idegen helyen*, például a politikában – igenis valós és célirányos, technikai alapja felől tekintve – helyes is. Nem igaz, de mint „politikai instrumentum”, *igazi*.

Ha nem ismernők eléggé Kerényit, azt várhatnók talán, hogy most a közelmúlt szennyes áradású „applikált mítoszairól” lesz szó, amelyek valóban egy politikai ideológia céljait szolgálták. Szerzőnk szempontja azonban itt is „magasabb szempont”. Amire fölhívja a figyelmet, az az „alkalmazott mítoszban” is a „genuin mítosz” alkotónak megmaradt ereje: életet és históriát határoz meg, közösségeket tart össze. Ebben a funkciójában a kultuszhoz áll közel – érinti, amitől elkülönült, de ahová őseredetileg tartozik: a vallás határterületeit. Ez „instrumentumok” nem vak eszközök tehát, nem üresen futó gépezetek, hanem – akármennyire nem-igazak is – szolgálgják a közösség politikai céljait. „A valósághoz tehát mégis van közük”. Amit hirdetnek, tévedés ugyan, de hát „mire vonatkoznak a tévedések, ha nem a valóságra?”

A „genuin mítosz” módszere kettős: technikája vagy mitopoétikus vagy kultikus. A kezdetekben: spontaneitásának felfokozása az extázis felé; később azonban már szándék és számítás: a mítosz alkalmazása a politikában. „Egy ilyen módon *applikált* vallási aktus a mítosz beleoldódását jelenti a technikába. S ehol – kiált fel Kerényi – a mítosz jelenvalóságának meghökkenítő példája és próbája!”

S ezzel a mítosznak a *mi* modernségünkbe nyúló „döbbenetes alkalmazhatóságára” fordul a szó. Mindnyájan emlékezünk a buddhista szerzetesre, aki Dél-Vietnamban – hogy jelt támasszon hitéről – saját magát elevenen égette el. Még ketten követték. A szertartás gyökerei a hátsóindiai buddhizmus, sőt a buddha-előtti aszketizmus mélységéig nyúlnak, mondja Kerényi. Hogy a vietnami szerzetesek – tudatosan vagy sem: áldozatuk távlatában egyre megy – egy igazi mítoszhoz nyúltak vissza, igazolja az ind eposz, a *Ramajana*. Csakhogy – az agg, aki ott máglyára lép, mint a poraiból élemedett Phónix, ra-

gyógó ifjúként merül föl a tűzből, amivel nemcsak a halandók, hanem a halhatatlanok fölé kerekedik. Ez a föltámadás mítoszi gondolatának legmélyebb értelme.

A „genuin mítosz” vallási tartalmainak „alkalmazhatóságát” már az antikvitás ki próbálta. Kerényi példái bemutatják, hogy mi a különbség – s hadd használjuk itt e szép régi szót! – a hitrege és történelmileg is rögzíthető alkalmazása közt.

Egy brahman, Kalanosz Nagy Sándor, egy másik, Zarmarosz Augustus Caesar jelenlétében lépett máglyára, hogy elégesse saját magát. Az utóbbi még kacagott is hozzá. S a nagy tréfaszerző, Lukianosz erről s még egy harmadikról, aki Lukianosz kortársa volt, s Peregrinus Proteusnak nevezte magát, kifejti, hogy mindkettejüket örök hírnevük vágya tüzelte oly vadul, hogy végezetül „tűzzé lettek maguk is”, – s Zarmaroszt emellett az ambíció, hogy megmutassák a Nyugatnak, mit tud a Kelet! És mégis: az emberek-istenek fölé kerekedő halhatatlanság ideája földi híruk-nevük örök volta reménységének hamis, hazug „mítoszává” sorvadt. Íme a tragikomikus különbség a mítosz és alkalmazása közt: a hindu eposzeia öregjének föltámadása soha meg nem történt és örökkön örökké történik; mítosza alkalmazása viszont az ind Zarmarosz és a római Peregrinus Proteus máglyahalálában maguk halhatatlanná tételének hiú vágyává fajult egy „színpadi” föllépés keretében – fejedelmek és szenzációéhes néptömeg jelenlétében.

Akárhogy is: fölálodzták magukat. *Igazán meghaltak*, akár a vietnami szerzetesek. Hogy mi ihlette ezeket, nehezebb megmondani, mint azt, ami ókori előképeikben élt. Lukianosz utalt rá: Hétraklesz is önmaga választotta máglyahalála révén jutott az Olümposzra...

Ám hitük – mint minden hit – *az ő dolguk*. Miénk, hogy belássuk, mint *támad* a mély szakadékból, ami a történelem (*Schelling*), a legváratlanabb pillanatokban „veszéllyel vemhesen és rémmé duzzadozva” a mítosz „jelenléte, mint be- és áttörés.” Egész modern történetünk ezt a betörést igazolja. „Mire utalnak a *téchnikára*, mint önállóvá alakuló hatalomra vonatkozó félelmeink?” Jóllehet a technika – önmagában – sem nem jó, sem nem rossz, ami azonban végbemegy, mégis „a technika eldémonodása”, azaz mitizálódása „a világ gonosz, vad és tompa erői” irányában. Az anyagban rejlő erőket a technika kiváltja és dinamizálja, de még így sem teheti soha és semmiképpen „genuin mítosszá”, minthogy *lélektelen*: „létezésbeli alapja nincsen.” Nem áll mögötte „saját akciótervével” semminő isten.

8.

A szellemes „feuilletonista”, Lukianosz, aki Peregrinus Proteus máglyahalálának, úgy látszik, szemtanúja volt, *Egy peregrinus halála* című dolgozatában foglalta össze, amit ennek életéről és haláláról tudott. Sorsuk – a szerző és tárgyalta kortársa sorsa – nem egy helyen kínál párhuzamokat, jóllehet személyesen még csak nem is ismerték egymást. Mindketten nyugtalan keresők nyugtalan, ellentétekben gazdag századukban. Egy kísérletből más kísérletbe támolyognak életük egész folyamán. Lukianosz előbb ügyvéd, rhétor aztán, hamarosan filozófus, szófista persze; elhagyja ezt is: satírák írója lesz, amelyek azonban felületes humoreszkek színvonalát nem mindig múlják felül. Végső álmomása aztán: köztisztviselő Egyiptomban.

Peregrinus Proteus pályája hasonlóképpen változatos, mint a Lukianoszé. Egyben mégis felülmúlja szerzőjét: halhatatlan hírré akar vergődni. Egész lényét ez a vágy uralja. S ezért – ha ugyan igaz, amit életének egyetlen részletes forrása állít felőle – első tetteivel (hogy hírré tegyen szert) atyját teszi el láb alól. Rövidesen a keresztények akkor még fiatal szektája élére áll. „Prófétájukká lesz, a beavatottak vezetője, összejöveteleik elnöke.” Pórus jár hamarosan: börtönbe vetik, úgy tetszik, a keresztények közt vállalt szerepe következtében. Ezek aztán megkísérlik kiszabadítását. Már kora reggel ellepik a börtön környékét. Többségük asszony: ezek megvesztegetik a porkolábokat, akik megengedik, hogy vele töltsék zárkájában az éjszakákat. Még Ázsiából is jönnek hívei: hogy segíeyezték, vállalják védelmét a törvény előtt, vígasztalják fogságában. A szíriai prokonzul aztán, megértve, hogy foglya megszállottja a híressé válásnak, szívesen meg is halna... akár a keresztén, elhárítja magától Pontius Pilátus hálátlan szerepét, és elengedi. Sűrű rajokban követik a keresztények, de...

hirtelen szakít velük. Egyiptomba költözik, a cinikus iskola tagja lesz, s mint ilyen, több mint különleges „morális gyakorlatokban” vesz részt. Nem marad ezekkel sem. Itáliába hajózik, ahol „filozófiája” óriási népszerűséget szerez neki az alnép körében. A Város prefektusa azonban kitiltja mondván, Rómának nincs szüksége efféle bölcselőkre. Hellaszban aztán fegyveres fölkelésre próbálja rávenni a görögöket a római uralom ellen. A nép azonban nem áll kötélnek. Kis híján megkövezik. No, itt az alkalom, hogy vértanúvá magasztosodjék. Ám idejét még nem érzi eljöttnek. Elrejtezik egy Zeusz-szentélyben.

Négy év múlik el. S most – elszánja magát a halálra, – szabad akaratából, nem mások kezétől, hanem a maga építette máglyán, egy olimpiász számlálatlan nézőközönsége jelenlétében. Fömládozza magát, úgymond, az emberiség javáért. Elmondván saját búcsúztatóját, leveti köntösét. Tanúul hívja anyai és atyai démonait. Belép a tűzbe, s ott vész a lángok között.

C'est le ton qui fait la musique. Különös, hogy Kerényi, jóllehet több oldalon át kivonatolta Lukianosz dolgozatát, vele kapcsolatban nem gondolt az *audiatur et altera pars* elvének alkalmazására. Pedig Peregrinus patetikus öngyilkossága: önkéntes máglyahalála, a saigoni szerzetesek halálos áldozatával vállalt „alkalmazott mítoszának” – a lényegét tekintve – tökéletes analógiája volt. Még Peregrinus ifjabb kortársa, Aulus Gellius *Attikai éjszakáit* sem tette vizsgálatá tárgyává, holott belőlük (12, 11) egészen más képe bontakozik ki az önmaga kreálta vértanúnak, mint Lukianosznál.

Bizonyos viszont, első olvasásra nagyon is könnyűnek látszik a kései görög írónak, hogy neveltséges és hamis prófétát faragjon Peregrinusából. Ha azonban jobban elmélyedünk a szövegben, egyre inkább fölkelti figyelmünket, miképp törekedik szerzőnk egyrészt előadása frivol tartalmainak hangsúlyozására, másrészt pedig mint igyekszik megfosztani Peregrinus önfeláldozását minden súlya- és komolyságától. Hanem – túlságosan bőbeszédűvé válik e cél elérése érdekében. S ezzel – lelepleződik. A halál nem komikus, még kevésbé az egy ilyen formájú és súlyú öngyilkosság. Az útkereső Peregrinus, aki annyi ellentétes utat kínáló századában követendő igazi útját soha meg nem találta – biográfiaja szerzője, Lukianosz, éppoly kevésbé –, fömládozta magát már akár kétségbeestében, akár azért, hogy példával szolgáljon az utókornak. Ha így, ha úgy – *igazán meghalt*, mint a vietnami szerzetesek. Az ind előzményekről beszélve, Lukianosz hangot ad azon gyanújának, hogy az efféle „öngyilkosok”, Indiában mint Nyugaton, „hírre ehült örültek” csupán. Azaz: nem hisz egy autentikus áldozat lehetőségében. S már a következő oldalon elárulja magát. Néhány szibillai verset idéz, amelyek mint „a cinikusok legnagyobbját, legjobbját” dicsőítik Peregrinust, egy sorba helyezik Héphaisztosszal és Héraklesszel; halandók védő szellemét látják benne, „az Éj nagy hőroszában”. E versekre ráfelelnek egy bizonyos Bakis sorai, aki mosdatlan szavakkal, aljas gúnnyal kárpálja Peregrinus szerepét és halálát. S Lukianosz olvasóihoz fordul: „Mit gondoltok, uraim? Tán rosszabb hirdetője Bakis az orákulumnak, mint a Sibylla?”

9.

Két századdal később, a római birodalom leáldozásának egyik nagy válságában, Antiokiában nevezetes történetírója támadt a rómaiságnak. Előbb karddal, majd tollal a kezében védte Rómát s az eszményt, amit ez a név jelentett. Ammianus Marcellinus, „Nyugat legnagyobb írója egészen Dantéig”, származására nézve görög volt ugyan, mégis a birodalom nyelvén, latinul írta meg nagy művét, a *Viselt dolgokat*.

Kerényi tiszta szellemét az *archai*: a kezdetekből felsugárzó *verbum* érdekelte; a paracelsusi „sötét és szennyező” *evestrum*: a régi kémia gyakorlatából elvont üledék: a *caput mortuum*-hoz, ha észrevette is, nem volt köze. Így az a szörnyű holokausz is kívül maradt érdeklődése körén, amelynek szemtanúja és leírója Ammianus Marcellinus volt. Valens császár, élete utolsó éveiben, lemészároltatta a Keleti Birodalom legjobb polgárait. A történész, sok más között, beszámol egy kitűnő fiatal filozófus, Simonides tragikus halá-

láról is. Valens, a vérszopó, fővesztésre ítélvén mind a többit, fölböszült Simonides megterhetetlen bátorságán, s egyedül őt kárhóztatta máglyahalálra. Az ifjú bölcs elégtétellel fogadta ítéletét, kinevette a megveszett zsarnokká aljasult életet, kigúnyolta az értékek hirtelen összeomlását, s fennszóval kimondta, hogy a *philosophus præclarus*: hajdanvaló Peregrinus Proteus máglyahalálával megbizonyított „mítoszá” kívánja követni. Büszkén lépett a már sercegő fahasábokra, és meghalt a fölcsapó lángok között. (XXIX., 1, 38.)

Jó híre- s nevének e kettős helyreállítása – Ammianus Marcellinus tanúságtételének morális komolysága és Simonides halálával megpecsételt mítikus ósválasztása – következtében Peregrinus alakja kitisztul a nevetség mocskából, amivel Lukianosz rosszindulata próbálta befedni. A – jöllehet „applikált”, de mégis még élő – mítosz, aminek ókori példájaként idézte Kerényi Kalanosz, Zarmarosz és Peregrinus példáját, éppoly kevésbé vált ki gúnyhahotát, mint ahogy jelenkori analógiája: a vietnami szerzetesek önkéntes tűzhalála sem volt csak tisztelet, tán több ennél: megrendülés tárgya.

Peregrinus Proteus neve bizonyára magaválasztotta név. Ő, aki élete folyamán többször is szembenézett a halállal, hogy aztán – egy világraszóló *theatrum* nagy végjeleneztében – egyesüljön vele, nyilván tudta, minő jelképes tartalmat képvisel kéttagú neve, mind annak latin, mind pedig hellén felében.

E név a Bujdosóé, aki – száműzött bolyongó széles e világon – kutatja-keresi, ahol megállapodhat, „nyugalmas hazáját”; és Proteusz, a mítoszi lény neve, aki ezer változatban, ezer formát öltve, ezer sorsot játszva, hűen-hűtelenül követi amannak, az előtte járónak néha biztonságos, többször imbolygó, tévedező nyomát: a kettő együtt az *Utak és útitársak* fémjelző főszereplője, lényege szerinti könyvcíme tehát.

Neve a *mi* nevünk: az *Ezerarcú Bujdosóé*. Nem igazabb neve-e a fajtának, amihez tartozunk, mint a képességeinket-lehetőségeinket oktalanul beszűkítő *Homo faber* vagy a már-már sértően fennhéjázó *Homo sapiens*? (Karl Kerényi: *Wege und Weggenossen*, Verlag Albert Langen – Georg Müller, München-Wien, Werkausgabe, V., 1. Bd. 1985., 483. ps., – 2. Bd. 1988., 537. ps.)

SZENDI ZOLTÁN

„...hogyan az ember közben a megcsodálttal teljes összhangban van”

Kerényi Károly – Thomas Mann: Beszélgetések levélben

Csaknem három évtizeddel e leveleskönyv eredeti kiadása után a magyar fordítás aligha kelthet feltűnést. Hiszen a történelmi átalakulást kísérő konjunktúra-piacon könyvkiadásunk ma másfajta szenzációkkal lepi meg olvasóit. De a pillanat izgalmaihoz tapadó igyekezet sem tagadhatja meg annak a *szellemi reprezentációnak* a klasszikus rangját, amelynek e levelezés mindig is fontos dokumentuma marad. A több évtizedet átfogó szellemi kapcsolat ugyanis – minden ellentmondásával együtt – az önmegvalósító felívelésnek páratlanul izgalmas időszakát rögzíti: a kényszerű, de mégis távlatos kilépést az

otthonból az ismeretlenbe. Amikor Kerényi levelével „bejelentkezik” Thomas Mann-nál, a német író hosszú emigrációjának kezdetét éli abban az országban, ahová tíz évvel később a magyar tudós is menekül. Az okok és a körülmények ismertek. Bár a *Beszélgések*-ből főként Kerényi Károlynak és családjának tragikus hányattatásairól tudunk meg részleteket, az önkéntes száműzetés válsághelyzeteit Thomas Mann sem titkolja. Kétségtelen: a Nobel-díjas író számára a beilleszkedés Svájcban, majd Amerikában óhatatlanul könnyebb, mint a jóval kevésbé ismert magyar mitológia-kutatóé. De tévedés lenne azt hinni, hogy a „Nagyérdemű” külföldi életútja pusztán sikertörténet. Hiszen a legendássá vált alkotói fegyelmet, a másféloldalmi „választékos prózát” ígérő napi íráskényszert túlságosan is gyakran gátolják, keresztezik a történelmi események és az írói jelenlétet aktualizáló felolvasások. A sorsbeli párhuzamok tehát semmiképpen sem a részletekben keresendők, hanem abban a „józsefi” konokságban, ahogy a két alkotó kitor a „körülmények fogságából”. Több ez, mint hivatástudat. Belső kétségeket is legyűrő megszállottság, s a külső barbár erőkkel is dacoló öntudat. Az alkotó személyiség kíméletlen szívóssága, amely helyét követeli a szellem kiválasztottjai között.

Mint minden jelentős írásnak, úgy ennek a könyvnek is több rétege és több olvasata van. A „felszín” az analomig ismétlődő gesztusok képezik. De már az elismerés és hála kötelező fordulatai is sejtetik, hogy ez a levelezés az udvariasság szerepjátékánál távolabb vezet. Példaként említhetjük rögtön az első levelet, amelyben Thomas Mann megköszöni Kerényi „rendkívül értékes” írását. „Bizonyára érezte és tudta, hogy ez az értekezés valami »nekem való«, hogy motívumai közéről érintenek engem, s éppen azt köszönöm Önnek, hogy ezt számításba vette.” Túl azon, hogy a német író a hódolat visszajelzéseivel sohasem tud betelni, válaszában valós érdeklődésének alapjáról, „művész egoizmusáról” is köntörfalazás nélkül vall. A magyar tudós pedig, bár a kötet bevezetőjében cáfolja, hogy ő lett volna „Mann szakértője mítoszügyekben”, ugyanott készséggel elismeri: „Kapcsolatunknak egyáltalán nem képzelt, reális alapja az volt, hogy engem a maga számára hasznosnak érzett (...)”. A kiterjedt filológiai kutatások alapján ma már közismert, hogy milyen aggályos pontossággal ügyelt Thomas Mann az „epikai hitelre”. Azonkívül, hogy óriási jegyzetanyaggal dolgozott (elsősorban persze a nagyregények írásakor), ismerősei szakmai véleményét is kikérte. Ha szükségesnek látta, még a legapróbb részletekben is. (Levéiben érdeklődött például egy lengyel emigráns nőnél a „Tadzio” név iránt, mivel velencei tartózkodásakor – hőiséhez hasonlóan – csak találgathatta az idegen hangzású nevet. Utolsó elbeszélése, *A megtévesztett* kidolgozásakor pedig azt tudakolja, hogyan lehet megközelíteni Düsseldorfból a közeli benrathi kastélyt, és egy tájnyelvi fordulat helyességét szeretné ellenőrizni.) Bőven akadnak tehát e hosszú művészi pályán „alkalmi szaktanácsadók”. Kerényi azonban mégsem közülük tartozott. Mert igaz ugyan, hogy a *József*-regényen dolgozó írónak „kapóra jött” a váratlan ismeretség, s többször merített a megküldött tanulmányokból, miként erre Lackó Miklós is utal az előszóban, sommás megállapítása – „Kerényi Mann számára fontosabb segítőtárs volt, mint megfordítva” – könnyen félreérthető. Mivel a két gondolkodó kapcsolata még ezen a „pragmatikus szinten” is jóval bonyolultabb volt.

Anélkül, hogy kisebbitenénk Kerényi hozzájárulását a manni életműhöz, érdemes megkockáztatni a képtelen feltevést: vajon a *József és testvérei* vagy az *Egy szélhámos vallomásai* kevésbé sikeres alkotásokká váltak volna e szellemi találkozás nélkül? Aligha. Hiszen az alkotásra összpontosító éberség és a fáradhatatlan kitartás minden műhöz begyűjtötte a szükséges „nyersanyagot”. Ha végignézzük például a *József*-regény keletkezése idején írt Thomas Mann-leveletet, láthatjuk, milyen „rámenős” gyorsasággal tesz szert szakutódok ismeretédére és kéri lelkes híveinek valamelyikét a keresett szakirodalom beszerzésére. Alig kezd el írni az eredetileg csak „rövid kis” regénynek tervezett tetralógiát, máris Spiegelberg egyiptológus címe iránt érdeklődik Karl Vosslernél, levelezésbe kezd Jakob Horovitz vallástörténésszel, a frankfurti rabbival, tekintélyes „kivánságlistát” küld – Spiegelberg tanácsára – Emil Gratzl müncheni könyvtárosnak és orien-

talistának – hogy csak néhány nevet említsünk azok közül, akiket az író az „alkotás szolgálatába állított”. Szakértőkben tehát sohasem volt hiány. Kerényi ennél fontosabb szerepet játszott a „beszélgetőtárs” világában. Mindenekelőtt a tudós *mítoszértelmezése* az a „serkentő erő”, ami Thomas Mannt megragadja, s még az utolsó években is bensőséges vallomásra készíti: „Ó, újra meg újra annyira vonz engem az ön szférája, és gyakran vágyódom utána.” Hasonló érzés – csak még elragadtatottabb hangon – Kerényi részéről: „Van egy íróm, egy epikusom, talán az *utolsó*, biztosan az egyetlen, aki még létezik, és ez már magában véve is elegendő, több mint elég, ennek a nem remélt, előre sem gondolható élménynek a szerencséje és boldogsága...”

Tartalmát tekintve korántsem túlzó ez a lelkesedés. Mivel Kerényi mítoszélménye és filológiai módszere, mely élesen szembeállítja őt a Wilamowitz-féle pozitivistá felfogással, és egyre inkább kiszorítja a hazai szellemi életből is, számos ponton találkozik Thomas Mann művészi látásmódjával. Hiszen a magyar tudós, aki „bensőséges átéléssel és finom distanciálással kelti életre az antik világ istenhitét és hőrosztiszteletét” (Falus Róbert), már 1935-ben, Kardos Lászlóhoz írt levelében tudományszervezőként is ezt a célt fogalmazza meg: minden olyan munka támogatását, „amely a tudományt s művészetet egymáshoz közelíti”. A filológiai alaposág és az élményszerűség, a távoli múltból kiolvasott és jelenné varázsolt teljesség, tényanyag és ihlető erő egymást feltételezi Kerényi ars poéticájában. A tudományt megtermékenyítő „művészerzékenység” és művészetet intellektualizáló „mindentudó” narrátor-szerep, ami Thomas Mann epikájának a sajátja – e kétféle szellemi megnyilatkozás rokonság-felismerése önmagában is elegendő az elmélyült „beszélgetéshez”. Mindezt erősítik – időben visszatekintve – a német szellemtörténet és az ún. „életfilozófiák” egyes áramlatai, amelyek a két gondolkodó intellektuális irányultságát nagymértékben meghatározták. Végül pedig a kapcsolattartás lehetséges távlatát nyújtja a humanista kiállítás, a közösen vallott értékek felmutatása és szembeállítása a kultúrát és civilizációt létében is fenyegető barbár fanatizmussal, majd később, a háború után, a „műveletlenség világával”.

Mégis, e levéldokumentumokban egyoldalúság lenne pusztán a tökéletes megfelelés harmóniáját látnunk. Még akkor is, ha maga Kerényi *A kiválasztott* olvasása közben ezt hangsúlyozza: „...büszke vagyok a bizonyosságra, hogy itt ismét az ősi leghaladóbbal találkoztam, és ráismertem, a csodálatommal és annak megnyugtató kritikus tudásával együtt, hogy az ember közben a megcsodálttal teljes összhangban van.” Alapvető alkati és felfogásbeli eltérések eleve kizárják ezt az – inkább csak vágyott, mint valóságos – összhangot. S ezzel mindketten tisztában vannak. „Kapcsolatunkban én voltam a figyelő és a melegebb, ő az alkotó, a hidegebb” – ismeri el Kerényi a *Bevezető elmékedésekben*. Mintha csak Serenus Zeitblom, a tudós filológus és a narcisztikus magányra kárhoztatott géniusz, Adrian Leverkühn különös barátságát jellemezné részben. A távoli analógia talán nem önkényes, ha meggondoljuk, hogy kettőjük közül Kerényi volt a kezdeményezőbb: nem csupán a kapcsolatfelvételben, hanem később, a levelezés újrakezdésekor is. A „van egy íróm” élményében kifejezésre jutó ragaszkodás a „nagy entelecheia” részéről aligha tapasztalható. Egszerűen azért, mert Thomas Mann a személyes ismeretségek és a „levélbarátságok” nemzetközi méretekre növekvő, s így egyre fárasztóbb, de mégis reprezentatív-jótekonny közegeben mindvégig – s szinte mindenki számára – lényegében „megközelíthetetlen” maradt.

A valóság persze egy pillanatra sem tévesztendő össze a művészet stilizált világával. Thomas Mann távolról sem azonos művészhőisével, még akkor sem, ha lényének számos rejtett vonását belévetítette a zeneszerző figurájába. Ugyanígy Kerényi „szerephelyzete” is alapvetően eltér a regénybeli „kollégáétól”. A párhuzam mindössze az érzelmi kötődés különbségére utal. A magyar professzor odaadó figyelmét ugyanakkor közvetlen, „prózaibb” okok is motiválták. Kapcsolata a világhírű íróval – különösen kezdetben – nemcsak szellemi törekvéseinek megerősítését, igazolását jelentette számára, hanem a reményt keltő támpontot is a hazájától való elszakadás keserves éveiben. Mert felesleges

és hazug tapintat lenne elhallgatni: Thomas Mann kiváló „ajánlólevél” volt. A szó egészen konkrét értelmében például akkor, amikor Kerényi egy amerikai ösztöndíjpályázatához kéri a „kedves Nagyérdemű” közbenjárását, aki készséggel ír a Bollingen Alapítványnak, s az akkor már Svájcban élő kutatót mint kiváló mitológust, teológust és humanistát mutatja be. De már évekkel korábban is felajánlotta Kerényinek, hogy „egyengeti útját Amerikába”, miután ez utóbbi félreérthetetlen célzással írt ellehetetlenült magyarországi helyzetéről: „Ha az Önhöz vezető út – a humanisták útja, amelyről már beszélgettünk – az én amerikai mitológiai munkám lehetővé tételével megnyílna, azonnal útra kelnek.” Ismét másutt azt olvashatjuk, hogy a Kerényi-mű elé írt angol és német nyelvű ajánlás „könnyen és élvezettel csúszott ki” Thomas Mann tolla alól.

De alighanem e pártfogó gesztusoknál is fontosabb maga a kapcsolat ténye, amely a „sziget-magányból” kitörni vágyó szellem elismertetésében nyilvánvaló szerepet játszott. Nem véletlen, hogy a *Beszélgetések* mindkét részének közreadását Kerényi Károly szorgalmazta. Mindebből azonban korántsem az következik, hogy valamiféle „másodrangú függőségre” kényszerülne bármikor is kapcsolatuk során, mivel – tökéletesen egyetértünk Kocziszky Évával – független szellemisége eleve alkalmatlanná tette arra, hogy megfeleljen „az Eckermannok és Riemerek szerepkörének”! (*Holmi*, 1989. október, 111. o.) Aligha vitatható viszont az a hátrány, amit Kerényinek – akárcsak a legtöbb alkotó szellemnek Magyarországon – tapasztalnia kell, mihelyt „Európát próbálja”. (Az egzisztenciális gondokon kívül ide tartoznak az oly sokat emlegetett nyelvi korlátok, amelyekkel a németül egyébként jól tudó filológusnak is meg kell küzdenie, miként ezt az 1945. XII. 3-i és XII. 19-i levélváltás is bizonyítja.)

Ha mindenáron méricskélni akarjuk a *Beszélgetések* „mérlegállapotát”, akkor elsősorban e két sorslehetőség jelzett aszimmetriája tűnik fel, ez pedig soha nem akadályozza a levélírókat abban, hogy „egyenrangú feleknek” tekintsék egymást. Teljességgel megalapozatlan tehát Galicza Péter kijelentése, miszerint „az egész levelezés: játék, amelyben a nagy Thomas Mann leereszkedik egy tudóshoz, elismerve, hogy a tudomány művelése hasonló, ha nem is olyan nagy teljesítményeket hoz létre, mint az ő goethei irodalmársága”. (*BUKSZ*, 2. évf. 1. sz., 41. o.) Először is: Thomas Mannt mégoly „goethei öntudata” sem zavarta meg annyira tisztánlátásában, hogy valaha is összetévesztette és összemérte volna a művészetet a tudománnyal. Példaként rögtön idézhetjük azt a levelét, amiben megköszöni Kerényinek, hogy „főlényes tudással helyesbíti” egyik játékos „szómagyarázatát”, majd hozzáteszi: „a humorral egész sajtáságos az eset: bár nem egészen komolytalan, mégsem lehet szigorúan szó szerint venni, egy módja az igazat hazudásnak, amely ugyan jól hangzik, de a valóságos tudománnyal nem konkurál.” (Kiemelések tőlem: Sz.Z.) Másodsor: azt, hogy a német író „sértő módon pöffeszkedő” lett volna Kerényivel szemben, a *Beszélgetések*ből legfeljebb paranoiid igyekezettel lehet kiolvasni. A rendelkezésre álló dokumentumok e képtelen állítást semmiképp sem igazolják. Ellenkezőleg: mind a másokhoz írt levelek, mind pedig a naplók Kerényire vonatkozó megjegyzései egyértelműen hitelesítik a levélváltásban esetleg csak nagyvonalú udvariaskodásnak tűnő „gesztus-elismeréseket”. Bizonyítéku néhány példát illendő megemlíteni. (A *Beszélgetések*en kívüli levél- és napló-idézetek fordítása és kiemelései tőlem: Sz.Z.) 1934 márciusában kiadójának, Bermann Fischernek írja Mann, hogy a *Jákob „különböző, igen érdekes levélkapcsolatba”* hozta „különféle nemzetközi tudósokkal (...), így például egy magyarral, név szerint Kerényivel”. Ez utóbbi javaslatára Fischertől W. F. Otto *Görögország istenei* című könyvét kéri, amit majd 1945-ben Anna Jacobsonnak dicsér, s nem felejt el megjegyezni: „Kerényi Károly, a magyar mitológus ajánlotta nekem, akinek *írásaiért sok köszönettel tartozom.*”

Perdöntő tanulságokkal szolgálnak a Thomas Mann-naplók bejegyzései, mivel ezek tömör, tényközlő stílusa távol áll bármiféle stilizálástól. A levelezés kezdetétől folyamatosan nyomon követhetjük a „Kerényi-recepciót” a maga pusztá valóságában, de „leereszkedést” vagy „pöffeszkedést” sehol sem találunk. (Ez annál is inkább fontos, hiszen a naplóíró né-

mely lelkes hívét sem kímélte.) A már korábban idézett első Thomas Mann-levél személyes dokumentuma így hangzik: „Figyelemre méltó olvasmány volt tegnap és ma a magyar tudós, Kerényi küldte tanulmány, a »Halhatatlanság és Apollón-vallás«, igen vonzó a benne kimutatott, a szellem és a halál közötti összefüggések miatt (...)”. Az öt nappal később keltezett levél lényegében csak megismétli ezt a feltétel nélküli elismerést: „Az összefüggések szellem és halál (túlvilágiság) között, a távolság és a megismerés között (...) – mindez szellemi egzisztenciám gyökereit érintette és magával ragadott.” (1934. I. 27.) „Hosszú és érdekes levél Kerényitől” – nyugtázza az 1934. III. 5-i naplóbejegyzés. Még ugyanebben a hónapban „általános ösztönzést” emleget az író Kerényi könyvét olvasva. Másutt szemmel láthatóan örül, hogy a mitológus megerősíti megfigyeléseit a görög regény és a *Don Quijote* közötti összefüggésekkel kapcsolatban (1934. V. 2.), illetve méltatja Kerényi „helyzetjelentését” Németország „szellemi nyomorúságáról” (1934. VIII. 16.). Hosszasan lehetne sorolni tovább a későbbi évekből származó olvasmány-kommentárokat is, amelyek változatlanul azt mutatják, hogy Thomas Mann lelkes és értő olvasója volt Kerényi műveinek. Jellemző, hogy mindössze egyetlenegy elmarasztaló megjegyzést találhatunk a naplókban (1937. VIII. 18.). A levélíró ezt a „nem jó”-t persze eufemisztikusan körülírja: reméli, hogy a publikálásra megküldött kéziratot a szerkesztő „nem fogja túlságosan folyóiratunk szándékain és feladatain kívül esőnek találni.” (A levelezés jegyzetében Kerényi önkritikusan elismeri: „...a cikket, amelyért a *Mass und Wert* szerkesztőjének tényleg nem volt oka lelkesedni, visszavettem.”)

Végezetül: tökéletesen hamis, mert a makacs tényeknek ellentmondva erőszakolt Galicza egész koncepciója, amelynek szemmel láthatólag egyetlen célja, hogy az óriásból törpét csináljon, s így biztosítson „elsőbbséget” a másíknak. Nos, Kerényi Károly aligha szorul ilyesféle felmagasztosításra. Bár Galicza nagyvonalúan biztosít bennünket arról, hogy nem kívánja „azt a képzetet kelteni, mintha Thomas Mann Kerényi marionettfigurája lett volna” (l.m. 44.o.), gondolatmenetének lényege mégis valami hasonlót sugall. Mert hiszen Thomas Mann szellemiségéből csak „arra telik”, hogy „alkotásaiba beépíti az ismeretmorzsákat, amelyeket Kerényitől felszed, s még a szemlélet is átélhetővé válik számára, ha Kerényi finom megfigyelései egy-egy ironikusan csillámló megfogalmazáshoz segítik.” A cikkíró e kínosan szubjektív szembeállítást az ún. „*Faustus*-vitából” vezeti le, s ezzel óhatatlanul azt a gyanút ébreszti, hogy ismeretforrásai a levelezésre, valamint Kerényi bevezetőben elejtett megjegyzéseire szorítkoznak. Anélkül, hogy itt részletesen kitérhetnénk Mann és Kerényi mítoszértelmezésének találkozási pontjaira és eltéréseire, a tisztázás érdekében néhány szempontot célszerű felvázolni.

A német író érdeklődése a mitológia iránt – saját bevallása szerint – „csak későn ébredt fel”. A *József*-regény előtti művek mitológiai vonatkozásai a szövegjelentés szimbolikus áttételeit szaporítják, s a közismert „montázs-technika” alkotóelemei. Ugyanakkor a „hármasszöveg” – Schopenhauer, Nietzsche és Wagner – az egész életművet végigkísérő szellemi hatása a későbbi mítoszélményt is már mintegy „előkészíti”. A húszas években végbemenő „ízlésváltozásról” az alkotó így ír Kerényinek: „Valóban, az én esetemben a fokozatosan növekvő érdeklődés a mitikus-vallástörténeti dolgok iránt »kortünet«, megfelel az évek folyamán a polgári-individuális iránytól eltávolodó, a tipikushoz, általánoshoz és emberhez forduló ízlésemnek.” A pontos önjellemzéshez annyit érdemes hozzáfűzni, hogy a szemléletbeli változásban a „kortüneten” kívül a reprezentációs igény s – ezzel összefüggésben – az egyre fontosabbá váló Goethe-hatás is szerepet játszik. A tetralógia írásakor pedig Freud, Jung, Bachofen és Kerényi a legfőbb ösztönzők. Már a nevek is jelzik: mítosz és pszichológia elválaszthatatlan egymástól az alkotói befogadásban. Hans Wysling a kettő kapcsolatát ellentétes folyamatként különbözteti meg a pályakép korai és kései szakaszában. Míg a korai művekben a pszichológia a mítosz irányába halad, a későbbi epikus kompozíciók „a mítoszt pszichologizálják”. (*Thomas-Mann-Studien III.*, 176. o.) Kerényinél fordított a helyzet: a mitológus és vallástörténész

csak később, elsősorban a Junggal való együttműködés során foglalkozik behatóan a pszichológiával. A súlyponti eltérések azonban mindkettőjük esetében megmaradnak: Mann számára a pszichológiai az elsődleges, míg Kerényi számára a mitológia. S kár lenne elfeledkeznünk arról, hogy Mann minden tudatossága ellenére is intuitív művész, akinek sohasem volt koherens mítosz-koncepciója, Kerényi pedig minden intuitív adottsága mellett is tudós filológus. Mindez, ami itt elvászott, egyben összemérhetetlen.

Van azonban néhány alapvető kérdés a mítoszra vonatkozóan is, amelyben a két eltérő szellemi alkat egyetért. *Mindketten* távol állnak attól a historizmustól, amit Galicza próbál kijátszani Thomas Mann-nal szemben, s amitől Kerényi – úgy mond – „órkutatatói működése során elfordult”. (I.m. 45. o.) A problémafelvetés ironiája csupán az, hogy Schopenhauer és Nietzsche korai „fertőzőttjének” nem is volt mitől elfordulnia! Egyébként mivel magyarázhatnánk a pozitivistá tudományt is parodizáló áltudományos fejtegetéseit a József-regényben, *A törvényben* vagy *A kiválasztottban*? Ugyanakkor Mann joggal számíthat Kerényi megértésére az „irracionalis divat” elutasításában. Arról a Klages képviselte „szellem- és intellektusellenes mozgalomról” van szó, amelynek az író előre látta „minden brutális és antihumánus konzekvenciáját” (1934. II. 20.). Világos és egyértelmű állásfoglalás. Akárcsak a hét évvel későbbi *ars poetica*: „...a pszichológia az eszköz arra, hogy a mítoszt kivegyük a fasiszta kódósítók kezéből, és a humánnum területére »átfunkcionáljuk«”.

A humánumba vetett egyetértő hitet cáfolni látszik a tudós csalódása, megrökönyödése a *Doktor Faustus* olvasásakor. Kerényi igazságtalannak tartja a regénybe vetített leegyszerűsített Nietzsche-képet, s azt, hogy a „legkifinomultabb német szellemiség” feleljen a nemzetiszocializmusért, de főként a feltételezett önvallomást: „A nagy entelecheia, amelyet egykor az ártatlan József fogadott be, most Adrian Leverkühnbe szállt!” Mentséget végül a „titkos-nyilvános vallomás” keresztényi tettében talál. A barátság emlékére is gyötörődve óvó okfejtés itt alighanem célt tévesztett. Nem is annyira azért, mert a „Faustus-rejtély” illetén rövidre zárása – látjuk – sajátos „elméletek” kiindulópontjává válhat, sokkal inkább azért, mert a Thomas Mannt oly jól ismerő így a manni életmű bonyolult ambivalenciáit csonkítja. Hiszen a művész éppen hogy Nietzsche nyomdokán halad, amikor kíméletlenül leleplezi a hozzá oly közelálló, egyszersmind riadtan távortartott szellem patológikus vonásait, miként a Wagner-rajongó filozófus Wagnerrel tette. József pedig korántsem áll olyan messze Leverkühntől, ahogy azt első olvasásra gondolnánk. Kétségtelen: az előbbi a „kenyéradó”, de aligha „ártatlan”. Csak az ő holddal kacérkodó narcizmusát jótékonyan elfedi a „hermészi” gráciás lelemény, s a páratlan, sorsos felívelés a lappangó tragédiát. De emlékezhetünk a legmagasabbra törő szüzességmentésére, s a kudarcot tagadó ravasz okokra. József futása a démonivá torzított testiség elől becsületet őrző „polgári út”, míg az „elkárhozott” művész szerelem-próbája halálba vezető kísértés. Akárcsak Aschenbachnál. A történetkifejletek valóban különbözőek, a konfliktusok azonban önmagukat ismétlik. Alig leplezett nyíltsággal vagy gondosan transzponált rejtettséggel, s különböző hangnemre komponálva. „Titkos-nyilvános vallomás”? Az is bizonyára, amely azonban túlságosan is jól megfér az embert lemeztelenítő tudással. Ezért művészet. Még akkor is, ha a szerző esetleg nem „mélységesen keresztény”.

Okkal idézi Kerényi Max Rychnert, a levelezés egyik méltatóját, aki ezzel kapcsolatban „önmegismerést” és egymást „boldogító öngazolást” emleget. A *Beszélgetések* közreadója ugyanakkor öntudattal teszi hozzá: amíg ilyen hatása van „összefonódó önéletrajzaiknak”, addig „a humanizmus ügye nincs egészen elveszve”. Lehet, hogy ez a – Settembrini kissé anakronisztikus hitére emlékeztető – hang talán távolinak tűnik, és a „termékeny barátság” illetén buzgalomában eleve ott a félreértés. De termékeny félreértés. S a hangsúly a jelzőn van. (*Gondolat, 1989*)

teremtés

egy épület és egy növény szeretkezett
a teremtés során
a nyelv és a folyondár érzelem
egymást nőttető eleven
szerkezet hol a rejtett
gondolat mint a lepkén elidőző
szemben megvillan és nem látni
hova röppen míg a koponya szirtjén
torony magasába fut fel a
repkény benőve a repedéseket
tömör falak az évek de egy
ablakot fénynek ki és be
mindig meghagy ott látni amint
a dráma pereg:
a tér és a szemek rezdüló gondolatritmusa
növeszti tovább az épületet
és mikor egybeforr a van s a
lehet tizennyolc áldásmondattal
lebeg az épület és a növény felett

ERDÉLYI MAGYAR MŰVÉSZET A 20. SZÁZADBAN

**Nyugatra tájolt antennák:
Nagyvárad és Temesvár**

Távolisága, elszakítottága már a két világháború közötti időszakban romantikus fénnel övezi a székely iskola úttörőinek tevékenységét, s mára tekintélyes irodalomból rekonstruálhatjuk jelentőségüket; annál felderítetlenebb, feldolgozatlanabb a többi központ, így például Nagyvárad és Temesvár szerepe a jelenkori erdélyi művészet alapozásában.

Pedig a természetelvű, egyre szintetikusabb naturalizmusú és impresszionizmusú Nagybánya és a táji-emberi verista valóságrajz új, monumentális lehetőségeit megvillantó székely iskola közötti távolság szellemi felezőpontján fekvő Nagyvárad nyitottságával a leghatékonyabban szolgálta az új művészeti látásmód behatolását. Emlékeztetnénk arra, hogy ennek a városnak a kulcsa egyszerre nyitotta a középkori Magyarország és Erdély kapuját; hogy az első magyar szobrász testvérpárnak, Kolozsvári Mártonnak és Györgynek itt állt és pusztult el a legtöbb, szám szerint négy alkotása; hogy reneszánsz és barokk arculatát nem kisebb mesterek indították, mint Barozzi de Vignola tanítványai, Giacomo Resti, Giovanni Battista Ricca, Franz Anton Hillebrandt, Jakob Eder, Vinzenz Fischer, Johann Ignaz Cimbali, Johann Nepomuk Schöpf; s hogy ma sincs egységesebb magyar szecessziós városképünk, mint amilyen éppen Váradé. A *Ma* felé vezető út egyik legfontosabb állomása a váradí *A Holnap* volt, nem az antológia, hanem az egész váradí haladó értelmiséget csoportosító Holnap Társaság, amely először esküszik fel Ady és a modern magyar irodalom zászlajára, s országos hírvé matinéin nemcsak írók (Juhász Gyula, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Nagy Endre, Bíró Lajos és mások) olvastak fel, hanem festők és zeneszerzők is bemutatták „holnapos” munkáikat. A korszerű urbánus viseletet öltő Nagyvárad így válhatott az akkori legmodernebb magyar művészet főpróba-termévé: miután a MIÉNK-et kitessékelik a Nemzeti Szalonból, Juhász Gyula és Bölöni György erdélyi vándorkiállításra hívja meg a kiteszteltakat, s noha az 1909 májusában, Kolozsvárott rendezett első tárlat alig talál visszhangra, annál zajosabb a júniusi nagyváradí nyitást követő Holnap-matiné sikere. Juhász Gyula büszkén jelenthette ki a második matinén, hogy Várad az első vidéki város, ahol megértéssel veszik körül Adyt, Rippl-Rónait, Gulácsy Lajost és társaikat; s ha meggondoljuk, hogy társaik – Kernstok Károly, Berényi Róbert, Cigány Dezső, Czöbel Béla, Tihanyi Lajos, Ziffer Sándor, Bornemissza Géza, Mikola András, Perlrott-Csaba Vilmos és mások – között szinte teljes létszámban jelen vannak az év végén kivált és *Nyolcak* néven jelentkező új magyar festői képviselői tagjai, joggal hihetjük váradí próbafelvonulásukat programhirdetésnek, amelyhez Ady Endre olvasta fel a mottót: „Szeretném, ha szeretnének...”

A váradí művészek közül Tibor Ernő szerepelt munkáival a modern magyar festészet 1909-es váradí kiállításán, előrejelezve szerepét a két világháború közötti erdélyi festészet élvonalában. Őt, s hasonlóképpen jelentős váradí társát, Balogh István miniaturistát ez év novemberében választották *A Holnap* tagjai közé, Reinitz Bélával egyetemben.

*

Janus Pannonius szelleme, a humanista értekező-értelmező világszemlélet és gondolkozásmód szinte megszakítás nélkül napjainkig jellemzi a nagyváradí irodalmat és mű-

vészetet. A nagyváradi születésű Kecskeméti Péter ötvösművész volt például az első, aki alkotótevékenysége mellett rendszeres feljegyzéseket készített az ötvösség korszerű műszaki eljárásairól, a korabeli mesterekről és drágakövekről. A város régi festői elméletileg is képzett művésznevelők voltak; vonzásukban érett hivatástudattá Szinyei Merse Pál (Mezey Lajos), Munkácsi Mihály (Szamosy Elek), Paál László (Böhm Pál) tehetsége. A Milleneum utáni – vidéki városok tekintetében – páratlan gazdasági és szellemi pezsgés termékenyítő légkörében oly jól érezték itt magukat a város szülöttei vagy befogadottjai, hogy nem ácsingóztak Budapest felé, hanem itt kívánták magukat hasznossá tenni. A Hollósyval érkező, s a Hollósy-iskola születésének élményét melengető Münich Mikes Ödön egyenesen művésztelepet álmodik Váradra, valahová a hajdani Püspök- vagy Félixfürdő közelébe tervezik, Jancsó Jenővel együtt; a nagyszabású elképzelésből azonban sem akkor, 1907-ben, sem később nem futotta többre egy Sas-palotai szerény magániskolánál. A magániskolák folyamatossága viszont szinte megszakítás nélkül torkollik az 1944 után alapított s a mai napig működő állami művészeti iskola tevékenységébe. Mikes később Tibor Ernővel társul, de Tibor néhány évig egyedül is tart fenn festészeti kurzust; 1919-ben csaknem egyidőben érkezik Váradra Macalik Alfréd a frontról és Barát Móric (Mikes mellett a másik hű Hollósy-növendék s Hollósy-követő), akit 1918-ban neveznek ki Marosvásárhelyről a váradi fa- és fémipari szakiskolához rajztanárnak; ők is közösen nyitnak magániskolát a Barát Móric Kossuth Lajos utca 24. sz. alatti műtermében, amely egyébként afféle peripatétikus iskola-műhelyként működött, hiszen nemcsak a többnyire ingyenes növendékek látogatták, akiknek tűzifával s egy minimális modellbérrel kellett hozzájárulniuk az iskola fenntartásához, hanem maguk a váradi festők is rendszeresen feljártak s dolgoztak a közösen biztosított modell körül. A két alapító kölcsönösen kiegészítette egymást: Barát impresszionista alkat volt, gyorsan, à la prima dolgozott, s nagy formákban látni tanította növendégeit; Macalik viszont tűhegyes ceruzával kérte számon a fény-árnyék reflexek pontos kirajzolását. Később a titokzatos pályájú szobrász és grafikus, Kara Mihály, és az 1915-ben kinevezett kitűnő rajztanár és grafikus, Mottl Román Pál is bekapcsolódott a szabadiskolai oktatásba. Fia, Mottl Román, a jelenkori romániai magyar művészet egyik legeredetibb akvarellistája és koloristája, valamint a Szarvasról idevándorló (s a két világháború közötti időszak jelentős részében Váradon dolgozó) Ruzsicskay György kezdte ebben az iskolában tanulmányait; de talán a csúcsoknál is sokatmondóbb az a felmérhetetlen közhaszon, amelyet a váradi művészetpártoló közönség körének szélesítésében írhatunk javukra.

Kétségkívül a már említett, humanista köznemesítő szándék és a szemük előtt születő, sziluett-léggört árasztó szecessziós építészet kalligráfiája munkál ebben – a század első felében Erdélyben sehol sem tapasztalható – grafikai, könyvművészeti és illusztrációs kultúrában is, amellyel a váradi művészek polgárjogot szereztek az olcsó, igényes, sokszorosítható műtárgynak, a korszerű művészeti ízlés röplapjainak a középrétegek otthonában. (Mindehhez serkentő feltételekkel szolgáltak a nyugatosan szerkesztett lapok – például a *Nagyvárad*, a *Nagyváradi Napló*, a *Napló* stb. – és a *Sonnenfeld Adolf Részevénység* modern nyomdája.) Mikes Ödön például nemcsak csendéleteket fest, hanem restaurátor és a holnaposok (Pap Jenő, Dutka Ákos) verseskönyveinek illusztrátora és címlaptervezője is; Szathmáry Pap Károly óta Barát Móric az első, aki visszاسzerzi finom rajzolatú lapjaival a könyvomat becsületét; a korán, huszonnyolc évesen Párizsban elhunyt Váradi Albert pedig rézkarcnyomógéppel tér haza Münchenből 1921-ben, s csakhamar oly magas szintre fejleszti könyvjegyeiben és illusztrációiban az akkor átmenetileg éppen pangásra ítélt technikát, hogy bécsi és párizsi kiadók is igénybe veszik metszőtudását. Mottl Román Pál viszont lassanként minden sokszorosító eljárást felvonultat széleskörű alkalmazott grafikus működésében (s hivatásának meghosszabbításaként előadásokat tart a művészi ízlésről, a giccsről és a lakberendezésről). Ugyancsak 1921-ben a külföldi sikerekkel a háta mögött költözik Erdélybe Földes Imre, s lesz a temesvá-

ri Helikon műintézet vezetője, majd a Sonnenfeld-cég plakát- és címlaptervezője. Egyéb-ként a későbbi nyomdai részvénytársaság a húszas években még a Sonnenfeld és Társa Grafikai Intézet előkelő elnevezést viseli, és méltán: a Nagyváradon a két világháború között kiadott könyvek, folyóiratok és reklámgrafikai termékek szokatlanul magas művészi színvonalát többek között olyan grafikusok, illetve festőgrafikusok biztosították (litográfus-rajzoló és tervezői minőségben), mint például Földes, Balogh István, Grünbaum Ernő és Leon Alex.

Ez a város kalligráfiájának, stílusmeghatározó körvonalasságának, rajzosságának (is) tulajdonítható grafikai beállítottság ráadásul igen széles szórású: Macalik Alfréd félig akadémikus, félig romantikus, anyagszerűsége, tapintathatóságra törekvő modellálásától a Mund Hugó–Dömötör Gizella házaspár ekkor, e tájon még szokatlan, nagy, mértanias fekete-fehér síkokra egyszerűsített, analitikus kubista, drámai hangulatú szén-ceruzarajz- és linóleum-metszet-technikáján át Ruzicskay György szócálpolitikai töltésű expresszivitásáig – amivel, például a 108 lapból álló *Szerelemkereső* című „rajzdrámájának” szöveggel, zenével egybekötött „előadásával” már-már az akcióművészet vagy éppen séggel a konceptuális művészet lehetőségeit ostromolja – és persze vezetője, Leon Alex szimbolizmusáig kedvére méríthetett a váradi műpártoló az ábrázoló és értelmező képi-rési módok tanulságaiból.

Attól kezdve, hogy Ady megjelent a város falai között, s a Holnap Társaság kitzte maga elé a világ költői megváltását, Nagyvárad művészete sem vonhatta ki magát a megtisztelő, önként vállalt feladat felelőssége alól, hogy tudniillik hajtószíjként kapcsolja össze az európai művészeti forradalmak felhajtóerejét az erdélyi alkotószellem újjáébredésével. S ez a szerepe azután is megmarad, hogy a holnaposok tevékenységére pontot tesz a történelem; a húszas-harmincas években (a szabadkőműves szervezetek, olykor az egyház és a felvilágosult városatyák által biztosított) ösztöndíjak segítségével (s ha nem, hát önerőből) éppoly közelző az utazás, a világlátás, mint azelőtt; de a mecénás el is várja, hogy az utazók haszonnal térjenek meg, s az Európát járt váradi szakemberek úgy gyümölcsöztessék tapasztalataikat, ahogy a városnak éppen szüksége van rá, tehát mondjuk a színház, a zenei élet, a nyomdaipar, a bútorművészet vagy éppen a festészet korszerűsítésében.

A korszak kihívásaira adott válaszuk s a századeleji alkotószellem, a „nagyváradiság”, a város örökkévalóságba vetített képének a megőrzése, illetve megteremtése (és persze az életmű jelentősége) tekintetében különösen négy művész – Tibor Ernő, Macalik Alfréd, Balogh István és Leon Alex – példája kíván kiemelés. (Monografikus feldolgozás eddig, sajnos, csak Leon Alexről született.)

„Tibor Ernő Várad festője volt, évtizedeken át gazdagon áradó művészete e város és vidékének sajátos szellemiségéből, etnikumából a legtöbbet szívott magába. (...) A váradi utcák és terek, az Élesd, Belényes és Félixfürdő környéki hegyek, települések, szokásaikkal, hagyományaikkal, szertartásaikkal, a szántóföldeket megművelő parasztság, Bihar sajátos és változatos népelete ugyanazt jelentették számára, mint Nagy Imrének Zsögöd és a Csíki-medence...” – írja Bölöni Sándor, művészetének első összefoglalója. Együtt eszmél *A Holnap* költőivel, a szecessziós építészet váradi kivirágzásával s Adyval Párizsban; 1907-es Ady-portréja egyike a legelső és a leghívebb Ady-képmásoknak. De a Holnap Társaság is vele nyit; az 1908 októberi, első matiné alkalmából rendezett kiállítását Juhász Gyula vezeti be, hogy aztán velük barangoljon végig. „Húszéves ifjúságunkban kezdődött vándorutunk – emlékezett halála előtt az agg költő, Dutka Ákos –, ellátogattunk tiszántúli városokba, előadásokat, felolvasásokat tartottunk, kapcsolatot kerestünk a közönséggel. Tibor Ernő hallgatag, mosolygó, hívő arccal mindig ott volt velünk, amikor matinékat rendeztünk Aradon, Temesváron, ő rajzolta, festette művészi dokumentumait a messzi holnapokba induló holnaposoknak.”

Festői személyisége kialakulása időszakában (1908-1914) nagyvonalú rajzzal foglal-

ja össze a táj vagy a figurák szobrászi tömbjét; egyáltalán: a vonalnak alapvető szerepe van a nagy, széles, erőteljes, mélyzengésű színfoltok összefoglalásában. Mondhatnók: első korszakában szecessziós festő – ha egyáltalán van ilyen. Mozgalmas, színes, derűs bihari piktúrája a háborút közvetlenül megelőző években meghódítja fél Európát. Kiállításainak állomásai: Stockholm, Göteborg, Krisztiánia, Bergenberg, Koppenhága, Bozroszló, Lipcse, Drezda, Budapest, Szabadka. Miután leszerel, 1920-ban Nagybányára látogat, ahonnan nem a visszavonuláshoz, hanem az előretöréshez hoz bátorítást; fokról fokra árnyalódó színharmóniai most robbanásszerűen kinyílnak, megtűzesednek; „...ezek a színfoltok jelentették Tibor Ernő mesteri tudását (...) egy nagy festő forma- és színélményei ezek. A folyton élő népi *élet* ábrázolásai.” – emlékezik vissza Ruzicskay György 1975-ben.

Budapest kiállítótermei ezekben az években már szinte megközelíthetetlenek; annál szívesebben fogadják Bukarestben, mert hiszen „Kárpátokon-túli specifikus fényt hoz magával”, és „hajlama az erős színek közelítésére, a vörösek és a zöldek energikus harmóniái őszinte magyar szellemről tanúskodnak” – írják román kritikusi.

A húszas évek végén, harmincas évek elején impresszionisztikus színekavargásainak a mélyébből mind szélesebb skálán tör elő a mindig is kedvelt barna kromatika, s meleg aranybarnáinak a foglatában még nosztalgikusabb villogást, sejtelmesebb tartalmat nyerne a türkizkék, a rózsaszín, a veronéz-zöld, a hidegszürkék és a mind törtebb vörösek.

Tibor Ernő, a szín és a fény megfoghatatlan áttűnéseit szomjasan kutató, nyughatatlan kolorista gyakran állított ki együtt a nála mindössze három évvel fiatalabb, de ugyanazt a Váradot, Körös-partot, szecessziót, polgári embervilágot súlyosan, komoran, anyagszerűen újrateremtő Macalik Alfréddal. (S hogy teljes legyen a látátsmódok háromszöge: harmadikként leginkább Balogh Istvánt választották kiállító társul.)

A család a cseh-morva medencéből húzódott egyre dél felé: a festő már Bécsben született, de a következő évben (1889-ben) Váradra telepednek. Talán ez a sötétebben, misztikusabban érzékelő északi szem nem tudja megszokni végleg a partiumi világosságot? Pedig megkísérelte ő is a rózsaszínekben, derengő kékekben-zöldekben, opálos barnákban-lilákban látni a tájat, s ilyenkor talán éppen ő tapint rá a lelegevenebben a nem látványos, mégis oly egzotikus határvidék festői rejtelmére. Sajnos azonban sokkal erősebb benne a krakkói és a budapesti főiskolák akadémiai tanítása, mint a kitérők iránti bizalom. Így hát egy kétségtelenül egyéni, de nagy egyéniség nélküli kismester biztonságával teremt meg a maga kisléptékű, de a Tiboréhoz hasonló hitelű Váradját, s a festői tárgy szépségét mindig a tárgyhoz, a motívumhoz mérő stílusának éppen a gerinces művészművészi tartás és a mesterségbeli tudás tisztessége, becsülete kölcsönözte azt a vonzerőt, amelynek a kisebbpénzű váradai polgár sem tudott ellenállni.

Noha – korszerű terem híján – a váradai művészek üzlethelyiségekben rendezték kiállításait, Erdély többi városához képest 1933-ig, a gazdasági válság kibontakozásáig itt valóban „párizsi” élenkség jellemezte a művelődési életet. Hogy csak egy zenei példával éljünk: 1921-1931 között George Enescu nyolcszor, 1924-1930 között pedig Bartók Béla öt alkalommal lépett föl önálló hangversennyel.

Ha első korszakában kimutatható ugyan Tibor Ernő affinitása a váradai építészeti-irodalmi szecesszió iránt, végül is mind ő, mind Macalik vagy akár szerényebb értékű társaik, mint például Udvardy Ignác, Fleischer Miklós, Pozsonyi Jenő és mások, a müncheni iskola, illetve a francia és nagybányai naturalizmus felől közelítették meg koruk festői problémáit. Balogh István volt az egyetlen, aki öntörvényű életműben emelt emléket annak a művészettörténeti mozzanatnak – a szecesszióknak –, amely, noha az utolsó egyetemes stílusként átszínezi évtizedek európai építészetét, iparművészetét, képzőművészetét, divatját, tulajdonképpen mégiscsak (az „elkülönüléssel”) pusztán előkészítője volt századunk (napjainkig húzódó) művészeti robbanás-sorozatának, vagy másképpen: egy olyan hatalmas méretű előszoba, amelyből zavartkeltően sok ajtó nyí-

lott, a nagy, magányos (vagy csoportos) világmegváltások és a Senki földjei felé egyaránt.

A fiatal Baloghot is a virágzó Várad, *A Holnap*, Ady és Juhász Gyuláék varázsa ejti meg. (Ő is festett csodálatos miniatűr arcképet Adyról.) 1910-es, első kiállítása, akárcsak három évvel korábban a Tibor Ernőé, felfedezészámba megy a minden valódi új értékre akkoriban oly érzékeny, tehetős váradai polgárság körében, és számára is azonnal lehetővé teszik a külföldi továbbtanulást. Münchenben és Olaszországban tanul és dolgozik, és a kiválasztottak biztonságával tapad rá szemérmesen mély, ám szenvedélyesen expresszív művészete forrásaira: német földön Max Klinger és Franz von Stuck, Itáliában pedig Giotto és Piero della Francesca hatása semlegesít minden másfajta benyomást. A német szecesszionistáktól életre szóló igazolást kapott arra, amit már Várad kalligráfiája – a sok szeszélyes, kecses, dekoratív kontúr szövevényei, s a körvonalak közé zárt színmezők – sejtésként reflexeibe oltott: hogy tudniillik egyetlen határozottan, átérelten, a kívánt hangulatot kristálytisztán megzendítő vonallal többet mondhat el a tárgyról vagy témáról, mint bármintemű exhibicionista kitarulkozással. A reneszánsz életöröm, életigazság szerzeteskámzsába rejtett arcú beharangozói pedig megtöltötték a teljesen ki nem mondott érzelmek nosztalgikus titokzatosságának az örömeivel, a rejtés és rejtőzés művészi izgalmával, amit aztán tenyérnyi falfestményeiben az absztrakcióig fokoz.

Mert Balogh István el is határolja magát választott tanítómestereitől azzal, hogy egy olyan hálátlanul szerény, eljelentéktelenedett, divatjamúlt műfajú keretet választ, támaszt fel tetszhalálából, mint a miniatúra. Egy életen át 6x9 - 10x15 - 12x18 cm közötti méreteket tölt meg a magány és áhítat motívumaival, a pointilisták türelmét meghazudtoló tudományossággal alakítva ecsethegy-nyomról ecsethegy-nyomra többnyire monokrom, vagy a zöldek-szürkek-okkerek árnyalathullámzásából szőtt felületeit: tájakat, városképeket, portrékat, metafizikus-novocentista kompozíciókat, a riasztó művészi egyedüllét dokumentumait, amelyeknek rendszerint ő a magányos vándora, szélben vonagló fák között, „visszanézve félutamból”, elutasítóan bespalettázott ablakú felhőkarcolók árnyékában, vagy éppen képzeletének holdbéli tájain. Miniatúráinak belső monumentalitása olyan tereket érzékeltet, amelyeket évekkel később Chirico tesz láthatóvá a világ számára, de amelyeket kisországbeli rejtettségében Balogh István fedezett fel a huszadik századi képzőművészeti tudat számára.

1973-ban a nagyváradai múzeum emlékkiállítással törlesztett a méltánytalanul nem ismert, szétszóródott életmű iránti adósságunkból, de semmi sem pótolhatja egy majdani monográfia hiányát.

Végül – a szélsőségek felé tágítva a kört –, mintegy Balogh intuitív és befelé öblösödő művészi világának ellentétpárjaként nő meg ez időben Leon Alex (eredeti nevén Löwinger Sándor) exklamatív, publicisztikai hevületű grafikájának a jelentősége. Autodidakta szegényember, akit azonban olyan kezek adnak egymásnak tovább az expresszionista magvasodás pályáján, mint Ruzicskay György Váradon, majd Tihanyi Lajos és Marc Chagall Párizsban. Szülőföldjén, a petrosényi szénmedencében gyűjti be életre szóló élményeit a nyomorról, s miután a család 1916-ban Váradra költözik, ebben a kontrasztáló környezetben szinte gyorsított filmképekként peregnek ki belőle a nyílt, keserű politikai agitáció és társadalombírálat röpiratai.

Torzóban maradt, mindössze tíz intenzíven alakotó évet számláló pályájának íve a semmibe vész: 1934-ben adja ki első könyvomat-mappáját; 1936-1939 között Párizsban beéri s egyben lehiggad verista expresszionizmusa, 1942-ben behívják hadművelési területi munkaszolgálatosnak; 1944 márciusában látják utoljára. Az első mappa (1936-ban jelenik meg a második, utolsó grafikai gyűjteménye) és Párizs közé eső szakaszban „a társadalmi igazságtalanságokat tárja fel, s többnyire azokat sem az expresszionisták erőszakos lendületével; valamilyen szelíd, szemita mélabú lengi körül hangulatilag néhány lapját, máskor pedig az ő utolérhetetlen gyermeki tragikomikuma”. Párizsban Tihanyi

és Chagallon kívül érdekes módon Maillol szobrászi körvonalai nyűgözi le, aki csakhamar felfigyel az École Ranson ismeretlen látogatójának az előhaladására és a művészi rajzkurzus korrektor asszisztensévé, „massaier“-jévé nevezi ki. Montázszerűen zsúfolt, vádlón, sőt groteszkül kiélezett jellemzés- és szerkesztésmódja lehiggad, sőt az eddig kizárólag ceruza-szén-töltőtoll-rajzban vagy litográfiában készült Leon Alex-i alvilágba beszüremkedik a színek világossága: három év alatt festővé érik.

Párizs nem terelte el érdeklődését a „polit art” medréből, csupán tudatosította eszméit, és művészileg meggyőzőbbé csiszolta eszközeit. 1939 után „valamilyen új és elfinomult expresszionizmus parttalan lehetőségeivel él”. Begörccsölt körvonalai kisimulnak, s zöld-kék-vörös akkordban tartott gouache- és olajfestményeiből a teremtő, nyugodt élet szerénységére (és reménytelenségére) intő-utaló-biztató, egészséges testalkatú fiatalok lépnek elő – immár a beteljesülés feleútján. A *Szerelmesek* és *A festő éhenhal* után kellett volna következniük a főműveknek.

Derkovits, Dési Huber és a Szocialista Művészek Csoportjának talán egyetlen következetes vidéki rokona volt, s éppen vidékiségénél fogva: naivabb, líraibb, világfájdalmasabb; „a több ezer éves múlt – írja monográfusa, Borghida István –, az üldöztetések és megalázások, gettók, pogromok, koncentrációs táborok, a szüntelen fenyegetettség, mely már a vérebe szívódott, idegeiben és agysejtjeiben vibrált – sors-sejtelemmé vált műveiben.”

*

A század elején nincs erdélyi szobrászat. De a két világháború közötti erdélyi művészeti viszonyok is szegényeseknek bizonyultak e legdrágább és legmunkaigényesebb művészeti ág ösztönzésére. Szini Sebő Zoltánról, Várad elsősülött szobrászáról például alig tudunk valamivel többet, mint hogy kisplasztikái mellett készített egy lovaszobrot Szent Lászlóról, Adyról egy mellszobrot Érmindszentre, s a Rulikovszky-temető halottasházát az ő domborműve díszíti: a *Feltámadás*. Bukaresti pályakezdése után Fekete József csak 1941-ben telepedik Váradra; Megyeri Barna 1920-ban született, tehát még főiskolás, s Kolozsvárott Szervátiusz Jenő is csak a harmincas évek elején tör be a mindennapi képzőművészeti életbe. (Annál látványosabb az 1944 utáni erdélyi magyar szobrászat kibontakozása.)

Ezért kívánczik temesvári visszapillantásunk élére Gallasz Nándor neve, aki egy csapásra a viszonylag rövid idő, alig másfél évtized alatt mintha csak félévszázadnyi szobrászi elmaradásunkat kívánta volna egyenlíteni: úgy ragaszkodott a szoborépítés klasszikus hagyományaihoz, hogy közben a mintázásban, a síkok egymáshoz viszonyításában s a kifejezés felfokozottságában tájainkra honosította a kubista, az expresszionista és a konstruktivista látás formanyelvét; kisplasztikájával egyben a modern monumentális térplasztika lehetőségeit is megcsillantotta.

Temesvár, a Bánság metropolisza, Dózsa György kivégzésének színhelye, a Hunyadiak déli fészke, a hajdani kolonizációk földje – a török idők után szinte falunként különbözött Bánság nyelve a katalán-spanyoltól a svábon, a szerben, a románon, a szlovákon át a magyarig – még a századfordulón is „lókupec város” hírében állt; s noha éppen heterogenitása, s ebből adódó emberi-társadalmi örvénylése révén még Váradnál is korábban nagyvárosiasodott (az egész magyar nyelvterületen itt létesítették az első villamosjáratokat; viszont a fáziseltolódás miatt inkább az eklektika, mint a szecesszió ütötte rá bélyegét építészetre), a mocsarakkal, tölgyerdőkkel védett, Vauban-rendszerű csillagvár körül rohamosan fejlődő ipari és mezőgazdasági központ nem bizonyult oly érzékeny műpártolónak, mint a „Pece-parti Párizs.”

A modern Temesvár megteremtőjének, Telbisz Károly polgármesternek köszönhető az első városi ösztöndíj, amellyel az impresszionizmus kései, következetes kismestere, Szuhaneck Oszkár elindulhat, s előbb Pesten, majd a Párizsban – Modigliani, Léger, Pi-

casso, Archipenko társaságában – töltött tanulmányi évek után, az első világháború kitörésekor vissza is térhet Temesvárra. (Noha Renoir és Monet rokona volt, Gauguin példája vezérelte: a háború után Svájcban, Németországon, Olaszországon át egész Afrikáig űzte a született impresszionisták egzotikum iránti szenvedélye, ahol évekig élt, majd újra meg újra visszatérve, a dél- és középerdélyi városok és nemzetiségi falvak etnográfiai-etnikai jellegeit vegyelemezte hol párásan, hol nyersen színes festészetében.)

Az áttörés azonban csak a háború utáni években következik be, amikor három tehetséges fiatal művész – a szobrász Gallasz Nándor, a festő Varga Albert és a grafikus-festő Podlipny Gyula – tevékenysége szinte telepszerűen összefogja és felvillanyozza a térség alkotóenergiáit.

Művészteleppé persze nem szerveződnék – bár már korábban az örökké nyughatatlan Rubletzky Géza is tervez bányászati művésztelepet, miután azonban az anyagi siker sem Aradon, sem Temesváron nem szegődik nyomába, Bukarestbe pályázik –, viszont a magasrendű művészi alkotás becsülete mellett a művészeti nevelés folytonosságát is megteremtik; nem véletlen, hogy 1933-ban, amikor Kolozsvár városa nem képes többé fenntartani az 1925-ben létesült első erdélyi művészeti főiskolát, éppen Temesvár örökli meg e jelentős intézményt.

A temesvári születésű Gallasz (eredetileg Gallas) kalandos és megpróbáltatásokkal teli kitérő után érkezik vissza szülővárosába 1921-ben. A temesvári fa- és fémipari szakiskola elvégzése után iratkozik be a budapesti Iparművészeti Főiskolára, és Simai Imre geometrizáló stílusának értő folytatójaként nevezik ki a szobrászati katedra tanársegédévé. Egy év múlva kitör a háború, azonnal behívják, de már 1915-ben orosz fogságba esik Galíciában. Szibériai évek következnek, a krasznnojarszki fogolytáborban ő készíti el rabtársa, Gyóni Géza halotti maszkját, majd millió életmentő kényszertevékenység és hányódás után eljut Moszkvába, bekapcsolódik a forradalmi vizuális agitáció feladataiba, s ennek fejében két évet tölt (1919-1921) a moszkvai akadémia szobrászati karán.

Moszkvában ekkor még Malevics, Tatlin, Archipenko, Pevsner, Gabo tervei is számításba jönnek az új világ megszerkesztésében; hazatérte után, 1922-ben rendezett első temesvári kiállításának anyagát a kubista-konstruktivista formahangszúlyok jellemzik, tudatos, sőt keresett törekvésre a monumentalitásra, kis mértékben nagy emberi feszültségek lappangása. Sokkal érzelmesebb alkat azonban annál, semhogy a konstruktivizmus elveiből vonja le kereséseinek végső konzekvenciáit. Nyugtalansága új utakra űzi, Nyugat-Európa felé, megismerkedik Bourdelle, Meštrović, de főleg Barlach expresszionizmusával, s ebben a rezonanciában egyrészt feloldódik formai görcsössége, másrészt szabadon feltör a kisemberi sorsok, a háború utáni nyomorúságok s a legfelfeltettebb emberi érzelmi értékek iránti szánalom, együttérzés, óvó humanizmus szólama.

Az 1925-1937 közötti időszakban – gyakorlatilag egy évtizednyi háborítatlan alkotókorszak jutott osztályrészéül – teljesíti ki azt a szintetikus expresszionista formanyelvet, amellyel a figurativitás végső határáig fokozza a kifejezés szenvedélyességéből és az eszközök ökonómiájából, higgadt átgondoltságából fakadó sajátos összetettséget. Szobrászatunkban – az időszak magyarországi természetét is beleértve – talán egyedülálló ez a művészeti korok (időben) és plasztikai kultúrákat (térben) átfogó kettősség. Tulajdonképpen kisszobor méretű (30-60 centiméteres) főművei – a *Zsákhordó*, a *Balalajkás muzsik*, az *Ütköző*, a *Groteszk táncosnő*, a *Gyöngédség*, a *Fájdalom*, a *Szomorúság*, a *Könyörgés* és a *Madonna*, az *Élet forrása*, *Anyja gyermekével* vagy más címek alatt kiállított anyaság-szeretet-szerelem-parafázisai, vagy éppen többféle anyagban és beállításban kivitelezett *Ád্য*-változatai – klasszikusan modellált, de nagy, összefoglaló síkokkal határolt tömbökbe zárt érzelmi-indulati lávafortyogás; a racionális és expresszív elemek egymást feszítő-összetartó dialektikája mindenkor érvényes párbeszédbe vonja a szobrokat ölelő teret és a szemlélőt.

A sors helyi logikája szerint az intenzív égésre kárhozottat, sokra hivatott Gallasz-

nak is kevés élet adatott: 1937-től egyre betegbb, 1949-ben bekövetkezett haláláig egyre erőtlenebb munkákkal tesz eleget a jelenlét kötelezettségének.

Monumentális-urbanisztikai művészi álmai teljesüléséhez pedig a mind kommerciálisabb jellegű „Bega-parti világváros” vajmi kevés lehetőséget kínált: 1924-ben a temesvári Munkásotthon homlokzatának a díszítésére kérik fel, s az 1925 tavaszán felavatott, „kötömböket cipelő, félmeztelen munkások csendes, de feszülő erőt sugárzó menetét” ábrázoló dombormű valóban „babilóni frízek szellemét idézi”; majd néhány évvel később az Iparkamara palotáját díszíthette négy allegorikus paraszt- és munkásalakokkal – Tavasz, Nyár, Ősz és Tél emberre nehezedő terheit, felelősségét, megpróbáltatásait hangsúlyozva az évszakok kellemességei, gyümölcsei, poézise ellenében.

Sokatmondó tény, hogy 1930-ban, a Barabás Miklós Céh kolozsvári bemutatkozó kiállításán egyedül képviselte az erdélyi magyar szobrászatot. Néhány évvel fiatalabb kortársai, a jelenkori erdélyi szobrászat megszületésében oly jelentős úttörő szerepet játszó Szervátiusz Jenő és Romulus Ladea, indulásukkor egyaránt merítettek Gallasz Nándor minden emberi szenvedésre, veszteségre, értékromlásra érzékeny, szenvedélyes, mély, mégis összevont, tömény formai egyszerűsége törekvő kifejezőmódjából.

*

Varga Albert rövid temesvári működését forgószélszerű megjelenése és eltűnése avatja a két világháború közötti bánási művészeti élet legizgatóbb (és sajnos mindmáig fel nem oldott) rejtélyévé.

A szakszerű műkritika az időszak egész erdélyi újságírásában fehér hollónak számított (az írók közül Kováts József, a művészek részéről Kós Károly és Vásárhelyi Ziegler Emil írásai hatoltak leginkább a művészeti jelenségek mélyére); az egyébként élénk, sőt az avantgárd lapok szerkesztésében (*Géniusz*, *Új Géniusz*, *Periszkóp*) is élenjáró bánási sajtó sem tartalmaz művészeiről lelkes publicisztikai beszámolóknál mérvadóbb jellemzéseket. „Az östehetségű művész alkotásait elsősorban a forró színgazdagság, szuggesztív erőteljesség és hatalmas egyéni kifejezőkészség jellemzi” – olvassuk Vargáról Jakabffy Elemér és Páll György *A bánási magyarság húsz éve Romániában* című, 1939-ben megjelent könyvében. Napjaink erdélyi kutatási körülményei között gyakorlatilag felderíthetetlen életművéről, festői vonásairól pedig a továbbiakban a művészeti krónikájában következőket *Temesvári Hírlap* tudósításaira vagyunk utalva. „Egy csomó impresszionista vázlat (...) Művészi egyéniségének legőszintébb vallomásai, önarcképei (...) Érdekes kísérletek a légius finomságú gyermekportrék, melyeket primitív, és a gyermek öntudatlan lelkéhez hangolt hátterek elé állít. (...) Jövendő útjai felé mutatnak a *Szomjazók* és a *Káin és Ábel* című vásznai, amelyeken súlyos és sötét gondolatokat egyszerűen, erőteljesen és sajátos módon old meg. Nem a színek hangos játékaival állít meg, hanem az önálló létű forma (...) fog meg bennünket” – írja a lap 1922-es, első, még főiskolás kori temesvári bemutatkozásáról. Majd a temesvári Művészház 1928-as csoportkiállítása kapcsán: „Mint a szabadjára eresztett legény, aki belerikolt a végtelen síkságba, úgy ujjong fel Varga a színek pompás tobzódásában. Az életet szerető szerelmes fiatalság minden habzsoló vágya, szabad fantáziája és kietlen merészsége dobja fel vásznaira a színeket. És ehhez a piktúrához, amely ennyire fizikai, mint a Vargáé, szinte ideálisan rendelkezik minden kellékkel. Nem pepecsel a részletek pontosságán (...) Minden ízében született festő, aki nem képet fest, hanem a maga életét vetíti vászonra.”

Nyilván az a jellegzetes expresszív realizmus lobbant az átlagnál magasabb lángra Varga festészetében, ami napjainkig alaptónusa a huszadik századi erdélyi művészetnek, s amely sajátos plebejusi igazságával, rendkívüli karakterérzékeléssel párosulva még a párizsi művészeti élet minden sugárzást elnyelő, áthasonító közegén is átsütött. Tény az, hogy némileg anyagi kényszerűségből tökéletesített arcképfestő kultúrájára, frissességére, „vadságára” már a húszas évek végén felfigyelnek Párizsban, s az 1929

májusában a Galérie Miromesnilben megnyílt első párizsi kiállításán (ugyancsak a *Temesvári Hírlap* tudósítása szerint) a francia lapok „egy új magyar festőtehetség győzelmes diadalát ünnepelték.”

A harmincas évek második felének átmeneti budapesti tartózkodását leszámítva – amikor is a Bajcsy-Zsilinszky Endre körül tömörülő liberális értelmiségiek körében tevékenykedett – 1928-tól állandóan Párizsban él, ahol nyughatatlan, eruptív természetének köszönhetően, negyven éves korában, egy utcai verekedés során éri a legbutább halál.

Pedig éppen ilyen cselekvő, nyitott, sokoldalú – némileg Kós Károly, Szolnay Sándor, Bordi András művészetszervező alkatával rokon – alkotóegyéniségekre lett volna (volt) szüksége a korabeli erdélyi művészetnek. Varga – a költő Endre Károly és Kóra-Korber Nándor grafikusművész társaként – 1923-ban illusztrált élclapot alapít *Fajankó* címmel; amikor pedig hazatér Gallasz Nándorral együtt tett nyugat-európai tanulmányútjáról, 1926-ban művészképző szabadiskolát nyit, gyakorlatilag a kolozsvári Szépművészeti Iskola megalakulásával egyidőben, s amannál szélesebb szórású programmal: „Foglalkozni és foglalkoztatni akarunk a művészetek elméleti s gyakorlati oktatásának minden ágával – nyilatkozta a *Temesvári Hírlap* 1926. november 18-i számában a két alapító, Varga és Kóra-Korber Nándor. – Esti és nappali tanfolyamokon festést, rajzolást és iparművészetet tanítunk. A tehetséget akarjuk észre venni és okosan fejleszteni. A művészet szép értelmét hirdetjük műtörténeti és esztétikai előadásokkal. Kiállításokat fogunk szervezni az összes helyi művészek munkáinak bemutatásával, és bemutatjuk növendékeink haladását is ifjúsági kiállításokon.”

Végül ő marasztalja Temesváron Réti-növendék évfolyamtársát, Podlipny Gyulát, s távozásakor reábízza az iskola irányítását, sorsát – a mind magasabb színvonalú művészeti oktatás alapjait és folytonosságát teremti meg a bánsági fővárosban.

Podlipny elmagyarosodó szlovák családból született Pozsonyban. Két vasúti szerencsétlenség tragikusan vet soha fel nem szálló árnyékot művészi világképére: hatéves korában jobbkarját levágja a vonat; kilenc éves korában pedig mozdonyvezető édesapja leli halálát a sínek között. Réti István már az első főiskolai év nyarán magával viszi kedvenc növendékét a nagybányai egek és hegyek festői magaslati levegőjére – ő azonban átmeneti festői sikerek után szinte végérvényesen (egy-egy aranysárgákban tartott pasztell sápadt örömfényének a közbeiktatásával) a feketék-fehérek kromatikájába, a színrajz sejtelmes fénypázmáktól derengő bányamélységébe helyezi át művészi világának színterét. Podlipny öntörvényű Infernójában a tájegységileg meghatározhatatlan illetőségű, közép-kelet-euróai emberi nyomorúság és elnyomorodottság archetípusai vezekelnek soha el nem követett bűnökért, és szén-conté-, illetve pasztellrajzainak bársonyos faktúrája szinte fizikai-érzéki ellenpontozással emeli ki e társadalom peremére vetett lények – bibliai korú, elformátlanodott testű vének, nyomorékok, vakok, muzsikuskoldusok, agrárproletárok, szellemi gnómok – tetet-lelket torzító gyötrelmeit. Optikájában *Rokkantak farsangja* (1932) az egész világ, s még az 1928-ban megörökített *Zebegényi Dunakanyar* fenséges, gótikus csarnoktemplomra emlékeztető látványát is vésztlósló viharfelleg-pázmák boltívei tartják. Hőseit egyébként mindig katalizmaszerű földcsuszamlás utáni, fantasztikus képzeletbeli terekbe helyezi, s a szemekbe, pillantásokba sűrített fény mint a lefojtottan izzó remény, szeretetvágy, lelki-érzelmi éhség mohó keresője lövell felénk a mértaniisan leegyszerűsített, tagolt fejforma barlangi mélységéből.

Mednyánszky világával rokon, Bosch, Dürer, Breughel életérzésével átszótt grafikai festészete (ellentétben a székely iskola festő-grafikusságával) az erdélyi művészet legerőteljesebb kritikai realista megnyilvánulása; de tulajdonképpen a temesvári triász mindhárom tagja, tehát Varga Albert, Gallasz Nándor és Podlipny Gyula művészete együttesen is a székely iskola által regionálisan felvetett társadalmi-emberábrázoló probléma- és szemléletkört tágítja egyetemessé. Podlipny ezenkívül – kétségtelenül egy mástól teljesen függetlenül – Nagy Istvánnal és Jándi Dáviddal szinte párhuzamosan

alakítja ki azt a Van Gogh-i jellegű belső monumentalitást és kifejezésbeli izzást, amely emberi és táji ábrázolásaikat a korabeli erdélyi festészet sajátos vonulatává avatja.

A temesváriak jelentőségével Kós Károly is, Szolnay is számot vetett; a romániai magyar képzőművészet első csoportos nyilvánosságra lépésekor, a Barabás Miklós Céh megalakulását 1930 tavaszán hírül adó kolozsvári tárlat kilenc meghívottja között mindhárman szerepelnek.

Részlet a szerző megjelenés előtt álló könyvéből.

Feketetői vásár

Csoóri Sándornak

*Vásárban voltunk adtak-vettek
Csucsá fölött cifraszúr-ószök
Szálltak hímzett koldustarisznyák
Cigányzenével alkudoztak
Áldomáslesők eszelősök*

*A zsibvásárban árulók közt
Árvák tolongtak és bolondok
Sors szóttesével rászedettek
Rázták szakadt országok rongyát
Lélekharangot vén kolompot*

*Vásárban voltunk adtak-vettek
Subák gubák krisztusi kenők
Cseréltek gazdát csengős jármok
Böcsületszóra herdált holmik
Lomtalanított száz esztendőök*

*Akadtak kik a forгатagban
Elkeveredtek odábbáltak
Tán eladhatták magukat mind
Vak kegyelem szegény kacatja
Voltak reményben elhasználtak*

*Voltunk vásárban adtak-vettek
Veszett kufárok hitvitája
Világ leszólott portékája
Csucsá fölé szállt szülőföldünk
Ady széttépett bibliája*

Psalmus Transsylvanicus

Szenci Molnár Albert emlékére

*Tebenned bízunk eleinkből fogva,
Zsoltár, téged tartottunk hajlékunknak,
Mikor már semmi szavak nem voltak,
S már otthon sem volt, csak porból formálva –
Megszabdalt zászlónkon ábra sincsen,
Csak szívünk csattog szégyenidőben.*

*Gyakor gyalázat próbál hitre csalni,
Bár lehetnének jók emberi nemzetnek,
Szorongat szóban kárvalló rettenet,
Ránk nagy leseket hány gyűlölség – annyi
Szabadságunk, mint árnyék nyúlása
És az tegnapnak ő elmúlása.*

*Adj értelmet, ha jövendőnk szertelen
Torony gyanánt omlik s befőd azonnal,
Nyelvünk tántorodik tolvaj haszonnal,
Látásunk gyökere roppan – esztelen
Felednének rontott temérdek falat,
Kertet, házat, hazát, ha még maradt.*

*Önmagunk ellen sincs mentség, mi óvna:
Mind megítéltek lélekben megesünk,
Szavaknak háborgó hamva lehetünk,
Igazságunk is csak cégérbe róva –
Vélt vétkünkhöz váltságként kitéve,
Mint dőlt rendben istentelen kéve.*

*Öltöztess átokba ellenségeinket:
Szólítanak torkunkban torlódó gondok,
Fölprédált temető, falvacskák, csontok –
Romhalmaz alól majd emelj ki minket,
Csönd törmelékéből végy ki, Zsoltár,
Veszett kövek kiáltása voltál!*

A NYOLCVANAS ÉVEK IRODALMA

(II.)

Az irodalom intézményrendszere

Folyóiratok: A Magyarországon 1988-1989-ben bekövetkezett változások kibontakozásában, alakításában döntő szerep jutott a sajtónak. Ha majd évtizedek múltán egy elfogulatlan szemlélő megírja a mostani évek történetét, akkor nem egyszerűen forrásként fogja használni a különböző lapokat, ami már önmagában is figyelemre méltó jelenség lenne, mert azt jelentené, hogy a lapok valóban a valóságról tudósítottak, hanem azt is megállapíthatja majd, hogy a különböző, eddig tabunak számító témák tárgyalásában az egyes írások miképpen készítették elő az egymásra következő politikai fordulatokat.

Az események mostani átélője is meglepetéssel szemlélte a nyilvánosság térhódítását, a sajtó szerepének felértékelődését, politikai erővé válását. Ebben a vonatkozásban is érdemes idéznünk Csoóri Sándort, aki a kérdésre, mi az, ami 1988 májusa óta mégiscsak megváltozott Magyarországon, így válaszolt: „Legszembetűnőbbben a nyilvánosság. A sajtó, a rádió, a cenzúrázatlan írások becsülete. A szabad emberi beszéd meggyalázott polgárjogának a helyreállítása. Hihetetlen gyorsasággal független könyvkiadók és független szellemi-politikai lapok alakultak: jók, rosszak vegyesen, egyik a nemzeti érdek, a másik bevallatlanul is az egyéni haszon gyors esélyétől megmámorosodva. Május óta nem kellett sok időnek elmúlnia ahhoz, hogy a szellemi kapituláció negyven éve fölhúzott vekkerórái elkezdjenek sorra leállni, és ha bárki szívesen újra húzná őket, kísérlete kudarcot vallana, mert a rugók megrogyantak tőle”.

A nyilvánosság hatalomra kerülésében szerepet játszottak a napilapok: a *Magyar Nemzet*, a *Magyar Hírlap*; a hetilapok közül a *Heti Világgazdaság*; az új független lapok, folyóiratok közül például a *Hitel*, a *Kapu*, a *Liget*, a *2000*, az *Unió*, s a különböző rádióműsorok: mindenekelőtt a *Vasárnapi Újság*, a *168 óra*, a *Gondolat-Jel*, valamint a televízió *Napzárta*-ja. Mint a felsorolás is mutatja, a hagyományosan irodalmi vagy társadalompolitikai folyóiratok, mint például a *Kortárs*, az *Új Írás*, a *Valóság*, az *Alföld* vagy a *Forrás*, háttérbe szorultak a társadalom valóságára való rádöbbenésben. Az aktuálpolitikai kérdéseket is felvető *Mozgó Világ* is csak 1988 közepéig-végéig tudott lépést tartani az eseményekkel. Megítélésünk szerint ezt a bekövetkezett változások jellege és az irodalmi folyóiratok helyzete egyaránt magyarázza.

A hatvanas évek végétől rendkívül tagolt és fejlett irodalmi folyóiratrendszer alakult ki Magyarországon. Ez a rendszer az 1948 után mesterségesen kialakított, területi elven működő lapokra alapozódott, s a hatvanas-hetvenes években új orgánumokkal is bővült. Nehéz anyagi feltételek, állandó ellenőrzés s a működési gyakorlatot körülvevő jogházagok mellett a hetvenes évektől a vidéken szerkesztett folyóiratok, így a *Tiszatáj*, az *Alföld*, a *Jelenkor*, a *Forrás*, sokat tettek a valós irodalmi értékrend kialakításáért. Emellett pedig írásaikkal a napi sajtót és a tudományos társadalmi elemzéseket is pótolták. Az egyes lapok arculatát kiemelkedő szerkesztői egyéniségek határozták meg, így például Ilia Mihály a *Tiszatáj*-ét, Szederkényi Ervin pedig a *Jelenkor*-ét. A *Tiszatáj*, később pedig a régi *Mozgó Világ* körül valóságos szellemi-társadalmi mozgás indult meg; ezek a folyamatok a társadalomban is jelenlévő erőket képviseltek akkor, amikor a társadalom mozgástör-

vényeiről nem lehetett máshonnan tájékozódni. Mindez azonban nem feledtetheti, hogy nem az irodalmi élet alakította ki a maga lapjait, hanem itt is az élet helyére lépő állam. Mindez megmutatkozott az önálló arculatot teremtő lapok és szerkesztők elleni eljárásokban, a különböző tiltásokban és felfüggesztésekben, miközben a lapszerkesztés az állami adminisztráció részévé vált. Az irodalmi folyóiratok szerkesztőségei a napilapokat megjelentető lapkiadó vállalatoknak rendelődtek alá, nem bírták a küzdelmet az egyre növekvő nyomdákkal és a terjesztői monopóliumot őrző postával. Közben a lapok gomba módra szaporodtak, sokszor a megyei kivagyiság kifejezője lett egy-egy folyóirat megjelentetése; de szerepet játszott benne az a károsra váló gyakorlat is, amely szerint csak a jól működő lapokat büntették meg, az érdektelen lapokat ugyanakkor bármilyen hosszú ideig meg lehetett jelentetni. Ugyancsak a lapok számának növekedéséhez vezetett az is, hogy „ha egy lap, épp a struktúra belső ellentmondásai vagy éppen a szerkesztőnek a partizán állapotához mért önállótlanága, tehetetlensége miatt a lendületét és híveit veszítette, a megfeneklett szándékok másutt kerestek terepet”. Anyagi, technikai fejlesztésre nem került sor, ahogy Zimonyi Zoltán mondja, a folyóiratok állva maradtak a reformfolyamatokban, miközben az irodalom más régióiban megjelent a vállalkozói szellem. Közben jó pár lap a Kádár-rendszer utóvéd-harcaiban jelképesen vagy valóságosan is elvérzett. Szinte szimbolikus értékű, hogy a rendszer utolsó retorziós jellegű intézkedései között éppen annak a *Tiszatáj*nak a betiltása foglal el megkülönböztetett helyet, melynek szerkesztőivel közel két évtizedes küzdelmet folytattak. Természetesen az is jellemzi a Kádár-rendszernek az eseményektől való végzetes lemaradását, hogy olyan közlemény miatt került sor erre a lépésre, amely az irodalmi közvéleményben – az adminisztratív intézkedésig – semmiféle rezonanciát nem váltott ki. Egy-egy szerkesztőség leváltása mellett akadtak finomabb módszerek is: ennek tudható be, hogy jónéhány szerkesztőség a nyolcvanas évek közepére már elvesztette kezdeményező készségét.

Az irodalmi folyóiratok tehát önmagukban és rendszerükben is lemaradtak a változások közvetlen előkészítéséről, noha évtizedeken keresztül az események előtt jártak. Lemaradásukban nem csupán elfáradásuk, elbizonytalanodásuk játszott közre, ebbe az irányba hatott a változások jellege is. A közélet átpolitizálódását s a napi változásokat az alapvetően mégiscsak irodalmi, s rendkívül hosszú, két-három hónapos átfutási idővel dolgozó folyóiratok már nem tudták követni. A közvélemény a napi aktualitásokat hordozó lapokhoz, rádióműsorokhoz fordult, az irodalmi lapok lemondtak korábbi politizálásukról, így most alapvetően szakmai közönséghez szólnak.

Ez a változás a korábbi lapok közül megerősítette az eddig is alapvetően a korszerű irodalmiságot követő *Jelenkort*, s a széles áttekintést nyújtó *Kortársat* és az *Alföldet*.

Az elmondottak természetesen felvetik a folyóiratrendszer további alakításának-alakulásának kérdését is. Ez az évtizedekről itt maradt rendszer ugyanis már nem tudja betölteni feladatát. Egyetértünk Szilágyi Ákos megállapításával: „Napjainkban már az új folyóirat-struktúra kialakítása a tét. Mert hiteles folyóiratot teremteni egy-egy mesterséges állami folyóiratból, irodalmi kreatúrából már a hatvanas és hetvenes években is lehetett. De itt a hitelt mindig az állami struktúrával, az állami függéssel, a hatalommal való szembenállás, az örökös szabadságküzdelem adta meg. Ebben az értelemben a régóta várt *Hitel* című folyóirat nem az első hiteles folyóirat 1948 óta. De egy hiteles folyóirat-struktúrának, mely az irodalmi élet igényei és szellemi szempontok szerint alulról szerveződik, valóban egyik lehetséges előkészítője és egyik első eleme. Azt mondtam, egyik, mert először is nem még egy folyóiraatra, hanem új, demokratikus folyóirat-struktúrára van szükség...” Egyetértünk ezzel a megállapítással, az új struktúra körvonalai azonban a mai napig nem látszanak – amiről természetesen nem a követelmény megfogalmazója tehet.

Az új folyóirat-struktúra helyett egy, a régi és az új folyóirat-rendszer elemeit tartalmazó szerkezet alakult ki. Ennek egyik oldalán a régi folyóiratok állnak, a másikon pedig az új alapítású és különböző vállalkozások részeként megjelenő lapok, mint például a *Hitel*, a

Liget, a Nappali Ház, a Magyar Napló, a 2000 és a Holmi. Ez a párhuzamosság valószínűleg az átmenet időszakának a végéig megmarad, vagy legalábbis addig, amíg az egyes lapok mögött álló intézmények saját lapjukat fenn tudják tartani. Eddig egyetlen intézmény sem vállalta egy-egy lap megszüntetésének ódiúmát.* Így hát ismét csak nem az irodalom önmozgása, hanem az egyes intézmények teherbíró képessége az, ami a rendszert mozgatja. Ha a jelenlegi állapot hosszú ideig fennmarad, akkor feltehetően az új alapítású lapok veszik át a korábbi irányozatos folyóiratok szerepét, ezek mögött ugyanis szellemi, politikai és baráti csoportosulások állanak, míg a régebbi alapítású lapok a minőség-elv alapján létrejött irodalmi egységet kívánják majd szolgálni – az eddigi tendenciák legalábbis ezt a látszatot keltik. Megfigyelhető ugyanis, hogy az *Újhold-Évkönyvtől* a *Jelenkoron*, a *Kortárson*, *Alföldön*, *Életünkön* át egészen a *Forrásig* a legkülönbözőbb lapok majdem ugyanazokat a szerzőket sorakoztatják fel. Kérdés, valóban irodalmi értékű művekkel megtölthető-e ennyi folyóirat?

Könyvkiadás. Az irodalmi folyóiratok és az irodalom között nincs közvetlen kapcsolat, alig akad olyan folyóirat, amely mögött írók állnának – írta a folyóiratok helyzetét áttekintő tanulmányában Zimonyi Zoltán. Megállapítása fokozott mértékben igaz a könyvkiadókra: ezek 1949 óta, amikor is az új központi struktúrát kialakították, állami vállalatok, amelyek megbízatásuk alapján az írók elkészült munkáit közreadják, egy-egy kiadó arculatának megformálásában azonban írók, írócsoportok alig-alig játszanak szerepet. Az állami megbízatás természetesen a pártállam ellenőrzésével járt együtt. Még ma is, amikor már visszamenően is szereztünk némi tapasztalatot a pártállam működésével kapcsolatban, megdöbbenve olvassuk klasszikussá vált íróink naplóit a kiadókkal, lektorokkal (akik így vagy úgy cenzori feladatokat is elláttak) folytatott küzdelmeikről, vagy éppen arról, hogy egy párthivatalnok közölte egy íróval, művét mikor és melyik kiadó fogja kiadni. A példák természetesen itt is idézhetők: említhetnénk a Németh László életmű-kiadás sorsát (szövegelhagyások, önkéntes csonkítások, átírások, s a változó idő jeleként újabb és újabb pótkötetek utalnak létrejöttének körülményeire), Illyés betiltott verseit és esszéit, Lengyel József küzdelmét a *Szembesítés* megjelentetéséért, s így tovább, tovább, vég nélkül... Aligha van író, aki ne tudna a saját könyve megjelenése kapcsán hasonló jellegű példákat idézni. Számunkra mégis meglepetést keltett az a tény, hogy például Nadas Péternek négy évig kellett küzdenie a Magvető Könyvkiadó igazgatójával, hogy *Letrás* című elbeszéléskötetének a kéziratát visszakapja. (Arról, hogy a politikai ellenzékekhez sorolt szerzők milyen reménytelen, sokszor megalázó küzdelmet folytattak a kiadói vezetőkkel, Eörsi István és Kardos György levelezése árulkodik.) A könyvkiadók mellett a könyvszakma többi részterületéhez kapcsolódó vállalatok is merev, központilag szabályzott rendszerben dolgoztak.

Az egyes részterületek (kiadói munka, nyomda, terjesztés) között a más-más érdekeltégi viszonyok miatt nem jöhetett létre közös érdekeken alapuló kapcsolat. Mindehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy az ideológiai fontosság és az állami ellenőrzöttség ellenére a könyvkiadás egésze háttérbe szorult más gazdasági területekhez képest. „A gazdasági vezetés közvetlenül (a jövedelem-központosítás és jövedelem-újraelosztás, a támogatás politika és beruházáspolitikája útján) és közvetve (az árpolitika segítségével) egyaránt az ipart, illetően annak bizonyos ágazatait részesítette előnyben, a nemtermelő szféra és ezen belül a könyvszakma rövid és hosszú távon, taktikai és stratégiai szinten egyaránt hátrányba került a termelő ágazatokkal szemben” – olvashatjuk Kuti Éva és Marschall Miklós áttekintő jellegű tanulmányában.

* Azóta ez is megtörtént: Miskolcon a támogatás megvonása miatt 1990 júniusában megszűnt a *Napjaink*, helyette *Holnap* címmel indult folyóirat, az *Új Aurórából* *Napórává* alakult békéscsabai folyóirat pedig 1990 tavaszától szünetelteti megjelentetését. (A folyóirat októberben újraindult – *A szerk.*)

Az állami ellenőrzöttség mellé tehát a különböző, mesterségesen teremtett körülményeknek való kiszolgáltatottság társult: mindez természetesen nem csupán az író helyzetét, hangulatát határozta meg, hanem hatással volt alkotómunkájára is. A sok kínálózó lehetőség közül itt csak egyetlen vallomást idézünk: Utassy Józsefét, akinek költészete iránt a hatvanas-hetvenes évek fordulóján széles körű érdeklődés nyilvánult meg. „...az első kötetem mindössze 1300 példányban jelent meg. Egy tízmilliós országban. A cél pedig az, hogy minél több kézbe eljusson... mentem épp befelé dolgozni, s látom a szakmunkásotthon két hatalmas épületét. Megálltam, leültem, rágyújtottam, s mondom magamnak: ha itt mindenkinek kellene adnom könyvet, akkor az én első kötetem elfogyna. Sőt, nem is tudnék belőle adni még vagy 2-300 gyereknek. Aztán rákérdeztem, hogy van ez. Mondom: látod, megjelentél, most már nem mondhatod, hogy nem jelentél meg – de micsoda határfokkal? Milyen lángra csavarva égsz te? Vedd tudomásul, hogy alig hunyorogsz ebben az országban! Mi az, hogy 1300 példány, mikor harminc- vagy ötvenezret is nyugodtan kiadhattak volna?” – olvassuk a vallomásban.

Mindezzel együtt megállapíthatjuk: a magyar könyvkiadás – s vele együtt a könyvnyomtatás és könyvterjesztés – kiteljesítette a létrehozott, s jó pár mesterséges elemet magában hordozó rendszerben rejlő lehetőségeket. A hetvenes években követni tudta az irodalmi, más területen pedig a társadalmi érdeklődést. Az állami könyvkiadáson belül elsősorban a Magvető Könyvkiadó jóvoltából jelentek meg azok a kiadványok: tömegkönyvek, politikai jellegű írások, szépirodalmi és tudományos könyvek, amelyek másutt, piaci körülmények között csak több kis kiadó együttműködésével láthattak volna napvilágot. Igaz, ebben a rendszerben fordulhat elő az is, hogy a Szépirodalmi Kiadó kialakított feltételek közepette lényegében képtelen ellátni a saját feladatát. Mindehhez – a teljesség kedvéért – azt is hozzá kell tenni, hogy az eredményes munka feltételezte a kiadó vezetőjének privilégiumait, a másokénál nagyobb lehetőségeket, miközben az írók állam által garantált megjelentetése gyakorlatilag néhány, éppen a kultúra területén dolgozó funkcionárius által gyakorolt személyes kegyként történt meg. Ez a könyvkiadás hozta magával egy-egy könyv rendkívül hosszú, időnként még öt évnél is hosszabb megjelentetési idejét is.

Az irodalom és a könyvkiadás egymástól való távolságát mi sem jelzi jobban, mint hogy pár folyóirat másutt egyébként természetesnek tartott könyvkiadói gyakorlatát szinte csodaként emlegették, noha másfél évtized alatt aligha jelent meg ötven kötetnél több az ún. „vidéki” folyóiratok gondozásában. Azt itt nem is részletezzük, hogy a rendszer működéséig az összes kiadó Budapesten tevékenykedett, az irodalmi folyóiratok többsége pedig vidéken jelent meg. Arról viszont szólnunk kell, hogy az állami támogatásból tevékenykedő kiadók nem fedték le a könyvkiadói gyakorlat egészét, az elmúlt években ezt kihasználva jelentek meg az ún. nem hivatásos kiadók. Említettük már, hogy a szellemi élet decentralizációját nem követte a könyvkiadók decentralizációja, ehelyett a különböző intézmények, szervezetek, műhelyek kezdtek könyvkiadói tevékenységbe. A példák szinte vég nélkül sorolhatók: verseskötetek, irodalomtörténeti, helytörténeti monográfiák, múzeumi évkönyvek, könyvsorozatok jelentek meg gyakorlatilag áttekinthetetlenül széles skálán és terjedelemben. 1983-ban például Magyarországon 7600 könyv jelent meg, ebből 3745 a hivatásos, 3855 pedig a nem hivatásos könyvkiadóknál. Mindez nem rendítette meg a hivatalos könyvkiadói rendszert; egyrészt azért nem, mert a nem hivatalos könyvkiadók által kiadott könyvek alacsony példányszámmal jelentek meg, másrészt pedig azért nem, mert az így megjelent könyvekről a kívülről tudomást sem szerezhetett. Meg sem tudjuk becsülni, hogy mennyi szellemi energia pocsékolódott el ezáltal, hogy az anyagiakról ne is beszéljünk.

A hivatalos könyvkiadói rendszer ellehetetlenülését a demokratizálódás és az üzleti szellem érvényesülése hozta magával. Magánkönyvkiadói tevékenységre mindig volt lehetőség, ez előbb kegyként, a demokratizálódási folyamatban azonban már jogként jelent meg. Az elmúlt negyven év politikája és kultúrpolitikája a lehetséges sikeres könyv-

vek tárházát is megteremtette. Addig azonban, amíg egy új, hatékony, kultúrát támogató rendszert nem teremtenek meg, az irodalom szükségszerűen háttérbe szorul az ún. sikerkönyvek mögött. Nem csupán példányszámát, hatékonyságát illetően; ez természetes is lenne. Az irodalom végeredményben a maga esélyét veszti el, a gyors megjelenést s az olvasókhöz való eljutást. A demokratizálódás ugyan elvezetett a cenzúra és az állami kiadó monopólium megszüntetéséhez, lényegében ezt jelentette a Kiadói Főigazgatóság működésének megszűntetése 1989 júniusában, de az a tény, hogy a megszűnéssel egyidőben az üzleti szellem, a befektetés minél gyorsabb és jövedelmezőbb megtérülésének igénye is teret nyert, gátolja az állam kívánatos kultúrapártoló tevékenységét.

A jelenséget mindannyian ismerjük: új kiadókat jöttek létre (1988 első negyedében mintegy 15-20 intézmény kapott kiadói jogosítványt, 1989 első félévének végére pedig mintegy 300 új kiadó jött létre, s mivel a kiadás hivatalos engedélyezése ekkor megszűnt, a továbbiakban már magukat a kiadókat is nehéz lesz számon tartani). E kiadónál megjelent a politikai kiadás, a kiadók érdekeltté váltak a megjelentetés és terjesztés gyorsításában, valódi versenyhelyzet keletkezett – alapvetően még nem piaci körülmények között. A piaci körülményeket ugyanis eltakarják az elmúlt negyven év közéleti lefojtottságának következményei, az igény, az érdeklődés a történelem más szempontú megismerése iránt. Ez magyarázza az itthoni viszonyokhoz képest magas árak melletti érdeklődést is, viszont éppen ez az, ami a piaci telítettség veszélyeire is felhívja a figyelmet. Ismerjük a piaci verseny kísérőjelenségeit, az aluljárókban való árusítást, az „alantas” értékek előtérbe kerülését, mi több, Szolzsenyicin Gulágja kapcsán a kalózkidás fogalmával is meg kellett ismerkednünk. Mindezek valójában egy tagolt, és sok apró kiadó munkáján alapuló új kiadó rendszer kísérőjelenségei. A köztudatot ezek a kísérőjelenségek ma még erősebben foglalkoztatják, mint magának az új rendszernek a formálódása. „Bármennyire sok visszatetsző jelenség kíséri is ezeket a változásokat, alapvetően pozitív folyamatokról van szó: a könyves szakma lépésről-lépésre visszanyeri öntörvényűségét: olyan szakma, ahol igaz, hogy a kicsi szép, ahol a kiadás és a kereskedelem szervesen összetartozik, ahol minden egyes könyv aprólékos gondozásának, a piacra kerülés körülményeinek természetesen kellene lennie” – olvashatjuk Kuti Éva és Marschall Miklós egy másik, a HVG-ben megjelent írásában.* A hagyományos irodalmi kiadás ebben a formálódó új rendszerben még nem találta meg a helyét. A régi kiadók elvesztették előjogaik egy részét, vállalkozási lehetőségeik viszont végesek, így a versenyhelyzetben nem is találhatnak magukra. A gazdasági és társadalmi átalakulás időszakában az irodalom olvasókat veszített, kétségtelenül ez is a hagyományos irodalmi kiadás intézményei ellen dolgozik. Ráadásul nem csupán az állami támogatás formája változott meg – elvek nélküli alkumechanizmusról versenytárgyalásra –, hanem mértéke is erősen csökkent. Mindezek következtében folyamatosan csökken az évente megjelenő irodalminak tekinthető könyvek száma, feltehetően könyvsorozatok szűnnek meg, ezek a jelenségek pedig a kiadók vállára még nagyobb súlyt raknak. Mindezzel együtt az irodalomra, és benne a kiadásra legalább olyan nehéz időszak vár, mint amikor a pártállami hivatalnokok kezében volt a sorsa.

Az Írószövetség. Bárhonnét is szemléljük, az Írószövetség működésében már kezdetektől – 1945 júliusa óta, amikor a Magyar Írók Szövetsége megalakult – két tendencia figyelhető meg. Az egyik: az ideológiailag erősen központosított rendszerben az irodalom az ideológia társává válhat, s a fennálló berendezkedést szentesítheti – cserébe az irodalom bekerülhet a politikai szférába, s előjogokat élvezhet. Megkapja a politika támogatását, ez pedig segíti az írói munkák nagy példányszámban való megjelentetését, biztosítja a hivatalos elis-

* A fenti megállapítás igazságát nem fedhetik el a „könyves világ” legújabb, időnként botrányos jelenségei sem. Inkább arról van szó, hogy az öntörvényű könyves szakma kialakulásának feltételei még korántsem biztosítottak.

mertetést, végső soron hivatalossá formálja, a rendszer részévé teszi az irodalmat. A másik tendencia ennek éppen az ellenkezője. Ott ugyanis, ahol a társadalom különböző csoportjai a maguk érdeképviseletét nem láthatják el, az irodalom – mint ahogyan láttuk is – a különböző politikai erők összefogójává válhat. Jól jelezte ezt az, hogy egy-egy írószövetségi közgyűlés az elmúlt években politikai fórumokat helyettesített.

A politikai ellenőrzés kiterjesztésének, a hivatalos irodalom megteremtésének szándéka, valamint az irodalomnak a szellemi ellenállás kialakítására való törekvése végigkísérte az Írószövetség elmúlt negyven évének történetét. Mindez háttérbe szorította a szövetség érdekvédelmi tevékenységét.

Az Írószövetség története jól mutatja, hogy a politikai viták különösen a gazdasági-társadalmi-politikai válságok időszakában erősödtek fel, nem egy esetben az irodalom és a politika képviselőinek nyílt konfrontációjához is vezettek. Így volt ez például 1956-ban, amikor – az időszak irodalmi életét tárgyaló kézikönyv óvatossá megfogalmazását kölcsönvéve – „az irodalom iránti felfokozott érdeklődés, a művész megnövekedett politikai szerepe a szervezeti keretek között is feszültséget okozott”. Tovább idézve a kézikönyv megállapítását: „Az Írószövetség plénuma, szakosztályai és pártszervezete előbb éles szakmai, majd nyílt politikai vitafórummá nőttek, egyre önállóbb politikai szerepet kaptak, s 1955 végétől, 1956-ban már az ország egyik legfontosabb fórumává alakult”.

Hasonlóan megnövekedett az Írószövetség szerepe a későbbi válság-periodusokban is, noha sohasem az Írószövetség vezetősége került oppozícióba a politikai vezetéssel, hanem inkább egyes írói csoportok. Ezek a csoportok egy-egy választmányi ülésen fejtették ki a maguk véleményét, a felhalmozódott elégedetlenséget pedig a közgyűlésekre vitték magukkal. Ezért került például az érdeklődés középpontjába az 1981 decemberi közgyűlésen a cenzúra-öncenzúra kérdése, 1986 novemberében pedig az irodalom és a Kádár-rendszer legitimitációját biztosító ideológia képviselői közötti nyílt összeütközésre került sor. Az azóta eltelt időszak nyomatékosította a társadalom válságos állapotát feltáró irodalom igazát. A közgyűlés és az azt követő rövid időszak azonban azt mutatta meg, hogy a Kádár-rendszer utolsó periódusában mereven elhatárolta magát minden változást célzó kritikai állásfoglalástól, s ehhez a törekvéséhez az írók között is megtalálta a maga támaszát. Manipuláló híresztelések terjedtek el akkortájt, s felmerült egy új Írószövetség létrehozásának a szándéka is. Ezzel az 1957-es példát követték volna, amikor is a már idézett kézikönyv szerint előbb feloszlatták az Írószövetséget, majd „már igen korán egy kommunista, párthoz hű írókból álló bázist alakítottak ki”. Valószínűleg hasonló célt szolgált a kultúrpolitikai vezetéshez közelálló 28 írónak az Írószövetségből való kilépése. Az új szövetség megalakítására azonban már nem került sor: ezt ennek a szándéknak az írotársadalom részéről való nyílt elutasítása, s az Írószövetség új vezetésének egyes manőverezése akadályozta meg.

Az 1986-os írószövetségi közgyűlés jelezte a társadalom válságosra forduló állapotát, a társadalom és a politikai vezetés szembekerülését. Az azóta eltelt időben politikai pártok jelentek meg, megszűnt a sajtó közvetlen pártirányítása, s a társadalom is kezdi megteremtetni saját képviseleti rendszerét. Ebben az új helyzetben nyilvánvalóan az Írószövetség is más feladatokat fog betölteni, mint eddig. Ahogy Pomogáts Béla írja: „ha a magyar országgyűlés a jogállamiság és a politikai pluralizmus elvének megfelelően működik, nincs szükség arra, hogy az Írószövetség közgyűlései kvázi-parlamentként működjenek”.

Az új helyzetnek megfelelő működésre az Írószövetség kritikai szakosztályának vezetősége tett javaslatot 1988 decemberében. A javaslat szerint „az Írószövetség nem szabadult meg hivatali-bürokratikus mivoltától, s mert emiatt nem használta, nem használhatta ki a politikai nyomás enyhülésével megnyíló cselekvési lehetőségeit, szükségképpen kényszerpályára került, s egyre távolabb attól, amit kívánatosnak, de legalább is feltétlenül szükségesnek tartunk”.

Az elmúlt időkkel kapcsolatban a kritikai szakosztály vezetősége bírálta a szövet-

ség vezetőségét: „Kétségtelen, hogy az Írószövetség erőit a közgyűlés utáni időszakban az állami-politikai felügyeletből eredő függőségi viszony újrendezése kötötte le. Megítélésünk szerint hiábavalóan, mert csak a korábbi viszonyt sikerült helyreállítani, ráadásul nagy áldozatok árán, hiszen az újrakezdési kísérlet erkölcsileg-szakmailag kompromittáló, túlzott egységkeresésben fejeződött ki”. Ezt követően a javaslat készítői az irodalom valóságos tagoltságát kifejező demokratikus szövetség létrehozására tettek javaslatot. Eszerint a szövetségnek érdekérvényesítő, a szakmai munka minőségével törődő, demokratikus felépítésű szervezetnek kellene lennie.

1989 decemberében – megítélésünk szerint – az Írószövetség közgyűlése nem nézett szembe ezzel a kihívással. Akkor a politika kötötte le az íróársadalmat, a szakmai érdekvépviselet kérdései gyakorlatilag szóba sem kerültek. A változás, átalakulás időszakában feltehetően nagy árat kell fizetni ezért: a szövetség léte, de méginkább az irodalom sajátos érdekei kerülhetnek veszélybe.*

Sok tekintetben hasonló mozgások jellemezték egészen 1989 nyaráig az Írószövetség keretei között működő Fiala Írók József Attila Körének, később pedig (1985-től) a József Attila Körnek a történetét is. A Kör a hetvenes években az Írószövetség KISZ-szervezetéből nőtt ki, később, az 1981-es felfüggesztés idején is a KISZ-szervezet őrizte a Kör folytonosságát, noha ennek működése formális volt. Azt, hogy a KISZ-szervezetből kinőtt a FIJAK, több tényező is indokolta. Elsőként a fiatal irodalom helyzetének megoldatlanságát kell megemlítenünk. Az egymásra növő nemzedékek ugyanis megakadályozták, hogy az akkor 30-35 éves írók az irodalmi életbe betagozódjanak, munkáik rendszeresen megjelenjenek. A Kör munkájának engedélyezésében minden bizonnyal közrejátszott a fiatal irodalom ellenőrzésének lehetősége is.

Mondhatni, a FIJAK, majd a JAK története talán még viharosabb, mint az Írószövetségé. A fiatal írónemzedék ugyanis ennek a szervezetnek a tagjaként találta szembe magát az állami és pártirányítással. Hosszúra nyúlt viták zajlottak az önállósodásról, az irányzatok önmegmutató törekvéseiről, a különböző új orgánumok létrehozásának lehetőségeiről, a kulturális élet autonómiájáról, a *Mozgó Világ* helyzetéről stb. Az egyes időszakokban különböző vezetőségek álltak a Kör élén, ezek tagjai között olyan fiatal írókkal találkozhattunk, mint Lezsák Sándor, Szilágyi Ákos, Csengey Dénes, Tamás Gáspár Miklós, Csordás Gábor, Tóth Erzsébet, Zalán Tibor, Zelei Miklós, Elek István. Mára közülük többen politikai mozgalmak vezetőivé nőttek ki magukat.

1981 márciusában a kultúrpolitikai irányítás felfüggesztette a Kör működését. Ennek ürügyül egy, a Kör vezetősége által készített tervezet szolgált, amely a Kör további működését körvonalazta. Hosszas huzavona után indulhatott csak újra a JAK munkája. Az új vezetőség érdemének tudható be, hogy elindította a JAK-füzeteket, a fiatal és általában a formabontó, kísérletező irodalom publikációs fórumát.

A sorozat kompromisszumos megoldással indult útjára: a JAK által választott szerkesztőbizottság döntött a megjelentetendő kéziratokról és gondozta is azokat, a kiadást viszont – a kultúrpolitika nyomására – a Magvető Könyvkiadó vállalta magára. Kezdetben évi 12 kötet megjelentetéséről volt szó, ez a szám azonban folyamatosan csökkent, általában évi 7-8 kötet jelent meg. Az egymásra következő szerkesztőbizottságok ugyanazokkal a gondokkal néztek szembe, mint más szerkesztőségek és kiadók munkatársai. Hol politikai okok játszottak közre egy-egy kézirat elutasításában vagy kései megjelentetésében, hol a szokásos lassúságú kiadói gyakorlat késleltette egy-egy könyv megjelenését, máskor a kiadó által szabott feltételeket nem tudta elfogadni a szerkesztőbizottság. Időnként még a kultúrpolitika zsarolási kísérleteire is sor került... Ezek a tényezők mind közrejátszottak abban, hogy maga a sorozat nem vált igazán karakteressé. Eltérő színvonalú kötetek jelen-

* Mindezek a tények azonban – véleményünk szerint – nem szolgálhattak alapul a Független Írószövetség létrehozásához.

tek meg benne, köztük természetesen pár kiváló könyv is, így például Esterházy Péter, Nádas Péter, Géczai János, Molnár Miklós munkái. A közel ötven könyv között akadt jónéhány olyan is, ami másutt biztosan nem jelent volna meg, gondoljunk csak a fiatal irodalommal kapcsolatos vitákat egybegyűjtő, vagy pedig a kísérletező költészetet bemutató antológiákra. Más köteteknek pedig éppen a füzetsorozat jelentett megfelelő megjelenési formát.

Legalább a könyvsorozat tervével egyidős a JAK folyóirat-teremtő kísérlete. Annak idején a *Mozgó Világ* is a fiatal írók fórumaként indult, később pedig egy jól körülhatárolható nemzedék és irányzat lapjává vált. 1983 után az eltávolított szerkesztőség helyére lépő új gárda politikai orgánummá szervezte... Így a JAK által összefogott nemzedék újra folyóirat (saját folyóirat) nélkül maradt. Az új lapot azonban nem hozhatta létre, hiszen ez aligha tűrt volna el olyan gyámkodást, mint a könyvsorozat. A kultúrpolitikai vezetés számára elfogadhatatlan volt, hogy a JAK önálló laphoz jusson. (Ennek a kultúrpolitikai vezetésnek természetesen az is elfogadhatatlan volt, hogy az Írószövetségnek legyen önálló lapja.) Később, már a nyolcvanas évek második felében egy új, elsősorban irodalmi szempontok alapján szerveződő generáció dolgozta ki az egyetlen keretfolyóiraton belül létező négy irodalmi csoportosulást magába foglaló folyóirat tervét. A *Lap* próbaszáma 1988 januárjában jelent meg, azóta mindegyik csoportosulás (*Új Hölgylutár*, *A 84-es kijárat*, *Polisz*, *Dolog és Szellem*) közzétette a maga számát. A megjelent számokról elmondható, hogy a magyar irodalomban már meglévő csoportosulásokhoz kötődtek, eredendően újat azonban nem hoztak. A József Attila Kör a nyolcvanas évek elején a politikai gondolkodás erjesztője volt. Az évtized során minden egyes eredményért kompromisszumot kellett kötnie (legtöbbször a JAK-füzetek léte vagy nem léte volt a tét), s ez az állandó kompromisszumkényszer felőrölte erejét. 1989-ben már a korábitól teljesen eltérő, a figyelme középpontjába elsősorban az irodalmat helyező generáció alkotói tették ki tagjai többségét. Ők döntöttek úgy, hogy a József Attila Kör kilép az Írószövetség felügyelete alól. Az önállósodott szervezet célja az, hogy segítséget nyújtson a fiatalok irodalmi pályakezdéséhez.

Összefoglalás helyett: gondolatok irodalmunk jelenéről és jövőjéről

1./ Irodalmunk önértékéről, a világirodalomban elfoglalt helyéről, noha ez mindig is az irodalmi öntudat egyik legfontosabb kérdése volt, s számos életmű létrejöttét ösztönözte, az elmúlt években alig esett szó. Ez önmagában is azt a lázas állapotot jelzi, amelybe az ország és az irodalom került. A kérdés mégsem hiányzott az irodalom világából, s ez annak köszönhető, hogy az *Újhold-Évkönyvben* megjelent Határ Győző *A nemzet hamistudat* című, eredetileg 1986 januárjában elhangzott előadásának szövege. Azt önmagában is tünetértékűnek tartjuk, hogy a rendkívül magvas, ám néha sarkítottan megfogalmazott állításokat is tartalmazó előadás és Balassa Péter ehhez az előadáshoz kapcsolódó gondolatmenete irodalmunkban semmiféle visszhangot nem váltott ki.

Határ Győző irodalmunk egyik alaptörékvésének az tartja, hogy a magyarság létproblémáit beemelve a világ tudatába, s ennek a feladatnak a teljesítése során szerezzék magának világirodalmi rangot. Gondolatmenete a világ felől látatja a magyarság és a magyar irodalom iránti érdeklődést, ám éppen ez a nézőpont jelzi, hogy valójában nem irodalmunk valós értékéről szól. Rengeteg helytálló megállapítást tesz irodalmunk köztöttségeiről, belterjességéről, politika-pótló szerepéről, átlagos színvonaláról, hamis szerepvállalásairól, felnövesztett sérelmeiről. Vele szemben mégis inkább Balassa Péternek adunk igazat, aki így ír: „ami nem magyarázható önmagával az irodalommal – az indulat összekever; holott a szerző is nyilvánvalóan tudja: a magyar irodalomnak szenvedése és nem bűne, hogy viselnie kell mindazt, amit másutt politikai nyilvánosságnak, civil társadalomak, közéletnek, jogilag szabályozott, működő intézményrendszernek neveznek”. Hasonlóképpen egyetértünk Balassa Péter következő megállapításával: „Nem lehet a világirodalmat azonosítani a hagyományosan nagy kultúrnépek irodalmával. Ilyen

értelemben kell néhány mondatot mondani arról, hogy ebben a világirodalomnak nevezett áttekinthetetlen, de időnként felzengő orchesterben mi az, amit csak a magyar irodalom tud. Keveseknek fog »tetszeni«, amit gondolok, de mondom: így csak a magyar irodalom tudja provinciális formátum és tragikus lét rejtélyesen kiegyensúlyozatlan összefonódását, a szellem (a génusz) megtörtségének varázsát produkálni.”

Balassa Péter Arany Jánost, Móriczot idézi példaként – melléjük nyilvánvalóan még jónéhány írónk nevét odahelyezhetnénk. Ehelyett azonban inkább arról szólunk, hogy a magyar irodalom immáron végérvényesen megszűnt egyszólamú irodalom lenni: míg egyik ágában a nemzet sorsával való összefonódásra látunk példákat, addig a másikban az ironikus, játékos szemléletmódra. Ám éppen a tét, a történelemhez, a történelemmé váló jelenhez kapcsolódás adja mindkét szemléletmódnak a sajátosságát. Aligha tévedünk, ha úgy gondoljuk, hogy Csoóri Sándor, Konrád György, Mészöly Miklós, Nadas Péter, s a náluk is fiatalabb Esterházy Péter, Grendel Lajos, Szócs Géza munkássága új módon, de a magyar irodalmi hagyomány egészéhez kapcsolódik. Aligha feltételezhető, hogy irodalmunk külföldön való megismerésében frontáttörés következik be, a közép-és kelet-európai irodalmakban ilyen vágyott, mitizált frontáttörés pedig egyébként is elképzelhetetlen. De talán nem is azzal kell mérnünk irodalmunkat, hogy Nyugaton mit ismernek el belőle, mennyire vált ismertté, hanem inkább azzal, hogy mennyire felelt meg az őt ért kihívásoknak. Ennek kapcsán pedig meg kell állapítanunk, hogy újabb irodalmunk a fent felsorolt írók munkássága révén megteremtette azokat a műveket, amelyek joggal állíthatók az elmúlt korszakok munkái mellé.

2./ Dolgozatunk egésze a magyar irodalom társadalmi léthelyzetét vizsgálta. Összefoglalásunkban is szólnunk kell az irodalom társadalmi hatásmechanizmusairól. Míg az egyes művek önértéke az irodalomtudomány eszközeivel megállapítható, addig az irodalom hatásainak vizsgálatánál az irodalom világán túl kell lépnünk. A mű ugyanis nem egyszerűen önmagában létezik, fontos a társadalomban elfoglalt helye is. Az irodalom e téren válik az intézményrendszer működésének, s egyáltalán a kultúra közvetítőrendszerének a kiszolgáltatottjává.

Kulturális közállapotainkat az utóbbi időben számos tanulmány elemezte, így itt csak pár adatot, gondolatfoslányt ismertetünk. 1965-től 1980-ig több mint a felével csökkent a művelődési otthonok száma. Az ún. alkotó művelődő közösségek száma az utolsó tíz évben meredeken csökkent, a közművelődési könyvtárak állománya visszaesett az 1960-1965 közötti időszak színvonalára, a filmgyártás a hatvanas évek szintjére esett vissza, már ami a mennyiséget és nem a minőséget illeti. A helyzet a gazdasági élet romlásával, a többletmunka vállalásának kényszerével, a kulturális élet üzleti alapokra helyeződésével párhuzamosan egyre romlik, s feltehetően romlani is fog. Király István 1987-ben lehetséges kiútként az állami jelenlét e területen való erősítésének szükségességét fogalmazta meg, s jelezte, hogy az államnak milyen feladatokat kell megoldania azért, hogy megvédje a kultúrát. E szerint az államnak támogatnia, szabályoznia, szerveznie, ellenőriznie kell a kulturális tevékenységet a kulturális környezetszennyezéssel szemben. Király István még egy felvilágosult szocialista államot képzelt el, azóta – jól tudjuk – ez az elképzelés semmivé vált. Az állam mostani szétesésének folyamatában már csupán az egyes kulturális szférák létezési feltételeit igyekeznek megteremtteni felülről, s félő, rövidesen már ehhez sem lesz elegendő jószándék és pénz. Ma a meglévő intézményrendszer szétesését, és nem egy új intézményrendszer kialakulását, felépülését látjuk.

A kulturális intézményrendszer működésétől elválaszthatatlan az iskolarendszer működése. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján uralkodó állapotokat a *Mozgó Világ* emlékezetes vita-sorozata feltárta, a helyzet azóta jelentősen nem változott, noha a béklyóba szorító külső körülményekben alapvető változások következtek be. Immáron jelentős politikai támogatást kapnak az önálló gondolkodást előtérbe helyező pedagógusok, szabadság-fokuk is változott. A társadalmi feltételrendszerben azonban nem következett be változás,

vagy ha igen, akkor inkább nőtt, mint csökkent a tudatzavar, a közömbösség irányába ható tényezők súlya. A tömegkommunikáció, főképpen a televízió és a rádió sem sugallja az irodalmi, művészeti értékek megbecsülésének fontosságát. Természetesen nem egy-egy műsorra gondolunk itt sem, hiszen ezen a területen akár örömteli változásokról is hírt adhatnánk, hanem a tömegkommunikáció egészére. Ezt az általános képet nem módosíthatják a nyomtatott sajtó területén bekövetkezett változások sem.

Mindezek ellenére elmondható, hogy a magyar irodalom az elmúlt időszakban nemcsak jelentős műveket hozott létre, hanem hű maradt hagyományos társadalmi feladatvállalásához is s főbb törekvései a társadalomban is visszhangra találtak. Az irodalom egyik elindítója s talán legfontosabb támogatója volt a társadalmi átalakulás folyamatának. Nem feledhetjük, hogy forradalmi események játszódtak le az elmúlt két esztendőben, ha idehaza a klasszikus forradalmi jelenetek és díszletek hiányoztak is. Éppen Mészöly Miklós volt az, aki a magyarországi átalakulás alapkérdését megfogalmazta: „Várjuk, hogy ki lesz az, aki elfogadható garanciákkal képes megtenni az első lépést a hátsó gondolat nélküli kompromisszum felé”. A pártharcok mocsarába süllyedő Magyarországon kevés foganatja volt a fenti gondolatnak, talán ezért is írhatta Csoóri Sándor – egyáltalán nem a forradalmi mámort számonkérve, hanem inkább a cselekvéshiányt felpanaszolva: „Akár a napi politika, akár a történelem szemszögéből is vizsgálánk meg az eseményeket, minden új változást, sikert valamilyen sajátos »magyar relativizmus« árnyékol be. Valamilyen bizonytalansággal ütköző verseny. Hogy mi lehet ennek az oka? Talán az, hogy a forradalminak mondható változásokat, a sajtószabadságtól az egyesületi törvényig, a pártalapításig nem, illetve nem kizárólag forradalmi erők idézték elő, nem forradalmi akarattal, hanem az évtizedek alatt fölhalmozódott tévedések. Valami, amit gyűjtőnéven csődnek neveznek. Hatalmi csődnek, pártcsődnek, gazdasági csődnek, erkölcsi csődnek és így tovább”.

Kell-e mondanunk, hogy mindkét gondolat az egészséges nemzettudat kialakítását szolgálta? Ugyanakkor utalnunk kell Csurka István, Csengey Dénes, Lezsák Sándor, Bíró Zoltán, Konrád György, Haraszi Miklós és mások politikai szerepvállalására is. E szerepvállalások nélkül aligha következtek volna be a mostani változások, és ezt akkor is tudnunk kell, ha leszögezzük: egy-egy politikai szerepet vállaló író megnyilvánulásával jónéhányszor nem tudtunk egyetérteni. Ugyanakkor az írók közéleti szerepvállalása nélkül nem beszélhetnénk a kárpátaljai és a felvidéki, a romániai változásokról sem. Ez a szerepvállalás a társadalomfejlődés sajátosságaiból következett, s egyben jelezte azt is, hogy az irodalomnak a jövőben megváltozik a szerepe és a lehetősége is. Újabb írók egész sora jelzi, hogy a politikától az első adandó alkalommal visszatérnek az irodalomhoz, s ez a mostaninál egészségesebb, s más kérdéseket előtérbe állító irodalmi élet kialakulását igéri.

3./ A társadalmi átalakulás időszakában az irodalom területén is számos ellentmondásos jelenséggel találkoztunk. Ezek közül a legfontosabb: a magyar irodalom a változások közepette korszakhatárra érkezett. A politikai hangoltságú irodalom helyére nyilvánvalóan egy irodalmi hangoltságú irodalom kerül. Felfogásunk szerint ez utóbbi sem tagadja azt a helyet és közeget, amelyben létrejött. Az átalakulás közepette értékrendek kerülnek-kerülhetnek szembe egymással. Ebben a szembekerülésben eddig alapvetően nem irodalmi érdekek, hanem klikk-csoportirányzati érdekek érvényesültek. Az irodalom belekerült a politikai szölamokat hirdető sajtó áramába, nemhogy letisztulna, hanem újabb zavaros áramlatok keletkeznek. Ezek az áramlatok elfedik a valódi irodalmi mozgásokat, és az irodalom érdekei ellen hatnak. Az irodalom átalakulása nagy veszteségek árán megy majd végbe. Sándor Iván a következőképpen foglalta össze a régi irodalmiság szétesését és az új kialakulását kísérő jelenségeket: „Világképek, nézőpontcentrumok, a nyelv lefokozódása; negatív bomlás, felcímkezések, átragasztások, manipulációs szekvenciák; a művészi-gondolkodói magatartások metamorfózisaként elgyengülések, besározódások, illetve a csőd okainak kizárólag a külső erőkre való áthárítása, miközben végbemeget a »szisztematikus zavar« erőzióna alá került személyiség bűnbee-

sése, a tévedések újraelkövetése, a mértéktelen önvádhiány, illetve a folyamatos önsajnálát". Amiként mondtuk is, mindezek a jelenségek valójában az irodalom méltósága és az irodalom érdekei ellen hatnak. „A csoporttudat és a szereptudattal kompenzált kis külön tehetség, kompetencia-görcs mindig az értékek ellen hatott a 20. századi irodalomban. Nem népi-urbánus vita volt itt, éppen ez a képletfelírás volt maga az önmeggyőzés és manipuláció, hanem kontraszelektió és tehetség/érték vitája, szembenállása. A kontraszelektált irodalom hivatkozik mindig a szerepre, az ügyre, a mi kutyánk kölykére stb. – írja egy, a fiatal írókhoz címzett tanulmányában Balassa Péter. – Ebből a bűvös körből végre egyszer s mindenkorra ki kell jutni. E lehetőségek kimunkálása, gyakorlása, következetes végigvitele a ti lehetőségetek. Szabad egyéniségek olykor bizony aritmus táncra vár rátok: ez felel meg egy emancipálódó civil társadalom irodalmának, nem más". Az egyes értékrendek, csoportok, irányzatok öntisztulási folyamatára van tehát szükség, az értékek egymás melletti létezésére. Annál is inkább, mert a „sajtószabadság kitörése" a korábbinál jóval tagoltabb nyilvánosságot teremtett, s ilyen viszonyok között az irodalom önvédelmi reflexeinek is működniük kellene. Az újabb történeti, politikai, gazdasági irodalomnak természetesen óriási jelentőségű hozadéka volt, s inkább az eddigi hiánya okozott károkat, nem pedig mostani hangsúlyos jelenléte. A szépirodalomnak nem ezt a jellegű irodalmat kell pótolnia, hanem emellett kell megtalálnia a maga helyét. Művek, méghozzá kiemelkedő művek is fognak születni ezután, mint ahogy születtek eddig is. Az irodalmiság azonban több, mint az egymás melletti művek sora: lapokra, olvasókra, egyáltalán egységes irodalmi tudatra is szükség van egy jól működő irodalmisághoz, ennek megteremtése pedig az elkövetkezendő időszak feladata.

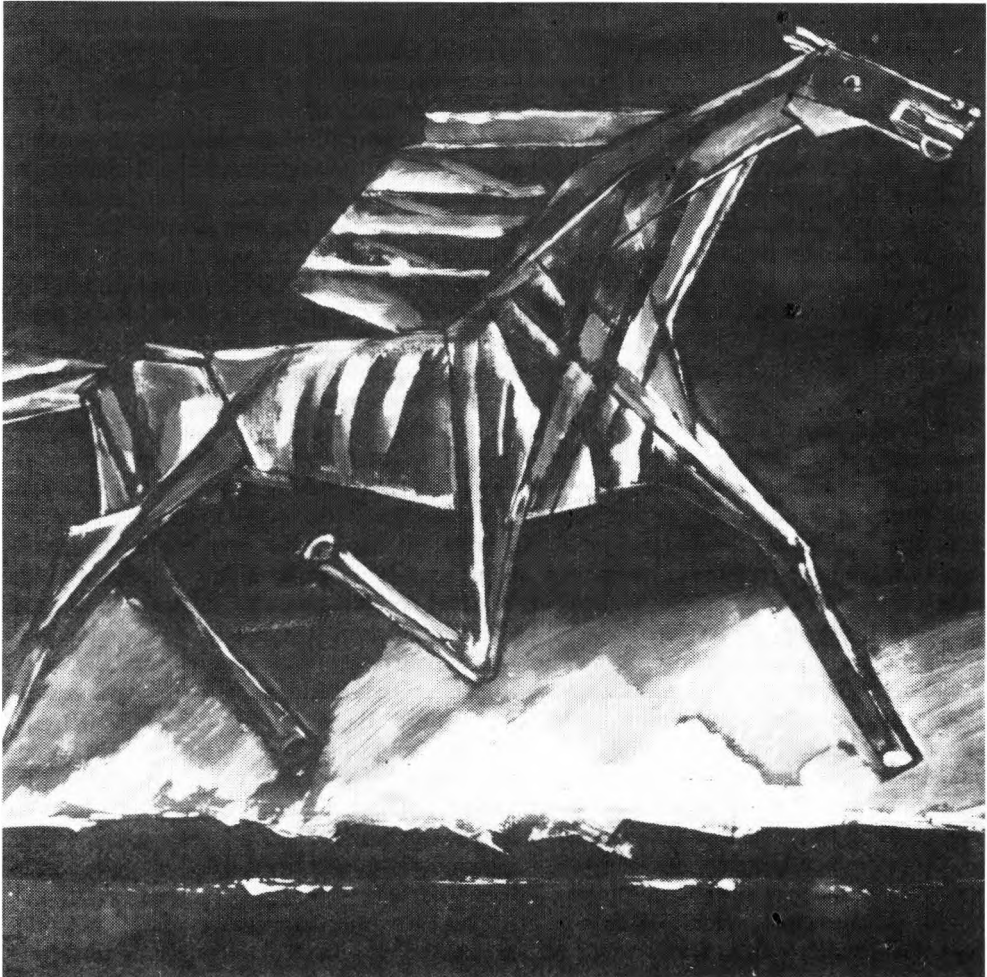
4./ Az újabban érvényesülő politikai és üzleti szempontok természetesen azokat is negligálják, akik kívül helyezték magukat az érvényesülésnek ezeken a formáin. „Írj, névtelen kezdő: nem kell senkinek" – mondja publicisztikai írásában Csaplár Vilmos. Keresztury Tibor pedig – a *Fiatal írók könyve* kapcsán – így írja le a fiatal írónemzedék helyzetét: „Békebeli nemzedék ez, amelyet már nem fertőzhetett meg a hatvanas-hetvenes évtized kiegyezései nyugalmának megalkuvásokkal és hamis ábrándokkal teli légköre, hisz eszmélkedése a társadalmi illúziók végleges szertefoszlásának idejére esett. Gimnazistaként is erősen gyanakodott, az egyetemen már inkább csak mulattatták a marxista tárgyak kitűnő előadóinak szálnalmas erőfeszítései, masszív hazugságai. A szocializmushoz, mint olyanhoz, ily módon nem lett viszonya, mert nem tudta meg, hogy az micsoda. Társadalmi élménye a sztálinizmus késői összeomlásában rejlő halk remény, művészeti szituációja az az irodalmi átrendeződés, ami alapvetően módosította vonzódásait, hagyományképét is. Az előző generációkkal szemben hozzá már nemigen szól például a népi irodalom vagy a túztáncos költészet nagy része, de az avantgárd utópizmusát is erős fenntartásokkal szemléli. Az irodalomba érkezvén helyzete látszólag példátlanul jó: érvényesülését nem gátolja ízlésterror, szerkesztői önkény – részben általa szerkesztett, meglevő s új folyóiratokban kezdhet berendezkedni. Csak közben mást se lát, mint hogy mélységesen érdektelenné vált mindaz, amit csinált. Nincs rá igény. Nincs irodalmi élet és nincs közönség. Általános válság van és politikai, melyhez ennek a nemzedéknek íróként nincs köze. Művészi magatartása így csak defenzív lehet: igyekszik távoltartani magát mindattól, ami rangjavesztett munkája tárgykörén kívül esik. Vitája, harca az előtte járókkal esztétikai értelemben sincs, hisz nem kell ellenükre teret foglalnia. Lemondva harsány programokról csupán létezni akar; rendet rakni a romokon – ha másként nem lehet – saját örömeire és épülésére. »Megörvendeztetem szellemem, és ez elég« – ahogy Solymosi Bálint szkeptikus hetykeséggel írja".

Nem elképzelhetetlen, hogy épp ezáltal, az új nemzedék kényszerű önmagába zárkózásával kezdődik el egy új irodalmiság létrehozása...

5./ A változások, átalakulások kezdetén jónéhányan gondoltuk úgy, hogy az irodalom néhány folyóiratba visszahúzódva átvészeli az elkerülhetetlen társadalmi küz-

delmek időszakát. Nem arra gondoltunk, hogy az irodalomnak ki kell vonulnia a változások erőteréből, hanem arra, hogy az egyes irányzatok képesek legyenek szót érteni egymással, a tradicionális szemléletmód elkötelezettjei elfogadják az új törekvések képviselőit; egyáltalán, az irodalom képes lesz egységes és teljes képet mutatni önmagáról. Nem így történt, s ebben közrejátszott az irodalmi sajtó szétesése, s közrejátszottak az irodalom belső mozgásának ki nem számítható sajátosságai is. A régi folyóiratok elvesztették hagyományos szerepüket, az új lapok létrejötte pedig még tagoltabbá és áttekinthetlenebbé formálta az irodalmat. Mindez persze csak a felismerés világosságát hozta magával: amiről korábban úgy tűnt, hogy még megmenthető, átalakítható, arról mostanra kiderült: teljes lerombolásra és újbóli felépítésre szorul. Sorsát – úgy tűnik – az irodalom sem kerülheti el.

1990. január-1990. március

Ködarckép éhező vidrával

(majális)

– Az a majális
ahol az ember vidám
meg közben kajál is –

Jól főzök. Öt ételt főzök jól. De mire ezt bárki is olvashatja, lehet, hogy már 10-re vagy 13-ra szaporodik a számuk. Ezt szükségesnek tartom leírni. Bár vonzódok a valóság elegáns hanyagulálásához, mint azok, akik fekvő jószágról álmodnak, s álmuk végén némi javítást tesznek rajta, hogy szőröstül-bőröstül a magoké legyen. Hogy a szépség kincs, csak félig igaz, a másik felére azt mondom, hogy nem, higgyél nekem – csak kicsit vagyok csúnya. Nézhetem, sőt ki is küldhetem én a sövény mellett álldogáló, felheccelt szépasszonyt a dombtetőre, hogy hozzon nekem a kengurus nadrágjában mahagóni levélből főtt teát, az úgy botladozna, hogy ijedtségem büntudattá púpozódna. Áldom azt, aki kígyókon és sárkányokon s a pokolnak minden ijedelmén keresztülvitt, s most jutalmaz. Keze hófehér, mint az enyém, haja rövid, de barna, mint az enyém, szempillái hosszúak, mind enyém. Ám a szeme zöld, enyimé előbb kék, mint szürke, koszoskék (mintha nem lenne soha csutakolva). Szájamban a ceremónia hangjai, ami – hogy valljak kissé az izgágaságról – veszedelembe sodor majd egy szép napon: föl-alá bújkálok a fák között, rágom a kezem és szépen öklendek kakaós reggelit, hogy azt a fény csillámai apró pontonként megtapasztalják és istentelen magyarázatra térítsenek, miszerint az finom, mely második útján a szájban, íztét megtartva bukkan fel. Mert ha mély ez a fájdalom, legalább hamvait bírjam, s lássam reszketésem vad, állatbőrbe bújt formálódását. Oly hevülten szakad rám a feszes szent égbolt, hogy eltompulva hallásban, látásban, érzés és gondolat nélkül, végre hanyatlani kezdek. Kinek karjai közül nem ment barátság, ott kel egyezségre éjszaka és nappal, dél és észak, ott hallani e szavakat: szeresd őt, s haláloddal emlékezz meg róla, búttalan mély édes hangodon ereszd el legjobb darabjaid, s magaddal térj nem látszó ösvényre, hogy legyen bátorsága, melyben nem fog látni, hallani nem fog ő sem, míg csak ezt fogja hallani s vélni, látása az övé, nem hideg.

S mivel látom, értelmét én adtam istennek, s nem ő kupálta szét a fejem, ad-digra beeresztem magam e finom barlangba, mely hús hússal való érintését tételezé, csakhogy az Úr bizonyossága legyen az is, mi ellene szól, akár durva szavak, akár önfeledt s pajzán cselekedetek formájában. De ragadhatna ez kisebb nyugalomra, férfias mozdulatlanságra, hol a mell s a hasított arcél egyetlen irányba mutat, hová szemnek, kéznek útja nincsen, csak a parancsolás szava hallik, mely nem egyéb örült védekezésnél, egy kigondolt gömb püfölésénél, ahogyan így oldalról hozzáférhetek. De ím, minden sarkallat és cinizmus egy

szart se ér, midőn az beszél, aki nincsen, akinek úgy adták szájába a szavakat, mint ahogy más életet kap egy napon. Sovány vigasztalásul mondom, hogy vékony a természetem, az úr, az úr fenségesebben kitarul, szomjával szemedet issza, mint két pohár közt választ a vizet éhező, s ajkadat az égre tereli azon nyomban.

Tovább kezdem itt: vagyok. És nem az a fontos innen a társszerzői kabinból, hogy élek-e avagy halok, hanem hogy meglelém azt az ütött-kopott kis helyet, honnan már egyik sem kérdés, ahol eszembe se jut a különbség, hun csak egyetlen törvény mozgatja a madárpisivel lefolyt lábkarokat, hogy a mindennapok megöröküljenek, s rítusa a szégyennek ne legyen, sem más rohadt kalkulációnak, hogy ne lehessen: azt hihetném.

Április közepéig semmit sem csinállok.

Narancslé, tej, játék. Fázom, és nincs itt egy rohadt pokróc se, amibe belebújhatnék. Vágyom rá. Először a kezemet emelném fel, de milyen fájdalom ez?

Találkozásunk helyén egy óriási labda pattog azóta, ütemesen verődik a kólaphoz, süketítő zajt áraszt, akár egy nudligyár. Behunytam a szemem, hozzád simultam, egy óra múlva semmiféle célt nem látva magam előtt, gyalogoltam a zuhogó esőben. A hideg gondviselése annak, akit idáig példátlanul ostromozott. Megálltam egy meglepő helyen, az esővíz szennyes foltja felett, és belefeküdtem a koszos meleg vízbe. A kezemet nem csaptam oda, lassan merült el az arcom, körbeforgattam a ruhám, hogy átigya mind a nedvességet. Arccal fölfelé feküdtem a tócsában, mikor egy állat állt meg mellettem, s kért a vízből.

Aztán este az ágyamban hajnalig hallgattam a madarakat, és azt a férfit, aki az Éhező Vidrák alapítványától jött, valami természetadta jóssággal kérlelt. Emlékszem a szavaira: „Isten és ember előtt vagyunk, a húst hússal kell táplálni, hogyha az ismeretlent emlegetné, az is az öröm és az eső kezdete, hála, most lassan a halálára éhezünk, s kerül.”

Egyetlen titok van csak, de az oly mélységes, hogy oda fúrótorony nem hatol, beéri olajjal, s keni magát, mint nő a napon a vidrának üdvözítő nyálával, zsírjával, a vidra farkával, a vidra napolajszagban háló szapora testével. A kín s bölcsesség ott ül, lent a másik szobában, ahol két vadmacska párzik a szétvert írógép felett. Szűnj meg! Aludd szét a fejed! Lopd el az összes pénzem, csak hagyjál már békén.

Amikor először bevonult a meggyszósz a torkomba, tavasz volt, úgy kellett ülnünk, mint akikre már semmi sem vár.

De aztán ott álltunk a buszmezállóban, és vártuk azt a nyavalyás sárga járgányt, amit ember vezet, irányít, s ha fa ékelődik útjába, halált okoz, tömeges rázkódást, a fájdalomnál mélyebb árvaságot; hogy csapna bele a villám, úgy hajnali háromkor, hogy senki ne lássa a csodát, ami vele esik, fúj, szakad, hogy ne zavarja a kilátást, és a szememet ne zavarja egyáltalán, mert nem kérek, de mosolygok, mintha el akarnék szökni.

Majd a vidrák útját választom a születő hold alatt. Lámpásom fényét elvakítja egy moccanatlan fényöv, s vele így ketten könnyedén, kőről kőre növekszünk a hempergő csontpiramis tövében. De mi ez az út, mely elől-hátul ugyanaz, úttalan, remegő és szálnalmas? Ez csak az ing képe, melyben ügyétől fosztottan áll a falulakó a város főterén, hogy vinné őt valaki vacsorázni, hisz az inge csábító, és jól gombolható. Szerény ütéssel a vidra arca közelít a langyos út porából, és hoz-

za emészte a szendvicset, hogy kiszenvedj végre abból a bunkómintás ingből, amit soha ki nem állhattam.

Én a szerelmem keresztjét egészen képzelem, még ha foga törékeny is, olyat parancsol. Ne a fogaddal beszélj. Fogadd meg, hogy bejössz az esőről és nem szólsz pintérnek, hogy tegnap a tubás veszettül ugrált. Különben pintér kijelöli a zenekar helyét, és én a szerelmemmel le nem írhatom azt az éjszakát, mikor a zenét hallottuk, de a tubás indulatoktól túlfűtött arcát nem. Igyekezni fogok: Isten mindent lát, úgy intézte a dolgot, hogy jó a jóval, rossz a rosszal, a tubás pedig a vidra markában aludjon. Ha nem hiszed, törj ketté egy ágat, és dugd a fűledbe, és majd megmutatja a helyes járást, az enyémet. De nem is kell fogadkozni, egyszerűen hidd el, hogy így van.

Nem voltál nekem soha gaz disznó, olyan, akit szégyellnem kellene, s másnap se, mikor örömben Finnországról beszéltem, de most óvatosan húzódj mellém, lopva kihallgatlak.

Dühömben felkaptam egy darab vasat, azzal futottam ezer métert. Mikor visszafelé jöttem, már annyira fáradt voltam, hogy nem ismert meg senki. Hiába mondtam, hogy én vagyok a vasas ember, nem hittek nekem. Akkor fogtam a vasat, és elhajítottam. Két év múlva veszedelmes betegségbe keveredtem, azt mondták, hogy vashiányom van. Éreztem ezt régebben is, de nem mertem szólani, nehogy kiröhögjenek megint, hogy hiányzik nekem a vas. Ezért inkább nem is szóltam, csak számláltam a marháimat a finoman aláhulló vakolat alatt.

Hirtelen a föld mélyén találtam magam, úgy kapaszkodtam, ahogy azt 24 oldalon lehetne leírni.

Egy kicsit gondolkodva és hivatásszerűen azt találtam állítani, hogy a vidra húsa keserű, és ezen nincs módomban változtatni. Az első öt vagy hat sort még kicserélhetem, egy jelenetet, mely készen áll, odailleszthetek. De az ágyban már nem lehet írni, csak gondolkodni és csodálkozni, hogy miért tettem én tegnap szemrehányást pintérnek, holott sem isten létéről nem tudott még, sem a tubással nem találkozott. És azt hihetnénk, minden a véletlen műve.

Pintér futott az uborkanagyságúra felduzzadt tömegben, szemeit szemüveg takarta, légzése egyre szaporábbá vált, majd csak befelé vette a levegőt.

De hát ez örület. Még csak jónak se tartom. Nem tartottam jónak. Akkor odamentem hozzá, és összeadtam a számokat, melyeket utolsó erejével nyögött ki. Akkor aztán láttam, hogy a végső pillanatban is megőrizte avatatlan dühét a logika ellen. Szavai nyomán egy szép számsor alakult a fedetlen lapon, melyet utóbb pintér bátyjának mutatva kiderült, hogy végig egy botról beszélt, mely nem ment le a torkán, s ezért azt előbb hűteni kellett volna, mintsem vontatottan bényelni. E staféta útját számtalan vacsora követte még, de mindig csak hidedtál volt, amit errefelé elég rosszul és diktálásszerűen csinálnak. Ha van más pusztá magyarázat, azt is néki köszönhetjük, hisz ezeket a szokatlan és szép neveket ő adta ajkunkra. Követem, s mintha csak akarná, a csöndben rettentő behatás ér. Szívtől szívig hatoló, úgy, hogy a cura habendi gyötörjön. Mert az szép, mi nem állít sátrakat, hanem lankadatlan veszi el a kedved, hogy boldogtalanabb légy, mint az a rongy, mely időnként leesik a szögről.

EGY BETELJESEDŐ JÓSLAT

Krasznahorkai László: Az ellenállás melankóliája

Nehéz elviselni a rabságot. A fizikai bezártságtól éppoly tehetetlen az ember, mint a lelki béklyóktól. Még elviselhetetlenebb a börtön, ha azt tapasztalja, hogy igazságtalanság történt vele; ilyenkor a rákattanó zárnál is nyomasztóbb lesz számára az értelemnek a hiánya. A legvégzetesebb fogságot azonban önmagának köszönheti: ha saját élete igazságát véti el. Igaz, ezt sokszor könnyebb elviselni, mintha fogdába zárnák; ám annak a mocsárszerű rosszszérségnek, ami időnként váratlanul úrrá lesz rajta, nem képes gátat szabni. Ez pedig – önmaga és mások kárára – újabb rossz lépésekre készteti. Az ilyen ember rendszerint segítség-re szorul; s ha akad valaki, aki rávezeti az igazságra (egy nevelő, egy pap, egy orvos, vagy valaki, aki szeretettel fordul felé), akkor többnyire rabságának is vége szakad. Az igazság szabaddá teszi. S ugyanez vonatkozik a közösségekre is. Mert nemcsak az egyén kerülhet a nem-igazság állapotába, hanem egy egész kultúra is; s ilyenkor jelentkezik a megváltó iránti sürgető igény, ami természetesen számos félreértéshez, rossz választáshoz, hamis próféta-k jelentkezéséhez is vezethet. A kultúrák persze rendszerint elhervadnak, és ennek sokszor látható oka sincsen: a legjobb vezetők is gyengének bizonyulnak egy végzetes és romboló erővel szemben. A nem-igazság lenne a végzetünk?

De térjünk vissza az önnön rabságában sínylődő emberhez. Mi van, ha nem talál lélekvezetőt, s nincs, aki szeretetével rést próbálna ütni a páncélján? Kétféle válasz (és ellenvetés) lehetséges. Az egyik: mindig akad valaki, aki segíteni tud a másikon – s ha mégsem, úgy ez még nem jelenti azt, hogy a szeretet másutt ne érvényesíthetné jogait. A világ rossz ugyan, de nem maradéktalanul – még mindig Krisztus korában élünk. A másik válasz: ha nem érkezik segítség, akkor ez a világ végét jelenti annak, aki nem-igazságban tengődik, még akkor is, ha mindenki más szeretetben él. Egyedül az apokalipszis képeiben tudja felismerni az őt körülvevő világot; számára Krisztus kora véget ért.

A mérlegelő és különbségekre figyelő szemlélet áll szemben a globális véleményalkotással. Az egyik hisz, remél és szeret; a másik mindent elutasít, felfogat, s mert nincs mihez igazodnia, anarchista. Az egyik az emberek vitathatatlan rabságával, azaz megátalkodottságával az igazság felszabadító hitét szegezi szembe; a másik a rabságot egyetemesnek tapasztalja, vagyis a világot is eredendően érthetetlennek, a nem-igazság tartományának tartja. Az egyik ellentmondásos erők küzdelmét fedezi fel mindenben; regényesnek látja az életet. A másik egy feltartóztathatatlanul terjeszkedő sivatagban érzi magát; az izzó Napba beletekintve nem történetek, hanem víziók rémlenek fel előtte. Az emberi rabságot megszüntethetetlennek érzi; úgy véli, hogy a nem-igazság az ember legbensőbb lényének része; s meg van győződve róla, hogy nincs, aki felmenthetné alóla, hiszen maga a teremtés is eleve e nem-igazság megnyilvánulása. Ő is elfogadja a bűn eredendő voltát; de különös módon, bár a bűnt *bűnnek* látja, mégsem hisz egy azt megelőző ártatlanságban. Érthető, hogy a megváltásban sem bízik. Nem *történetnek* látja a teremtést, hanem a gonosz azonnali beteljesülésének; s ha megszólal, úgy szavai maguk is úgy hangzanak, mintha a végítéleten *túl*ról érkeznének a jelenünkbe: prófétikusak és elkeseredettek.

Krasznahorkai László legújabb könyve, *Az ellenállás melankóliája* ugyancsak egy vízió beteljesülése. Története nem hagyományos értelemben vett történet, hiszen a küzdelem, amelyről a könyv szól, maga sem szembenálló erők harca. Mintha egy tisztító gépezet

gördülne végig a világban, anélkül, hogy ez bárkit is csodálkozásra, ellenállásra vagy menekülésre készítené. E gépezetet az egyetemes nem-igazság működteti, a bűn, amelyet még akkor is bűnnek érzékel a szerző, ha nincsen mihez viszonyítania, és semmit sem lát, amihez képest az annak nevezhető. Mintha már a könyv első lapjain *túl* lennénk mindenben. Ám nem érezhetnénk ezt, ha maga a könyv nem a mi legfőbb történetünkön, Krisztus még ma is tartó történetén túl található pilléreken nyugodna. Azt is mondhatnánk, hogy nincsen köze a mi világunkhoz, amely *még* ellentmondásos, amelyben *még* vannak küzdelmek és történetek, amelyben az igazság *még* bizalommal figyeli a nem-igazságot – tehát amelyben még nem dőlt el minden. De vajon nem éppen a mi *történetünk*, ez a Krisztus halála és feltámadása, illetve az ember bűnbeesése és megváltódása között feszülő ív terelte mindennél parancsolóbban a figyelmet a megfellebezhetetlen végítéletre, az apokalipszisre? *Az ellenállás melankóliáját* olvasva az az érzése az olvasónak, mintha nem Krisztus szenvedéstörténete *ellenében* teljesedne be a gonosz, hanem fordítva: ennek a passiónak van szüksége az egyetemes gonoszsra, hogy egyáltalán beteljesülhessen. A könyv *bűnösnek* festi le a bűnt, s *gonosznak* a gonoszt. De vajon tehetné ezt, ha nem hatná át minden sorát a szenvedés *miértjét* faggató kimondatlan kérdés, amely az értelemnek a mindent kitöltő hiányát úgy öleli körbe, mint egy láthatatlan öntőforma?

Hosszú, kanyargó mondatokkal kezdődik *Az ellenállás melankóliája*. Az előretartó tizenöt sor olyan, mint egy porlepte dél-alföldi település: a főutcáról nyílnak ugyan mellékutcák, ám ezek a szántóra, a mezőre, a senkiföldjére vezetnek ki. Tanácsosabb nem letérni rájuk. Az első mondatot egy ugyanolyan hosszú második követi, ezt pedig egy harmadik, amely szintén tizenöt nyomtatott sort szánt ki magának a könyvből. A főutca nem vezet ki a faluból, mert a falu határán máris egy újabb torkollik bele; s ha azon is végigmegyünk, egy következő, igaz, az előzőnél semmivel sem kevésbé reménytelen és porlepte világba jutunk. És ha a regényt olvasva egy ideig még reménykedünk, hogy előbb vagy utóbb kijutunk innen, akkor az egymásba kulcsolódó, hol hosszabb, hol rövidebb mondatokat magunk mögött hagyva eljutunk a regény végére, ahol kiderül, hogy mindvégig körbe jártunk: egy és ugyanazon falu varázsgyűrűjében bolyongtunk. Egy bénítóan szimmetrikus világba kerültünk. Nemcsak a regény elejének és végének az egymásbasimulása és kölcsönös kiegészítődése sugall mély tehetetlenséget, hanem már a könyv első három mondatának feltartóztathatatlan ritmusa is. A hézagatlan mondatok mintegy hátukra veszik az olvasót, egymásnak adják őt előre, s közben szinte elkábítják, hogy észébe se juthasson, hogy esetleg más irányba is mehetne.

A könyv második mondatában egyből „az uralkodó állapotokra” terelődik a szó; s két sorral lejjebb, még ugyanazzal a lélegzetvétellel az író értesít is róla, hogy ezek milyenek: „A megszokások rendje megkérdőjeleződött, a mindennapi beidegződéseket szétzilálta egy megfélézhetetlenül terebélyesedő zűrzavar, a jövő alattomos, a múlt felidézhetetlen, a hétköznapi élet működése pedig kiszámíthatatlan lett, egészen a belenyugvásig, amikor már az sem elképzelhetetlen, hogy egyetlen ajtó sem nyílik többé, és a földben a búza befelé nő, mert a bomlasztó ártalomnak csupán a tünetei voltak észlelhetők, az ok fölmérhetetlen és megfoghatatlan maradt.” Úgy tűnik, már itt eldőlt minden; s valóban, a mondatoknak a már említett ritmusa nem hagy kétséget afelől, hogy nem lehet meglepetésben részünk. Van azonban egy árulkodó elszólás: „az ok fölmérhetetlen és megfoghatatlan maradt”. Minden reménytelenséget sugall; ám ha e reménytelenségnek van oka, akkor talán ennek a végére lehet járni: talán mégis van minek kibontakoznia. Egy halvány reménysugár ez: ha megtudhatnánk, hogy a világ miért ilyen és nem másmilyen, talán még szembe is szegülhetnénk vele.

E halvány remény sorsáról szól Krasznahorkai könyve. A szerző végítéletét megismerve azonban olyan logikára bukkanhat az olvasó, amely lefegyverzi és tehetetlenné teszi, s kezdeti várakozását visszamenőleg is hiábavalónak tünteti fel. Mert a végső ítélet nem egyszerűen megkérdőjelezi a reményt, hanem azt sugallja, hogy a szavak – remény és remény-

telenség – maguk is eleve érvénytelenek. A könyvből kibontakozó világ nem azért nem nyújt okot a reményre, mert maradéktalanul reménytelen, hanem mert reménytelennek sem nevezhető. Egyszerűen csak van: olyan, amilyen, kimozdíthatatlanul önmaga. A remény mindig sugall valami *mást*; s a reménytelenségben is ott lappang a *másság* gondolata, még ha ez az adott esetben elérhetetlen is. Krasznahorkai világából viszont mindenféle *másság* hiányzik; amit látunk, az a legtömörebb ólomtömbnél is egyneműbb.

A tehetetlenül gördülő mondatok a könyv első oldalán megismert „uralkodó állapotok” mélyére szállítják az olvasót. Ám a mondatoknak, azon túlmenően, hogy mindegyik önmagában is egy-egy megbonthatatlanul zárt univerzum, iránya is van. *Regény* ez a könyv, amelyben, a műfaj törvényeinek megfelelően, kibomlik valami – még akkor is, ha *Az ellenállás melankóliája* a kibontakozás lehetetlenségéről szól, pontosabban arról, hogy nincsen minek kibontakoznia. Egy paradox helyzet szemtanúi vagyunk: Krasznahorkai olyasmiről írt regényt, ami éppen a regény műfaját hozza lehetetlen helyzetbe. A kigyózó mondatok és a negyven-ötven oldal terjedelmű bekezdések éppen a linearitásnak, a regényműfaj ezen meghatározó ismérvének állnak ellen, s a kör, vagy méginkább egy sima felületű gömb alakjába igyekeznek összerántani azt, aminek a műfaj szabályai szerint vonallá és síkká kellene kiterjednie.

Természetesen van történet és cselekmény. Sok minden történik addig, amíg ki nem derül, hogy ebben a világban érvényét veszítette a remény s a reménytelenség is. Ám amint erre rájöttünk, akkor visszamenőlegesen is módosul mindaz, ami addig történt. Kiderül, hogy a mozgás látszólagos volt, s az egyes jelenetek nem *előre* mutattak, hanem mintegy önmagukat emésztették fel. Innen az *irrealitás* érzése, ami az első oldalaktól kezdve nem hagyja el az olvasót. Irreális az elsőként feltűnő szereplőnek, Pflaumnénak az alakja s az, ahogyan ő erre reagál; irreális a város, amelybe hazaérkezik (csak sejtethjük, hogy merre található: Magyarországon, valahol keleten – hiszen nyugatról érkezik a vonat –, a Körös közepén); irreális a folytonos „kíméletlen hideg”, s irreális az otthon, amelyet berendezett magának. Azután fokozatosan értesülünk a baljós jelekről, amelyek ugyancsak az irrealitás érzését fokozzák: az állatok viselkedése megváltozott, gyarapodnak a vonatszerencsétlenségek és az emlékműgyalázások; váratlanul kidől egy nagy fa, a víztorony megrepeg, a templomóra járni kezd. Látszólag megannyi véletlen; pedig nem kétséges, hogy összefüggenek. Mintha maga a kozmosz változott volna meg – kizökkent megszokott ritmusából, kiszámíthatatlanná vált s ettől fenyegetővé is. Egy ismeretlen erő támadott meg mindent, amitől maga a város is úgy festett, „mint az ostromlott helyek általában, ahol fölöslegesnek és hiábavalónak ítélvén az összes további erőfeszítést, lemondtak már a kockázatos emberi jelenlét utolsó árulkodó jeleiről is”. A hanyatlás, amely mindenben felfedezhető, nem valamiféle körvonalazható erőnek, hanem a kozmikus irrealitás támadásának az eredménye.

A kozmosz harmóniát, eleve elrendezettséget jelent, mondja Valuska, az egyetlen szereplő, aki egy darabig megpróbál ellenállni az irrealitásnak; ám ha ez az elrendezettség maga is hanyatláshoz vezet és irrealitást eredményez, akkor ez azt jelenti, hogy a kozmosz a káosszal terhes, sőt hogy a kettő nem is választható szét egymástól. Élni eleve annyit jelent, mint a káoszt szolgálni, sugallja a regény, s nincs, akít az író felmentene ez alól az ítélet alól – hiszen megállapítása nem az erkölcsre, hanem magára a létre vonatkozik: nem az emberek döntésétől és elhatározásától függ, hogy a káoszt szolgálják-e vagy sem. Egy ismeretlen erő és hatalom mintegy „beléjük programozta” ezt. Pflaumné például a hihetetlen ízlésével berendezett lakásában sáncolja el magát, bízva abban, hogy „semmi köze” a kinti környezethez; pedig pusztá létével is nemcsak provokálja az ellenséges világot, hanem a maga kicsinyes elviselhetetlenségével hozzájárul a világ nagy elviselhetetlenségéhez. Eszterné éppen akkor kezdeményez „Tiszta udvar, rendes ház” mozgalmat, amikor ismeretlen hordák pusztítani kezdik a várost, s ezzel bornírtságáról ad tanúbizonyságot, ami ugyancsak a világ borzalmának a súlyát növeli; amikor pedig kiderül, hogy „egy jóslat” beteljesedéséről is tudomása van, akkor – mint ez a regény végére bebizonyosodik – a bornírtság a gonoszság

eszközeként lepleződik le. „A nyugtalanságra megvan minden ok – mondja Eszterné. – Nyersebb és nyíltabb, őszinte évek előtt állunk.” Minden egy és ugyanazon irányba mutat; s még ami látszólag másfelé tart is, arról is kiderül, hogy végső soron ugyanannak az erőnek engedelmessé válik. Van, aki pusztá eszköze a káosznak, s van, aki tudatosan szolgálja a bomlást. Eszterné például örül, hogy egyre kevesebb dolog működőképes a városban, hiszen a pusztulás számára „egy új rend nyersanyaga” – egy új kozmoszé, amely persze éppúgy magában rejtje a káoszt, mint a korábbi.

Ebbe a mindent felölelő, bár a megszokástól elviselhetővé szelidült pokolba úgy érekezik meg a cirkuszi társulat, mint a végítélet: „az uralkodó állapotok” a cirkusz és a kitömött bálna által válnak maradéktalanul irreálissá. Az éjszakai városban előbukkanó hatalmas kocsi, a cirkusz körül ólalkodó sötét alakok, s végül maga a bálna: megannyi szürreális „kellék”, egy misztériumjáték rekvizitumai, amelyek a „valódi” irrealitást (a város világát) kozmikussá növelik. Az óriásbálna kitömött teste magának az univerzumnak egy megemészthetetlen falatja; egy halott Moby Dick, amely holtában is éppoly fenyegető, mint életében, hiszen a képtelenséget, a lehetetlent testesíti meg. „Vajon nem dolgozik-e itt egy szilárd, de esztelen értelem?” – kérdezi önmagát Pflaumné, megpillantva a bálnát szállító hatalmas kocsit; s később ez az „esztelen értelem” fogja „észhez” téríteni Valuskát is, az egyetlent, aki hitt az ész mindenhatóságában.

Mert a cirkusz a szó szoros értelmében cirkuszi helyzetet idéz elő: „kész cirkusz”, ami a városban történni fog, legalábbis Valuska számára, aki eddig meg volt győződve arról, hogy a normalitás és az abnormalitás között húzható határ. Ő az egyetlen, aki a kozmoszból megpróbálja kiszűrni a káoszt, aki a természet „szent pillanatát”, azaz a kozmikus jót megtalálhatónak véli, s aki inkább eltakarja és becsukja a szemét, csak hogy semmi ne zavarhassa „a kozmosz monumentális nagyszerűségének” a látványában. E folytonosan „elragadtatott” embernek egyetlen társa van a városban: Eszter úr, a helység legkiábrándultabb embere, aki, zenetanárként, a tiszta (vagyis elérhetetlen) hangzás szerelmese ugyan, de akit a tapasztalat megtanított arra, hogy nyugodjon bele az elérhetőbe: a szférák harmóniája helyett a Werckmeister-harmóniákba. Eszter és Valuska két véglet; ám szimmetriájuk – miként a regény egyéb szimmetriái is – a létezés mély tehetetlenségét sugallja. Ez az az erő, amelyhez képest Eszter kiábrándultsága éppoly alárendelt mozzanat csupán, mint Valuska „angyalisága”. S mint a láng körül röpködő lepkék, ők ketten is ebbe a tehetetlenségbe szédülnek majd bele: egy magasabb erő áldozatai lesznek mind a ketten, amely az egyiket a folytonos reménykedéstől, a másikat pedig az örökös reménytelenségtől fosztja meg.

Eszter úr, miközben a városban garázdálkodók ellen védelmet keresve beszögezi az ablakait, megtanulja a szögbeverést, s a kalapács által leírt ívet figyelve kicsiben felfedezi a harmóniát – ám éppen a harmónián töprengve kezdi belátni a létezés értelmetlenségét, illetve értelemnélküliségét, semleges borzalmát. Rájött arra a „kivételes kegyelemre”, hogy „csak ami rá tartozik, azt foghatja fel”, s hogy az ész nem képes megfejtani az értelmetlen világot, hiszen e világ részeként maga is az értelmetlenség sajátos megnyilvánulása. És hasonló tapasztalatban lesz része Valuskának is. A városban kitörő pusztításba úgy kerül bele, mint egy magatehetetlen bábu, s ő, aki az egyetemes ésszerűségben bízott, éppen e bábulét által világosodik meg. A várost elfoglaló idegenek többé nem „másvilági” lények, akik fenyegetően hatnak az evilágra, hanem egy „normálisnak” tűnő világ követői valamennyien. Átáluk világosodik meg Valuska előtt a dolgok „igazi arculata”, az, hogy a „normális” és a „démonikus” nem választható szét egymástól, s hogy voltaképpen nincs minnek ellenállni: a világ pusztul, hanyatlik és bomlik, s ez ellen nincsen orvososság – nincsen erő, amely ezt a folyamatot feltartóztathatná, hiszen nincs más, csak ez a világ. Eszter úr kezdetben azért volt reménytelen, mert úgy vélte, hogy szétvált az Ég és a Föld, s a fény egyre rohamosabban távolodik az embertől; ám később kénytelen belátni, hogy ez sem igaz, hiszen Ég sincsen, csak Föld, s az ész maga is az értelmetlenség része („csak árnyék egy tükörben...”, ahol a kép a tükörrel teljesen azonos, mégis arra törekszik, hogy szétválassza, ami volta-

képp öröktől fogva ugyanaz, szétválassza, elkülönítse s kettémetssze, amit nem lehet.”) Valuska a másik irányból jut el ugyanehhez a következtetéshez: az egyetemes harmónia megtalálása helyett a szív helyét kitöltő úr tapasztalatában részesül. Többé nem hiszi, hogy „a világnak varázsa lenne”, hogy tehát volna, ami nem látható, de létezik, mivel felfogta, hogy »a háborús emberek törvényein kívül nincsen magasabb erő«. S mindenféle metafizikát elutasítva „rájött végre...”, hogy ezen a földön kívül s mindazon, amit a kérgén hordoz, semmi másnak nincs helye, viszont ami így létezik, annak irtózatossága, ereje, önmagába omló értelme van, és ez az értelem nem utal semmire.”

Az értelem és az értelmetlenség egymást tükrözi a világban; s a létezés attól olyan súlyos, hogy kénytelen önmagát tartani, mivel nincs egy „felsőbb” erő, amely terhén könnyítene. Attól válik melankolikussá minden ellenállás, hogy az, aki megpróbál a világ rettenetével szembeszegülni, előbb vagy utóbb kénytelen azt tapasztalni, hogy végső soron önmagának próbált ellenállni – saját végzetes középpontját igyekezett elkerülni, egy „külső” értelemben vetve reményét. Ha az értelem csupán az értelemnélküliségnek a visszaja, akkor ez azt jelenti, hogy minden, ami él, hat, működik, egyszóval létezik, az egyidejűleg *alárendeltje és megtestesítője* a végzetnek: folytonosan önnön kiszolgáltatottságára kénytelen ráébredni, ám közben hiába is keresné, kinek van kiszolgáltatva: ő önmagának a legfőbb ellenlábas. Az *ellenállás melankóliája* „tükörregény” – metafizika, azaz megváltás helyett az értelmetlenségnek mutat tükröt, éreztetve, hogy nincsen kiút: minden megváltásra utaló lépés az értelmetlenség mocsarát mélyíti és terebélyesíti. A regény ennyiben a *Sátántangó* befejezését is új megvilágításba állítja: annak Möbius-szalagként önmagába záródó vége nem „technikai” megoldás volt csupán, hanem az úrtól körülvelt világ „anti-metafizikájának” az érzékeltetése is: nincs más, csak ez a világ. S a *Sátántangó*t említve emlékezzünk Irimiásra, erre a hamis prófétára is, aki jót ígért, s közben rosszra tört. Őrá emlékeztet *Az ellenállás melankóliájában* a Herceg, a láthatatlan törpe. De ő immár nem ígérget, s nem is prófétál, hanem pusztításra bujtogat. Az „önmagába omló értelem” megtestesítőjeként Irimiás kalandor figurája ezúttal baljós erővé sűrűsödött, s ő a regénynek a *centruma*, annak ellenére, hogy alakja szinte csak egy villanásra tűnik fel. Az egész regényt behálózó szimetriarendszer nem létezne nélküle; nemcsak Valuska és Eszter úr kettőse „gravitál” a Herceg irányába, hanem Eszterné előbb ostoba, később fondorlatos tevékenysége, a rendőrkapitány és a katonai várospancsnok párosa, s végül Pflaumné élete és halála is. Ha nincs, ami kifelé mutathatna ebből a világból, s minden önmaga súlyát hordozza csupán, akkor az értelem hiánya maga is „isten” erővé válik, amely azonban nem kívülről tartja és mozgatja a világot, hanem azt belülről emészti föl; negatív erő, amelybe, mint egy fekete lyukba, előbb-utóbb minden belezuhan. A Herceg ez az erő, aki „mintha a dolgok árnyékából született volna meg, ahol a tapintható világ szabályai már nem érvényesek”. Alakja egyebek között attól olyan baljós és „erős”, hogy alig jelenik meg, s még akkor is csak közvetve (egy tolmács által) értesülünk a létezéséről. Hiánya által a plasztikusan megjelenő Irimiásnál is rombolóbbá válik.

A regény Pflaumné hazatérésének bemutatásával kezdődik; az író később észrevétlenül vált át Eszterné alakjára, majd őt is épp ilyen észrevétlenül hagyja ott. Nemcsak a szereplők iránt tanúsított mély megvetés érződik a megjelenés és eltűnés különös ritmusából, hanem az a meggyőződés is, hogy ezek az emberek, mint a felhúzott bábuk, a szerző közbeavatkozása nélkül is haladnak a maguk végzetes pályáján. Pflaumné végcélja a halál; s ha a regény elején az olvasó azt hitte, hogy a szerző elfelejtette „kedvenc hősét”, akkor az utolsó lapokon kénytelen újra vele találkozni: a hullájával, amelynek bomlása és leépülése képezi a regény végét. Az egymástól alig különböző élet és halál szimmetriája zárja keretbe a regényt: s ha a centrum (a Herceg léte és a belőle kibontakozó anti-metafizika) azt sugallta, hogy „ezen a földön kívül, s mindazon, amit a kérgén hordoz, semmi másnak nincs helye”, akkor e keret ezt mintegy meg is erősíti: a jól-rosszul eltöltött életen és a férgek által megtámadott, majd szétrágott holttesten kívül semmi más nem létezik. Helyzetünk nem reménytelen, de

nem is reménytelen, olvasható ki a regényből, s ez egyszersmind a szerzőnek az egész létezésről alkotott ítélete is. Egy „jóslat beteljesedését” emlegette egy alkalommal Eszterné. Nem értesülünk róla, mire vonatkozik ez a jóslat. Talán a globális hanyatlást jelezte előre valaki? A feltartóztathatatlan zuhanást? És azt sem tudjuk meg, hogy kinek a szájából hangzott el valaha. Bárki legyen is, tudnia kellett, hogy ő sem vonhatja ki magát ez alól a környörtelen romlás alól. Nincs más e folytonos lefelé csúszáson kívül, mondhatta az ismeretlen jós, aki bárki lehet a regény szereplői közül. Hiszen ha úgylis minden a végre utal, akkor nem kell nagy tehetség a jósláshoz. Elég ránézni a dolgokra, s azután tényszerűen leírni a látottakat. Nem felháborodottan (hiszen ez önmagában is reményt sugallna), nem is rezignáltan és beletörődve (ami a veszteségre figyelmeztet, ez viszont a jóvátétel gondolata felé vezeti el az olvasót), hanem tényszerűen megállapítva. Az előre beteljesült jóslatot ecsetelő szenvtelen hang – az író hangja – kongóan visszhangzik abban az úrben, amely mindent körbeölel, betakar, s amely majd éppúgy elnémít és megdermeszt mindent, mint a haldoklóra emlékeztető, noha csupán álomba süppedő Eszterné szobáját is: a tömör sötétben „úgy tűnt, minden moccanatlan: a piszkos mosdóvíz még csak meg sem rebent a zománcozott lavórban, a vasfogas három kámpóján, akár néhány súlyos disznóborda a hentespult fölött, benn lógott a szvetter, a köpeny s a vastag pufajka, és nem billegett tovább a nehéz kulcsoscsomó sem az ajtózár alatt, mert végleg felélte Eszterné korábbi lendületét.” (*Magvető*, 1989)

FARKAS ZSOLT

A KICSI, A NAGY ÉS KUKORELLY

Kukorelly Endre: Én senkivel sem üldögélek

Vannak költők, akik annyira félnek saját semmijüktől, hogy nem is akarnak tudni róla. Csak ürességük van és kényszeres aktivitásuk. Félnék, hogy kiderül ez az egész, ezért rejtvényeket agyalnak ki, melyeket műként próbálnak forgalomba hozni. Ügyeskednek, formalizálnak, nyomdatechnikáznak, conceptartoznak, cseles ver(s)ziókká tor(s)zítják szégyellt, mert bornírt elmeszüleményeiket. Egyetlen reményük, hogy az olvasónak, ha lehámozta a hagymáról a hagymát, már azon is könnybe lábad a szeme, hogy „Elsuhan az élet”.

Kukorelly költészete nem ilyen erőszakos. A sorok mind vízszintesek, nincs függőleges, se beküldendő megfejtés, sehol egy aforizma, egy meztelen nő, így aztán nyerevényeket se sorsolnak ki. Látszólag igen egyszerű modorban ír, és nem nagyképpően. Nagyképpű, mint tudjuk, az, aki nagy képeket ír, és egyfolytában csillagvilág-mindenségek. De nincs itt átesve a ló túlsó oldalára? Nem egy kisszerű ember modora ez? Nem egy. Több. Kukorelly tüntetően a kisszerűek oldalára áll, mert nem bírja a nagyképpűeket, mert azok éppúgy kisszerűek, csak nagyképpűek.

Ez a módor a hatástörténeti tudathasadás terméke. Kukorelly az ősmélyvátesz és a transzneó között a pad alá esve.

Talán e hatástörténeti szituáció az oka, hogy Kukorelly költészete radikálisan újat hozott a magyar irodalomba. Ahogy ő maga is írja, 1970-ben a villamoson „Olvastam az irodalmat, és abból meg lehetett tudni, hogy nem leszek író... Az irodalom *valamilyen* volt, egy kicsit elég félelmetes, szárnyai voltak, kerengett, és nem volt bocsánat.” (*A Me-*

mória-part, 68. o.) Az idő, ha bűnös lassúsággal is, de mégiscsak Kukorellynek és a hason-
szőrűeknek dolgozott. A lassúság egyik oka politikai volt. A másik az a megtévesztő ko-
incidencia, hogy Nagy László egyszerre volt anakronisztikus és jó költő. Ugyanakkor
persze nem előzmény nélküli Kukorelly költői világlátása sem. Elég csak Petrire, sőt, Jó-
zsef Attila bizonyos verseire utalnunk. De Kukorelly még tovább megy. A lepusztultság
a beszédmód szintjén is megjelenik. Körülbelül egy hetvenes évekbeli túlkoros, nyolca-
dikos vagány dumája lesz az alaphang. Alaphang, ahonnan elindul más „modor”-okat
kipróbálni, ahonnan portyákat tesz különféle stílusok felé, hogy újra visszatérjen ide.

A kölcsönös névmás például egy amolyan ready made poem. Kukorelly tudja, hogy a je-
len költészetének nyelvjátékában tilos a nyíltszíni teoretizálás. (Ezért ügyetlenkedik annyit
az *Esztétikai esztétikai* ban.) De az is világos, hogy számára a reflexió szétette a közvetlenség-
get, a „szentimentális” a „naivat”, a „hatástörténeti tudat” a „nem akarok még csak tudni
sem arról, hogy előttem más költők is léteztek” attitűdjét. Nincs az az antiintellektualista
vagy elméletellenes mai író-költő, aki ne érezné, hogy egy ready made vagy idézet a jelen
költészeti nyelvjátékában eleve (teoretikusan is) preferált. Egy ilyen közegben *A kölcsönös
névmás* sokjelentésű és jó vers. De érdekes módon nem hiányzik a szövegből, melyet nem ő
írt, a csak rá jellemző, összetéveszthetetlen kukorellység. A nyelvtankönyv magyarázatai-
ban mintegy mellékes példaként az emberi élet és kapcsolatok legfontosabb vonatkozásai
kerülnek szóba. Ez Kukorelly egyik kedvenc módszere. A szövegben olyasféle dolgok sze-
repelnek, mint a salétromfolt alakja egy utcai házfalon, tíz deka parizer kicsomagolásának
művelete, egy hangoskodó lengyel a vonaton, de érezhetően ott vannak, elhallgatva, vagy
blazírt pofával mellékesen eldődögve a súlyos témák, hogy a világ gyönyörű vagy éppen
egy nagy szar, így meg úgy. De a példamondatok között szerepel az is, hogy „Die sozialis-
tischen Staaten unterstützen einander in jeder Hinsicht.” Az, hogy nincs szerzői kommentár,
provokálja az olvasói értelmezéseket. Mely utóbbiból, természetesen, ahány olvasó,
annyi darab van, sőt, mi több. Ezekre gondolhatja magában a szerző klasszikusan, hogy
„Gondolta a fene”, esetleg mosolyoghat elégedetten mindegyikre, hogy hát persze, ez is
benne van, meg az is, mélyértelmű ám ez a vers.

A kontextus, a többi Kukorelly-vers azonban eligazít bennünket afelől, hogy a vers
valóban mélyértelmű, még akkor is, ha a szerzőnek, a strand, a foci, a női idomok, a sör
és egyéb – felszínes mélyenckedők számára túlságosan profán – dolgok nagy kedvelőjé-
nek efféle mondatok olvastán talán mosolygós és blaszfém válaszi lennének (miközben
persze jól is esik neki). De ajkának szarkasztikus görbülete elárulja állásfoglalását. Végül
is mindegy. Őneki is tetszik a vers, nekünk is tetszik, ha esetleg egészen másképp is érte-
nénk, nem számít. (S talán így „a kritika is méltán szerepelne. Le kell győzni újra meg új-
ra, vagy elhajolni és hagyni, hogy hagy száguldozza ki magát, hogy száguldozzon csak,
amíg majd jól ki nem száguldozta már magát.” (*A Memória-part*, 10-11. o).

A szövegek alaphangja, a Kukorelly-stílus elég jól ki van dolgozva, még akkor is, ha
a tudatosság és a kínos megszerkesztettség nem a fő erénye ennek a költészetnek. Lehet
a slendriánság költői eszköz? Úgy tűnik. Az *Egy-tíz* című versben a költő megpróbál úgy
csinálni, mintha ennek az állogikus és ügyefogyott kabbalisztikának valami jelentősége
lenne. De nem túl nagy meggyőződéssel teszi ezt. Inkább talán csak megkönnyíti a ma-
ga számára a sorok tördelésének, valamint a címadásnak bonyolult feladatát. Vagy ki
tudja. Unatkozik. Fáradt. Mindeközben a legprózaibb mondatokat írja. Eléggé szomorú
is. Néha nem annyira. Együgyűségbe hajlóan egyszerű. A legvaskosabb hétköznapi-
ság és végtelen rezignáció. Mindeközben a leglíraiabb verseket írja.

Kukorelly lírájából éppen a lényeg hiányzik. De éppen ez a lényeg benne. És így végül
is benne lesz a lényeg. Ami hiány, az van jelen a legsúlyosabban. Arról van szó, amiről
nincs. Amiről kuss van, az ordít a lehangosabban. Wovon man nicht sprechen kann, ami-
ről nem lehet beszélni, az bele van hallgatva, hineingeschwiegen, a versbe. És attól lesz jó,
hogy *megmutatkozik*: a költőnek van miről hallgatnia.

Utazik a trolin. Benyúl a fridsiderbe a kolbászért. Egy nő figyel a strandon. Nézeget egy fotót, nem emlékszik már rá. Felolvasóesten ül, a lábujjait hajlítgatja és arra gondol, hogy utána szendvicsek lesznek. Otthon téblábol. Mondatok jutnak eszébe. Az ikes igék (egyes szám első személy jelentő mód jelenidő) kötelezően k-val. Játsszok. Alszok. Ragaszkodok. Mindenféle explicit metafizika eltűnik. Ahol a „nagyobb dolgok” kerülnek szóba – szerelem, élet, halál, lét, idő, isten, művészet –, ott savanyú és esetlen viccelődés éktelenkedik, implicite felhíva a figyelmet az értelemkeresésre és/vagy értelemnélküliségre. De ez rendkívül ritka az *Én senkivel sem üldögélek*-ben. Legtöbbször a köznapi élet apró mozzanatai és egy teljesen köznapi ember ugyanilyen gondolatai a főszereplők. Ezek azonban explicitek. Világosan és pontosan vannak megfogalmazva. A költő intelligensebben is kifejezhetné magát, de akkor szegényesebben fejezné ki azt a világot, amit leír. Ami a jó költészetben állandó, az nem az, hogy toposzai és technikai konzerválódnak, hanem hogy pontosan ragad meg egy világállapotot, bármily tűnékeny is legyen az.

Ez a Kukorelly-szövegek óriási és kimeríthetetlen háterszága. A *Hamburg – Berlin – Berlin – Rostock háromszög* című, kissé rendhagyó „útinapló” jó példa erre. Az aprócska érdekességek, sőt sorozatos érdektelenségek, amiket egy-egy pármondatos töredékben leír, furcsa módon nemcsak hogy könnyen olvastatják magukat, de összeáll belőlük egy erős kép, ellenállhatatlan hangulat, egy ország és egy ember találkozása, úgy, hogy megsejtünk valamit mindkettejük történetéből, sokkal pontosabban, mintha egy direkt és módszeres leírást olvasnánk. *Pontos elhallgatásnak* nevezném a Kukorelly-szövegeknek ezt a képességét.

„Ami a modort illeti”, szó se róla: Kukorelly látszólagos együgyűsége ravaszág is. Egyrészt stílus, mely erős Atlasza a súlyos semminek; beszéd- és létezőmód, mely írja önmagát, szereplőként mozgatva a költőt, aki így megmenekül a végső elbizonytalanozástól. Másrészt tompa háttérként elősegíti, hogy a finomságok élesen kiváljanak. Mert Kukorelly, mindenféle együgyűsködéssel, bunkó-imitációval, blaszfémián túlmenőleg, ismeri a *kis dolgok nagyságát*, a hétköznapi szakralitását. „Nem törődöm bele, gondoltam. Ezt / nem hagyom. Ezt nem hagyod. Hangosan / is kimondtam. Nem beszélgetés, inkább / csak magamba beszélek. De kimondtam / hangosan is. A Wesselényi utca / sarkánál volt. Ez már a Wesselényi / kérdezte egy idősebb hölgy. Vagy inkább / csak egy megállapítás. A troli / fordult be a Rottembillerből, és / tovább, még egy kanyar, az Izabella / Itt lett elhatározva, hogy nem fogom / hagyni. De már hogy mit. Azt nem tudni. / Valami szerelmi ügy. Nem hagyom. / Nem akartam hagyni a szerelmet.”

Minden kijelentés egyenértékű. Mondatok nem fejezhetnek ki semmi magasabbat. Valami homályos szerelmi ügyön (a trolin) révedezik a költő, valóságosan és líraian, hangosan önmegszólítja magát. Az idősebb hölgy közbeszól azzal a jól ismert állítással kezdődő hangszóval. Rájuk ismerünk. Semmi különös. És mégis. Pilinszky *Elég* és *Napló* című verse jut eszembe. Meg Rejtő Jenő és Vanek úr. Kukorelly tud valamit. (*Pannon Könyvek*, 1990)

Makay Ida

UTOLSÓ TÁRLAT

Makay Ida előző kötete, a négy évvel ezelőtt megjelent *A hetedik szoba* után az a benyomás alakulhatott ki a tüzetes versolvasóban, hogy ezután kétféle út következhet: vagy teljesen elhallgat a költő, befelé halad, s talán csak nagy sokára bukik fel ismét önnön katalizmáiból, vagy pedig egészen új korszakot indít el, egy befejezett, lezárt, folytathatatlan világot tudva maga mögött.

Rosszul okoskodtunk. Egyik útra sem lépett. A művészetben a „haladás” fogalma kényes jószág, erőltetése viszolyogtató. Az alkotásban a helybenmaradás, a „csökönység” értéképző mozzanatai ugyanolyan erővel vannak jelen.

Makay Ida nem mozdult. E versei mintha ugyanannak a fél évtizednek a termései volnának: új elem nem férközött közéjük. Bekerítette a házat: nem nyit ajtót, ablakot – örök dolgok közt forgolódik, változóra, kérészetűre alig ügyelve. Írtam akkoriban verseiről. Most újraolvastam a rövid, elemzésre a terjedelem miatt nem is vállalkozó szöveget, s riadva látom,

kénytelen leszek szavait, megállapításait ismét használni. Jó ez mármost vagy rossz? Nem mérhető le máson, csak az egyes darabokon – az élménykőr változatlanóságát kifogásolni: botorság, indokolatlan cselekedet.

Ez a líra (melynek immár saját, jelölt helye van, mert az eddigiek alapján jár neki) elragadtatott, mintegy eksztatikus hangon szólal meg. Ha nem félnék attól, hogy az összetétel az életrajzi személyiséget is minősítheti, azaz a gyakorlatlan olvasói tudatban egymásra vetíti a magán- és az alkotásban megjelenő ént, le merném írni: egy aszketikus szerzetes avagy révült apáca hangja ez, aki az „elbíráhatatlan, kínná ért gyönyör” élménykörében vergődik. Örök és változó, élő és holt, csönd és szó, fény és sötétség keresztútján áll, ott, ahol egy pillanatra a végtelen ellentétek egymásba lobbannak.

Allandó magasfeszültségben, kitartott, magasba ívelő hangon szól Makay Ida versbeszède. Mindig komor az ünnep, megszakíthatatlan a rítus, súlyosan ékszeres a szcenika: hatalmas, kozmikus színpadán operát adnak elő vagy rekviem zeng.

Világnyivá növesztett a hiány, a veszteség: Istene vagy szerelme, mindegy is. Az első ciklus, a *Szakad a szó* monológgá váló párbeszéd-töredékei óriási méretűvé stilizálják a kifosztottságot sűrítő ember-Isten-alakzatot: „Mutasd: a föld vak, éjféli delében / konok Nap: körmöd holdja süt.” (*Körmöd holdja*) vagy „az ég arcoddal örvénylik rám”. S bár az idő mindig lezárt, véglegesített, „közsoltárszavak” határok nélküli nyelvtani ideje, mégis, a versek megszólítottja továbbra is „teszi isteni funkcióit” – a Nemes Nagy Ágnes-i sor értelmében: „Nem vagy. De folyvást sugárzol, vakítsz.” (*Nem huny ki*)

Makay Ida egyszer, régen úgy döntött: csak kőbe vés. Akár az emlék szobrát, a verset is „kemény gránitból, tiszta kőből” mintázza. Nincs engedmény, nincs lazulás: érett, súlyos, ám fennen szálló a hang; nem múlik a szertartás, az ünnep, a „tobzódó halotti tor”.

S már alig vét. Aki kinyilatkoztat, akinek a látomás a nem beszélhet fátyolos, megbicsakló hangon, fulladó szavakkal. Az ítélet, az utolsó nap árnya mindenben, s végtelen távlat a tér mögött.

Minden gyászpompája ellenére elszürkülhetne ez az egyneműsített líra: a veszély állandóan ott leselkedik. Olvasóként lehet tenni ellene: nem kell csokorban olvasgatni a jobbára mondatritmussal tagolt, tömör, leginkább nyolctízsoros verseket. Valahogy úgy kell tenni, mint ha régi érmék, pecsétek feliratait böngészni.

Az *Utolsó tárlat* darabjai éppen ott a legváltozatosabbak, ahol a makroközmoszra vetített bá-

natot és szenvedést legkövetkezetesebben, leginkább egyszólamúan mutatják: a természet, az évszakok kimerevített, túlcsonduló teljességű képeiben. A Makay Ida mögött felsejlő s szólamokban is megidézték Pilinszky Jánost itt Kosztolányi Dezső váltja föl. Az ő *Őszi reggelije* gyümölcsöstál-ravatali pompájának részvételen tökélyét teremti újra a kötet csúcsát jelentő *Tömör arany* ciklus darabjaiban a költő. Nem *A parkban* című vers túlzottan egymás mellé rendelő, magyarázó, az alanyi élményt súlykoló sorait hozom példaként. Sokkalta feszültebbek a nyolcsoros drámák, az elviselhetetlen halálvágyban fellobbanó, búcsúzó gyönyör képei (*Elviselhetetlen, Szeptemberhajnal, Eleven ezüst, Hiszekegy ősszel* stb.). Álljon itt egy teljes költemény, mintegy demonstratív összegzésül a dramaturgia, a szcenika, a motívum-kincs alapelemeinek számbavételére: „A park mélyén már minden őszi / pedig zenitjén ég még a nyár. / Az íves ég fényes tetőül / feszül fölé. Csorduló pohár / a piros érés. – És fehéren / villan a nyírfa. Gyolcsfehéren. / Magányosan leng fönn a hinta: / akasztott teste lassú szélben.” (*Nyárvégi vázlat*) A „koronázás ünnepélye” a „vesztőhelyek lobbanó fényében” mutatkozik: innen az a szinte biológiai-lag, zsigerekben érezhető szorongató feszültség, amely az őszi pompa teljességében robban. A rövid állító mondatok, az éles körvonalú képek, a szűkre szabott költői szótár, a mozzanatos ígék, a szín és a fény festői kezelése avatja e kicsiny tűzzománcképeket maradandóvá.

A látvány, az eksztatikus haldoklás megmegújuló, alig változtatott epizódjai annyira erősek, hogy szinte elvonják a figyelmet az akusztikus hatásokról. Makay Ida is mintha „észrevétlenül” hullatna el, lágyan, lazán ilyen gyönyörű sorokat: „A változásba foglalt változatlan / márványarcú nagy nyugalma hallgat, / ha harmat hull le rá, ha lassú hó.” (*Júliusi temető*) Ezzel is fokozza azt a megemelt, tulajdonképpen a természet által megalkotott természetellenesség-benyomást, ami a „valódi” tájtól eltávolítja, a teremtettség kezdeti állapotába emeli vissza az évszakokat, a fákat, a tájat. Minden az ünnepi, a búcsúzengésű ragyogástól lesz az, ami.

S míg azon töprengünk, e kitarító, a magasságban berendezkedő líra nem nélkülözi-e a kisebb, az intímabb, az életrajzi apróságokon is elbűvelődő költői attitűdöt, a rontás, a másság tesztelésének merészségét, mégis örülhetünk: a költői fejelem, az ökonómia, a vállalt „hallgató barát”-szerep engesztelhetetlen végigvitelét köszönhetjük Makay Ida hosszú csondeket átszakító lírájában. (*Pannónia Könyvek*, 1990)

BUDAI KATALIN

Kedves Olvasónk!

Bizonyára tapasztalta már, hogy a mai könyv- és folyóirat-áradatban az igényesebb kiadványokhoz egyre nehezebb hozzájutni. A terjesztés zavarainak kiküszöbölésére jött létre a

JELENKOR KÖNYVKLUB,

amelynek Ön is tagja lehet, ha a mellékelt jelentkezési lapot elküldi címünkre. A tagság Önre nézve semmi kötelezettséggel nem jár, mi azonban vállaljuk, hogy az általunk terjesztett kiadványokról rendszeresen tájékoztatjuk, és az Ön által megrendelt könyveket/folyóiratokat utánvéttel postán megküldjük.

Ha tetszik, máris választhat, és e jelentkezési lapon megrendeléseit is közölheti velünk.

Tisztelettel köszönti Önt:

*a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó
7621 Pécs, Széchenyi tér 17.*

Folyóiratok:

☐	<i>Jelenkor (Pécs)</i>	<i>- évi előfizetési díj: 330 Ft.</i>
☐	<i>Korunk (Koloszvár)</i>	<i>- évi előfizetési díj: 330 Ft.</i>
☐	<i>Látó (Marosvásárhely)</i>	<i>- évi előfizetési díj: 330 Ft.</i>

Könyvek:

☐	<i>Balassa Péter: Hiába:valóság</i>	<i>272 oldal 86 Ft. megjelent</i>
☐	<i>Roland Barthes: Szerelmes beszédtröredékek</i>	<i>ké. 250 oldal 120 Ft. 1991.</i>
☐	<i>A város oldalában (Beszélgetések Csorba Győzővel)</i>	<i>ké. 250 oldal 90 Ft. 1991.</i>
☐	<i>Mircea Dinescu: A halál újságot olvas</i>	<i>ké. 50 oldal 54 Ft. 1991.</i>
☐	<i>Földényi F. László: A túlsó parton</i>	<i>274 oldal 98 Ft. megjelent</i>

- Hegyi Lóránd: Utak az avantgárdból*
218 oldal 112 Ft. megjelent
- Tadeusz Konwicki: Kis apokalipszis*
228 oldal 100 Ft. megjelent
- Lázár Ervin: Dömdödöm*
kfb. 400 oldal 280 Ft. 1991.
- Lengyel Balázs: Visszatérés*
248 oldal 88 Ft. megjelent
- Lengyel Péter: Ogg második bolygója*
kfb. 200 oldal 120 Ft. 1991.
- Mağay Ida: Hamu, márvány*
kfb. 80 oldal 46 Ft. 1991.
- Mészöly Miklós: A pillé magánya*
232 oldal 86 Ft. megjelent
- Parti Nagy Lajos: Szódalovaglás*
188 oldal 48 Ft. megjelent
- Milorad Pavić: Szélatlasz*
kfb. 200 oldal 98 Ft. 1991.
- Pálinkás György: Hermina*
128 oldal 88 Ft. megjelent
- Petri György: Valami ismeretlen*
48 oldal 42 Ft. megjelent
- Rakovszky Zsuzsa: Fehér-fekete*
kfb. 80 oldal 52 Ft. 1991.

Belépek a Jelenkor Könyvklubba.

Megrendelem egy évre a megjelölt folyóirato(ka)t. Kérem, küldjék el címemre a befizetési csekket.

Megrendelem az általam megjelölt könyveket. Vállalom, hogy a kiadó által küldött csekkben a vételárat utólag befizetem.

Nevem és pontos címem: